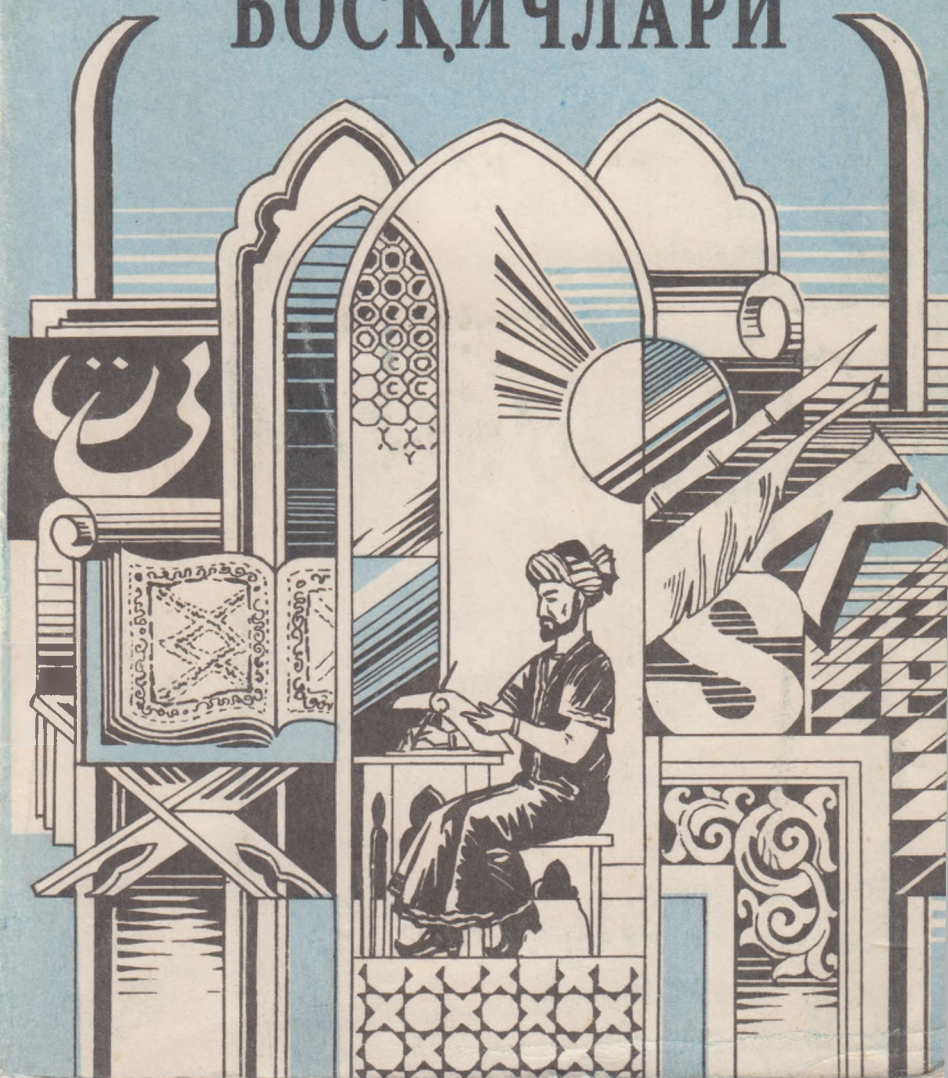

Б. ТҮЙЧИБОВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

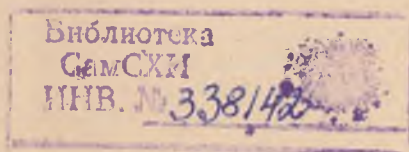
81.243
Т-95
К

Б. ТҰЙЧИБОВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

*Олий ўқув юртлари филология факультети
талабалари ва тил-адабиёт ўқитувчилари
учун қўлланма*

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлигининг Республика таълим маркази
нашрга тавсия этган*

ТОШКЕНТ „ЎҚИТУВЧИ“ 1996

МУҚАДДИМА

Тил—бу тарих. Тил—бу халқ. Зеро, тилга шу нуқтаи назардан қарамоғимиз даркор. Тилидан ажралган халқ тарихидан ажралади, демакдир. Тил жамиятга хизмат қилади. Жамиятда, ижтимоий ҳаётда бўладиган ўзгариш эса тилда у ёки бу даражада ўз аксини топади. Бироқ, тилда бўладиган ўзгариш жамиятда бўладиган ўзгаришлардан фарқли ўлароқ, жуда секинлик билан содир бўлади. Тилдаги бу икки ҳолат, яъни б а р қ а р о р л и к в а и ж т и м о и й л и к халқ тили ва тарих бирга ўрганилгандагина ўзининг тўғри ифодасини топади. Худди шундай кузатиш усули, хусусан, ўзбек тили учун бугунги кунда жуда зарурдир. Бу заруриятни яна шундай изоҳлаш, асослаш ўринли бўлади:

1. Собиқ иттифоқ даврида „Миллий тилларнинг даврлар ўтиши билан бир-бирига сингишиб, бир умумий тил бўлиши“ ҳақидаги ғоя устивор бўлди. Аммо барча жумҳуриятлар ажралиб, мустақил бўлиб кетган бугунги кунда тилга зўрлик сиёсатини ўтказиш мутлақо мумкин эмаслиги исботланди. Ўзбек тили мустақил Ўзбекистоннинг давлат тили сифатида хизмат қилмоғи учун унинг озикланиш манбаи, бойиш манбаи тўғри белгиланмоғи керак.

2. Ўзбек тили атайин жуда узоқ вақт ўз тарихидан узиб қўйилди. Тарихдан ажратиш айна пайтда илдизи қирқилган дарахтни эслатади. Ваҳоланки, ўзбек тили нафақат узоқ тарихга, балки жуда ҳам бой манбага эга. Тил бирқарор ҳодиса бўлганлиги сабабли тарихий шакллар ҳозир ҳам ўзбек тилида жуда кўп қўлланилади. Дунёдаги кўп тиллар ва уларнинг лаҳжалари муносабатини дарахт ва унинг бутоқларига ўхшатиш мумкин бўлса, ўзбек тили ва унинг лаҳжалари ўртасидаги муносабатларни ҳам ўзаро увийи боғлиқ ҳолда кўриш мумкин.

Ўзбек тили турли мустақил лаҳжаларнинг тадрижий бирикуви натижасида пайдо бўлган. Дунё тиллари орасида кўп лаҳжалилиги билан ажралиб турувчи ўзбек тилининг бу хусусияти унинг туганмас бойлиги манбаидир. Афжуски, бизнинг тилшунослигимизда тилнинг та-

ҳам барҳам топарди. Афсуски, бундай бир ёқлама изоҳлар тилшуносликнинг барча бўлимида — фонетика, лексикология, морфология ва ҳатто, синтаксисда ҳам учрайди. Масалан, учинчи шахс ва айрим кўрсатиш олмошлари келишиқ қўшимчалари билан турланган пайтда ўртадаги „н“ товуши дарслиқ ва қўлланмаларда ўз изоҳини тўғри топмаган. Ёки мен, сен олмошлари қаратқич ва тушум келишиғи билан турланган пайтдаги товуш жараёни ҳам ишончли талқин этилмайдн.

Дарҳақиқат халқ тилини қиёсий-тарихий усулда қузатиш, тадқиқ этиш ҳаётнй эҳтиёж, тилнинг ўз талаби, тадқиқотчиларнинг эса муҳим вазиғаси.

Таъкидланганидек, ўзбек тили бир қанча мустақил лаҳжаларнинг тадрижий бириқувидан шаклланган экан, улар ўртасидаги муносабат ҳақида туркий тиллар грамматикасининг билимдони, профессор Е.Д. Поливанов ўз вақтида шундай ёзган эди: „Ўзбек тили (ўзбек диалектларининг бир бутун йиғиндиси сифатида) ягона системанинғ, ҳеч қачон амалда бўлмаган ўзбек бобо тилининг диалектологик парчаланиши йўли билан эмас, балки тил системаларининг бирлашуви йўли билан пайдо бўлган“¹. Ҳақиқатан ҳам шевашуносларимизнинг кўп йиллик тадқиқотлари ўзбек умумхалқ тили уч йирик мустақил лаҳжанинғ бириқувидан ташкил топганлиғини тасдиқлайди:

1. Қарлуқ-чигил ёки ўрта ўзбек лаҳжаси.

2. Қипчоқ ёки соғ ўзбек (Е.Д. Поливанов атамаси) лаҳжаси.

3. Ўғуз лаҳжаси.²

Табиийки, ҳар бир лаҳжанинғ номланиши ўша лаҳжа эғаси бўлмиш уруғлар ва уларнинг йиғиндиси ҳисобланмиш қабила номлари ҳамда, шубҳасиз, уларнинг тарихи билан алоқадор. Жумладан, тарихий манбаларда, Туронзаминнинг кечмишини тасвирловчи қадимий қўлёзмаларда Дашти қипчоқ ўзбеклар диёри деб юритилганлиғи, Дашти қипчоқ фуқаролари ўзбеклар деб аталганлиғи бугунги тарихчиларимиз томонидан ҳам

¹ Поливанов Е.Д. Говор кишлака Кият-Конград Шаватского района (в Хорезме). УзНИКС, сб. научных трудов, I вып, 2, Ташкент, 1934.

² Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1933.

НУТҚ ТОВУШЛАРИДА ТАРИХИЙ ҲЗГАРИШЛАРНИНГ
АКС ЭТИШИ

Ўзбек халқи ҳам бошқа туркий халқлар сингари узоқ тарихга эга. Юнон манбаларида Ўрта Осиёнинг энг қадимги уруғларини скифлар, Эрон манбаларида улар скилар деб кўрсатилади. Шу билан бирга, бу ҳудудда айни шу пайтда массагетлар ҳам яшаганлиги аниқ.

Ўрта Осиё ҳам бу вақтда бир қанча ҳудудларга — миллотларга бўлинган эди. Чунончи, ҳозирги Зарафшон водийси, яъни Бухоро, Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё воҳаси — Суғдия; Фарғона водийси — Парикан; Амударёнинг ўнг томони — Бақтрия ва бошқалар. Бу қабилаларнинг, яъни сак ва массагетларнинг ўз ёзуви мавжуд эди.

Милотгача III асрларда бу уруғларга йўйэ-чжи ва хунн уруғлари келиб қўшилди.

Ўрта Осиёда милотгача II асрда Қангуй давлати бўлиб, кейинчалик бу йўйэ-чжи уруғлари томонидан бирлаштирилиб, кушонлар (I—IV асрлар) давлати номи билан ҳукмронлик қилди. Кейин кушонлар давлати эфталитлар (V—VI) давлати билан алмашди. Бу давлатга хунлар таъсири кучли бўлиб, тиллари ҳам туркий эди. VI аср ўрталаридан бошлаб, турк хоқонлиги тузилиб, X аср охирига келиб Етгисув ва Қашқарда Қорахонийлар давлати вужудга келди. Унинг асосини эса қарлуқ ва чигиллар ташкил этади. Айни пайтда қипчоқлар ҳам жуда қадимий туркий қабилалардан бири бўлиб, Хитой ёдно-маларида Кюше, куча, кинча, хибиса; араб, форс манбаларида қимақ, қипчоқ; Византия манбаларида қуман деб юритилган.

Қипчоқларнинг эрадан аввалги III асрнинг охириларида VI аср ўрталарига қадар Шимоли-Ғарбий Олтойда истиқомат қилганлиги тарихий-этнографик асарларда қайд этилган¹. Кейинчалик, яъни XI асрларга келиб, улар Сирдарёнинг ўрта оқимидаги ҳудудларда, Хоразм, Урол, Волга дарёлари ўртасидаги жойларда, Шимолий Кавказда ҳаёт кечира бошладилар. Қипчоқларнинг катта-катта ғуруҳлари XV—XVIII асрларда Мовароуннаҳрда (асосан, Фарғона водийси, Зарафшон воҳасида) ва Хоразмда ўт-

¹ Бартольд В.В. Кипчаки. Соч. т. У, 550—551- бетлар.

Эски ўзбек тилига оид обидалар, асосан, араб тилида битилганлиги сабабли, жами унлилар учун унли белги ишлатилган, холос. Аммо унли товушларнинг турли олимлар турлича фикр билдирганлар. Жумладан, К.К. Юдахин эски ўзбек тили даврида ижод қилган асарлари тили сингармонизмсиз тил бўлиб, уларнинг олдидан олти унли товуш мавжуд бўлган, деган хулосага келади¹. Профессор А.К. Боровков Алишер Навоий асарлари тилининг унлилар тизими ҳақида гапирар экан, шоирнинг олдидан 8 унли товуш мавжудлигини уқтиради². А.М.Шчербаков умуман эски ўзбек тилида, жумладан, Алишер Навоий асарлари тилида унлиларнинг қаттиқ ва юмшоқликда фарқланганлигини таъкидлайди. Шунингдек, тил олди ва олди орқа „и“ унлисининг фарқланганлигини кўрсатиб, бу тилда 8 унли товуш (э, а, ы, и, ө, е, у, ў) истеъдодда бўлган, деган хулосага келади. Алишер Навоий ва бундан кўра диалектлари бир-бирига яқин, буни Бобур ўз „Бобурнома“ сида ҳам кўрсатади, деб ёзади³.

Профессор Х.Д. Дониёров Алишер Навоий асарлари тили ва эски адабий тилдаги унлилар тизимини кузатар экан, бу давр тилида унлилар жами 11 товуш бўлиб, шундан 9 таси фонема, деган хулосага келади.⁴

Профессор А. Рустамов эски ўзбек адабий тили тизимининг унлилар тизимини махсус тадқиқ этиб, бу давр тилида айрим ҳолатларда чўзиқ ва қисқа и унлисининг фарқлаш хусусиятига ҳам эга бўлиб қолганлигини таъкидлаётганини оқийди. Бу давр тилида 9 унлилик тизим мавжуд бўлганлигини таъкидлаб, уларни мисоллар тилида изоҳлайди. Булар: и, и:, э, а, э, о, ө, у, ў⁵.

Умуман олганда, эски ўзбек адабий тили даврида унлиларнинг ҳам танглай, ҳам лаб уйғунлиги истеъ-

¹Юдахин К.К. Материалы к вопросу о звуковом составе чагатайского языка. Культура и письменность востока, кн. IV. Баку, 1929, 67- бет.

²Боровков А.К. Алишер Навои — как основоположник узбекского литературного языка. Сб. „Алишер Навои“, М.-Л.: 1946: 106- бет.

³Шчербаков А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л.: 1962, 77—72- бет.

⁴Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари. Тошкент, 1976, 64- бет

⁵Рустамов А. XV аср ўзбек адабий тилининг вокализми. „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“ журнали, 6- сон, 66—68- бетлар.

билдирадилар. Аммо бу ўринда бир нарсани ара-
лаштирмаслик керак. Маълумки, тил ижтимоий ҳодиса.
Шунинг учун жамиятда бўладиган ўзгариш, шубҳасиз,
тилга шу жумладан, унинг товуш тизимига ҳам ўз
таъсирини ўтказди. Ўзбек халқи тарихда араблар, форс-
лар, тожиклар билан ўзаро муносабатда бўлган. Натижада
бу тиллар бир-бирига ўз таъсирини ўтказган. Ўзбек
тилига лаблашишга мойил бўлган э товуши иштирок этган
сўзлар (масалан, Раъно, Барно, гулзор каби) ҳам ан-
чагина кириб кела бошлади. Шубҳасиз, унинг артику-
ляциясида эрон гуруҳ тилларига хос бўлган ҳолат
сиқланиши табиий эди. Шунинг учун бу товушни тил
орқал, лабланмаган, қадимги туркий а унлиси билан чал-
каштирмаслик лозим.

Қадимги туркий тил ёдномалари тилида лаблашишга
мойил бўлган э товуши учрамайди. Бу товуш эски ўзбек
тили даврига келиб, юқорида қайд этилганидек, тожик
тилидан кирган сўзлар таъсирида шаклланганлигини
профессор А. Рустамов алоҳида таъкидлаб кўрсатади: „Бу
фонема XV аср ўзбек адабий тилида... тожик тилидан ўт-
ган сўзлар туфайли пайдо бўлди. Бу даврда баъзи туркий
сўзлардаги а нинг о га томон силжий бошлаганини кў-
рамит“¹. Дарҳақиқат, далиллар бу товушнинг ўзбек тили
унлилар тарихий тараққиётида кейинги ҳодиса эканлигини
исботлайди. Аслида ўзбек тилшунослигидаги мунозара шу
товуш атрофида бўлиши лозим².

Ҳозирги пайтда бу товушнинг қўлланилиши аксарият
қарлуқ-чигил-уйғур гуруҳ шеваларига хос. Қиёсланг:
қимилдэ, қишлэ, тарэ ва б. Қипчоқ шеваларининг
қосий қисмида (қозоқ-найман ва қурама шеваларидан

1. Рустамов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. „Навоий ва
адабий таъсир масалалари“. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1968, 262- бет.

2. Иноқ бир гуруҳ олимлар о товушини лабланган, деган фикрни
билдирадилар. Бу ҳақда қаранг: Севортян Э.В. Материал к сравнитель-
ности фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных
языков, I, Фонетика, М., 1965, 1- бет; Щербак А.М. Сравнительная
фонетика тюркских языков, изд. „Наука“, Л., 1970, 39- бет; Атамирзаева С.
Экспериментально-фонетическое исследование Наманганского говора
узбекского языка. Ташкент, изд. „Фан“, 1974, 37- бет. Иккинчи гуруҳ
олимлар о товушини лабланмаган, деган фикрда. Бу ҳақда қаранг: Реше-
тов П.П. Юқоридаги асар, 143- бет; Кононов А.Н. Грамматика современ-
ного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, 16—18- бетлар; Шо-
абдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. „Фан“
нашриёти, Тошкент, 1962, 57- бет.

ушлининг қўлланилишида адабий тил билан айрим шева материаллари ўртасида қисман фарқ ҳам кўзга ташланади¹. Чунончи, баъзан адабий тилдаги тил орқа а товуши ўрнида қипчоқ шеваларида тил олди э товуши ишлатилади. Қиёсланг: адабий тилда боғла // қипчоқ шевасида бэйлә, чай // чэй, сач // чеч каби. Худди шунга ўхшаш ҳолатларни, яъни уларнинг ўзига хос хусусиятларини бошқа гуруҳ шеваларида ҳам учратиш мумкин.

Ўрта кенг, ёпиқ э (е) товуши юзасидан турколог олимлар орасида мунозара мавжуд. Бу товуш ҳақида биринчи мартаба В. Томсен Ўрхун-Энасой ҳавзаларида топилган Рун ёзуви бўйича ўз фикр мулоҳазаларини билдириб, и товушини ифодалаган белги баъзан э унлисини ҳам билдирган, бу товуш эки (два), эл (племенной союз), эш (товарищ), бэл (поясница), бэш (пять), йитмиш (семьдесят) каби сўзларда қўлланган, деган фикрни баён этади. Шундан кейин бу масалага В.В. Радлов ҳам ўз муносабатини билдирди. В.В. Радловнинг бу фикрига К. Фой эътироз билдиради. К. Фой текшириш миқоби қилиб қадимги ёдномалар тили билан ҳозирги жанубий ўғуз гуруҳ тилларини олади. К. Фойнинг фикрича, қадимги туркий тилда э мустақил фонема бўлмасдан, фикрат вариант бўлган, и товушини ифодалаган белги уни кўрсата олмаган². Қадимги ёдномалар тилида э мустақил фонема бўлмасдан, балки вариант бўлганлигини профессор С.А. Аманжолов ҳам қайд этади³.

э унли товушининг тараққиётини, унинг шаклланиш жараёни туркий тиллар тарихида нисбатан кейинга туғри келишини профессор Ғ.А. Абдурахмонов алоҳида таъкидлаб кўрсатади ва бу ҳақда шундай ёзади: „XI аср тилида қўлланмаган фонемалардан яна бири ҳозирги замон э унлисидир. Бу унли ўрнига ўзига хос э унлиси қўлланганки, у э, и, а товушларининг ўртасида талаффуз

¹ Қаранг: Ражабов Н. Ўзбек тилининг Ғарбий Самарқанд шевалари. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1977, 22- бет.

² Қаранг: Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, изд. „Наука“. Ленинградское отд. Ленинград, 1970, 28—29- бетлар.

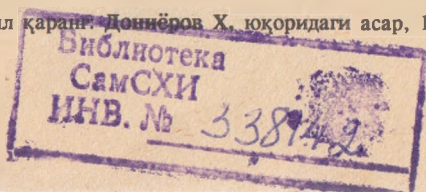
³ Қаранг: Аманжолов А.С. К генезису тюркских Рун. Журн. „Вопросы языкознания“, изд. „Наука“ 1978, 2- сон, 77- бет.

Эски ўзбек тили ёзувида бу икки товуш битта белги ёй қарфи билан берилган. Шунинг учун тил тарихини ўрганувчилар, хусусан, Алишер Навоий асарлари тилини тидқиқ этувчилар ўртасида бу товушларнинг фарқланиши эски фарқланмасликлари тўғрисида маълум мунозаралар қим бўлиб ўтди. Бироқ Алишер Навоийнинг ўзи ҳам уларнинг ҳар бири алоҳида товуш эканлиги ҳақида „Муҳокаматул луғатайн“ ида махсус тўхталиб ўтган.

Ҳозирги ўзбек тили ёзув усулида бу икки товуш битта қарф билан ёзилганлиги сабабли уларни бир-биридан ажратиш анча қийин. Бунинг устига шаҳар ва шаҳар типидagi шеваларда ҳозир олд қатор и ҳамда орқа қатор и товушлари оралиқ (индиферент) товуш сифатида талаффуз этилади. Бироқ чуқур тил орқа ва тил олди ундошлари билан келган сўзларда бу унлиларнинг талаффузида фарқ сезилади, албатта. Аммо ўзида оҳангдошликнинг танглай ўйғунлигини тўлиқ сақлаб қолган баъзи туркий (масалан, қозоқ, қорақалпоқ) тилларида¹, шунингдек, қипчоқ, ўғуз шеваларида тил олди и ва тил орқа ы унлилари эски ўзбек тилидагидек алоҳида мустақил икки товушдир². Бинобарин, қипчоқ шева вакиллари тыш (ташқари) — тиш - (кишининг тиши); ыс (қурум) -ис (қид); сыз (чиз) - сиз(сиз) сўзларидаги ы ва и товушларини фарқли талаффуз этадилар. Худди шу фикрни адабий қолипга амал қилиб гапирувчи ҳар бир кишига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Яъни ҳозирги ўзбек адабий тилининг грамматик қонун-қоидасига амал қилиб гапирувчи кишиларнинг ҳеч бири қыш (қиш), қыз, ғыз, қыл, қыр каби сўзлардаги ы товушини тил олди қилиб талаффуз қилмайди. Чунки уни тил олди қилиб талаффуз қилишга олдинги ундошлар йўл қўймайди. Агар борди-ю, тил олди и (и) қилиб талаффуз этиладиган бўлса, унли беихтиёр чўзиқлик касб этади, нутқда ўз-ўзидан ғализлик юзага келади. Чўзиқлик эса асли туркий тилларга хос бўлмасдан, араб тилларига хос қодиса. Ўрта Осиёда араблар истилоси натижасида, араб тилининг маҳаллий халқлар тилига, шунингдек, ўзбек тилига ҳам таъсири сезиларли бўлади. Жумладан, араб тилининг таъсири натижасида эски ўзбек тилида айрим унлиларда чўзиқлик шакллана бошлади. Бироқ у ҳолат

1 Аралбаев Ж.А. Вокализм казахского языка. (Очерки по экспериментальной фонетике и фонологии) изд. „Наука“, Казахской ССР, Алма-Ата, 1970, 64- бет.

2 Бу ҳақда батафсил қараи: Дониёров Х. юқоридаги асар, 113- бет.

Көрдүм қоши аксини кўнгул кўзгуси ичра

(Навоий)

2. Эгалик қўшимчаси I, II шахс birlikда келганда:

Өзүм, озүк, кезүм, кезүң каби.

Эй азалдин то абад көңлүм гирифторинг сенинг,
Чора қилким, бўлди жоним асру афгоринг сенинг.

(Лутфий)

3. Сўроқ юкласи қатнашганда:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?

Хаста кўнгул чекмаган дарду балоси қолдиму?

(Бобур)

4. Ҳозирги-келаси замон сифатдош шакли иштирок этганда:

Ҳар неча ямонликни, қилур яхши көринур,
Нозук кишидин ҳарне келур, яхши көринур.

(Лутфий)

5. Ҳолат феъли боғламалик вазифасида келганда:

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмэн.

Сен шуъласену ул шуълага мен қулдурмен,

Нисбат йўқтур деб ижтиноб айламаким,

Шаҳмен элга, вале сенга қулдурмен.

(Бобур)

6. II—III шахс буйруқ-истак майли иштирок этганда:

Ишқ элининг оҳидин ул сарвқад ҳам бөлмасун, (г)

Гим елидин ул муанбар зулф дарҳам бөлмасун, бир

ёр (ўр)

(Ғунли тил

—(унли тил

Ақбоб, йиғилмоқни фароғат тутунгиз, (тил орқа) —

Жамбиятингиз борини давлат тутунгиз) ўзлик олмоши,

Чун гардиши чарх будурур, тенг

Бир-бирни неча куне ғанимат, Ҳожиев А., Расулов И.,

«Или гили», 1- қисм, Тошкент,

1. Ёлғизи ҳаракат ном

2. Қорқунч каби.

3. Айрим ҳолати

ҳам, Бироқ ҳозирги ўзбек тили бўйича чиқарилган аффрикаларда лабланган унлилар фақат иккитагина деб ҳисоб қилинади. Булардан фарқли ўлароқ 1980 йилда нашр қилинган „Ҳозирги ўзбек адабий тили“¹ дарслигида имкони бўйича уларни ажратиб беришга ҳаракат қилинган. Жумладан, у фонемаси ҳақида шундай ёзилади: „Бу фонема лабланган, тор унли товуш бўлиб, тилнинг горизонтал ҳолатига кўра олдинги қатор у (ў) ва орқа қатор у (У) вариантларига эга“². Ўрта кенг ў унлиси ҳам қуйидагича ҳисобланади: „Бу фонема лабланган, ўрта-кенг унли товуш бўлиб, тилнинг горизонтал ҳолатига кўра фарқланадиган олдинги қатор ў (Ө) ва орқа қатор ў (О) вариантларига эга“³. Шунингдек, улар маъно ажратиш ҳусусида эга деб кўрсатилади. Аниқ маъно ажратиш ҳусусида эга бўлгандан кейин уларни вариант деб эмас, балки бемалол алоҳида фонема деб изоҳлаш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Чунки фонемаларнинг фонемалик ҳусусиятини белгиловчи асосий мезон ҳам ана шу маъно мунозирати ҳисобланади. Дарҳақиқат, манбаларга мувофиқ қилинган бўлсак, адабий тил қонуниятига амал қилиб янгирувчи ҳар бир ўзбек бу тўрт лабланган унлини жуда яқин фарқлайди. Масалан, қол (қўл), қозы(қўзи), қорық (қўриқ), гоза (ғўза) сўзларидаги о (ў) тил орқа, көл (кўл), көз (кўзи), көрик (кўрик), гөзэл (ғўзал) сўзларида о (У) тил олди талаффуз қилинади. Ёки қул, қуч, қут, бүт (сўзларида у тил орқа, кўл, кўч, кўт, бўтўн сўзларида у тил олди тарзда талаффуз қилинади. Айни пайтда ҳозирги ўзбек адабий тилида шундай сўзлар борки, гарчи булар талаффузда, эшитилишда ва маънода фарқланса-да, тил қонуни-қонидасига асосан бир хил ёзилади ва уларни фонологияда омофонлар деб ўргатилади. Қиёсланг: от (ў) — унли тил орқа — олов, ўсимлик маъносида, өт (ўт) — унли тил олди—ўтишга буйруқ, организмнинг бир қисми, өр (ўр) — унли тил орқа — бедани ўриш, өр (ўр) — унли тил олди— сочни ўриш; тор (тўр) (унли тил орқа) — балиқ тутадиган ускуна, төр (тўр)—(унли тил олди) — уйнинг тўри, өз (ўз) — (унли тил орқа) — ўзини буйруқ, ез (ўз)—(унли тил олди) ўзлик олмоши,

Шоайдураҳмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиев А., Расулов И.,
 „Ҳозирги ўзбек адабий тили“, 1- қисм, Тошкент,
 „Ўқитувчи“, 1980.

100-с. 30-бет.

100-с. 31-бет.

Қадимги туркий тилдаги унлилар тизими

Эски туркий тилдаги унлилар тизими

Лабнинг иштирокига	Лабланмаган		Лабланган	
	тил олди	тил орқа	тил олди	тил орқа
Тилнинг тўғри йўналишига кўра				
Тилнинг тик ҳаракатига кўра				
Тор	и	ы	ū	у
Урта кенг	э		ө	о
Кенг	э	э		

Эски ўзбек тилидаги унлилар тизими

Лабнинг иштирокига	Лабланмаган		Лабланган	
	тил олди	тил орқа	тил олди	тил орқа
Тилнинг тўғри йўналишига кўра				
Тилнинг тик ҳаракатига кўра				
Тор	(и:)	ы	ū	у
Урта кенг	э		ө	о
Кенг	э	А(э)		

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги унлилар тизими

Лабнинг иштирокига кўра		Лабланмаган		Лабланган	
Тилнинг тик ҳаракатига кўра	Тилнинг тўғри йўналишига кўра	тил олди	тил орқа	тил олди	тил орқа
Тор		и	ы	ū	у
Урта кенг		э		ө	о
Кенг		э		а	

бул жаҳатидан туркий тиллар қонуниятига мослаш-
тирилади.

Туркий тиллар тарихида оҳангдошлик қонунияти билан
буларнинг равишида ундош товушлар дастлаб иккига—якка ва
кўп ундошлар деб ажратилган. Табиийки, қаттиқ,
қисқоқлик, шунинг тил орқа ва тил олдилик хусусияти ёзув-
да ҳам бу аксини топган.

а) Икки ҳарfli ундош товушларда тарихий ўз-
гаришлар

II ундоши. Лаб-лаб, портловчи, жарангсиз товуш.
Бунинг туркий тил давридан мавжуд. Якка ундош
сифатида бир хил кўринишда ёзилган. Сўз ўртаси ва
соғина кела олган: —апа, алп.

XI—XII аср ёзма манбаларида п ундоши туркий сўз-
ларнинг ҳар уч ҳолатида кела оладиган бўлади: пишди
(*ТТ*, II, 19) - пишди; пичоқ (*Замах.*, 123) - пичоқ; өпка
(*ТТ*, I, 148) - ўпка; қопарды (*Замах.*) - кўтарди; қоп
(*ТТ*) - тур, йип (*Тат.*) - ип, өп-ўп.

Бунинг уйғур ёзувида жарангсиз п ва жарангли б ун-
доши битта белги билан ифодаланган³.

Якка туркий тил даврида жарангсиз п ундошининг жа-
рангли б га ўтиш жараёни бошқа товуш жараёнига нисба-
тан яна бўлган⁴. Бошқа товуш жараёнлари бўлиш билан
булар Аамшер Навоий асарлари тилида айрим сўзларда
туркий п товушининг сирғалувчи ф га айланганини уч-
ратиш мумкин⁵.

Қунарни асрабон неткумдур ахир,
Олиб туфроққа му кеткумдур ахир.

(Навоий)

Мамадулов Қ. XIII—XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетик систе-
маси. Тошкент, „Фан“ нашриёти. 1990, 73- бет.

Шайхонининг асар. 74- бет.

Шайхонининг С.Д. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: 1951, 56,
58, 60- бетида.

Мамадулов Қ. „Қибатул ҳақойиқ“ тилининг фонетик ва морфологик
хусусиятлари (ИД). Тошкент, 1963, 67- бет.

Бегматов А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. „Навоий ва
буларнинг тиллар мисаллари“, „Фан“ нашриёти, Т., 1968, 264- бет.

Қириги ўзбек адабий тилида ч ундоши худди тилимиз тарихидегидек, сўзнинг барча ҳолатида кела олади¹. Қудди шу ҳолат ҳозирги уйғур тилида ҳам сақланиб келган². Ўзбек халқ шеваларида эса адабий тилга нисбатан ч ундошида бу товушнинг истеъмол доираси торроқ бўлиши мумкин. Чунки оғзаки нутқда жарангсиз ундош-сўзлар олдин келган ч аксарият с га мойил талаффуз қилади³.

III ундоши тил олди, сирғалувчи, жарангсиз товуш. Туркий тиллар тарихининг дастлабки давридан бошлаб келилади. Бу товуш яқка ундош сифатида тил орқа ўзакда ҳам, тил олди ўзакда ҳам бир хил шаклда, сўзнинг ҳар қандай ҳолатида кела олган: шад, йашыл, киши, йаш, тили.

XIII—XIV асрларга оид ёзма ёдномаларда ўзлашган тарихчи, фюрсча-тожикча сўзлар таркибида ш ундоши туркий тилларнинг фонетик қонунларига мослашган⁴.

Анча ўзбек тили даврида ҳам ш ундоши худди қадимги туркий ва эски туркий тил давридагидек сўзнинг барча ҳолатларида кела олган⁵.

Менга шайх бирла курашмак ҳамон,
Муборак аёғига тушмак ҳамон.

(Навоий)

Бу натоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай кеш сари
қилдук. (Бобур)

Бу ўринда шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, қадимги туркий тил давридаёқ айрим ёдгорликларда баъзан ш

1. Шанин А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка М—Л, 1960, 33-бет.

2. Вайдиани А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка Алма-Ата, 1969, 176-177-бетлар.

3. Шанин А.Н. Узбек тили тарихий фонетикаси. Т., „Ўқитувчи“, 1990, 101-бет.

4. Шанин А.Н. Юқоридаги асар, 90-бет.

5. Шанин А.М. Кўрсатилган асар, 85-бет; Рустамов А. Кўрсатилган асар, 111-бет.

Ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигида бу ўзига хос бурун товуш - ң ундоши мавжуд. Ҳозир ҳам бу товуш ўшандаги унлига қараб тилнинг ўрта қисмида ёки орқа қисмида ҳосил бўлади. Сингармонизм ҳодисасини муқотган шеваларда бу товуш тил ўрта ундоши сифатида мавжуд. Бироқ сингармонизмни ўзида сақлаб қолган ўзбек шеваларида ва баъзи туркий тилларда бу товушнинг икки варианты (доңыз, жаңбыр, иңрә каби) тил олди ва тил орқа қатор вариантлари мавжуд¹.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу товуш яқин тил орқа ундоши сифатида талқин этилади. Ҳозир ҳам у сўз бошида қўлланмайди. Сўз ўртаси ва охирида учрайди:

Саҳро сўқмоғида бошин эгиб жим,
Бир кимса кетмоқда, билмасман у ким.
Агар у сен бўлсаң, қошиңга борай,
Агар у мен бўлсам, тезроқ кел, дўстим.

(А. Орипов)

Қани айт, мақсадиң нимадир сениң,
Нега тилкалайсан бағримни, оҳаң.
Нечун керак бўлди сенга кўз ёшим,
Нечун керак рубоб:, сенга бунча ғам!

(А. Орипов)

Ҳозирги пайтда оғзаки талаффузда айрим ҳолатларда, хусусан, шу халқ вакили бўлмаган кишилар нутқида тонг, жанг, ранг тарзли сўзлардаги н ва г ҳарфларига алоҳида урғу берилиб, уларни мустақил товуш сифатида талаффуз этиш ҳолати ҳам учрайди. Бу шубҳасиз талаффуз меъёрини бузиш демакдир. Бирсқ бундай ҳолат нафақат оддий муомалада, балки мактаб ҳаётида, ўқиш ва ўқитиш жараёнида ҳам рўй бермоқдаки, бу ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқида, нутқ маданиятига шубҳасиз салбий таъсир этади, бизнингча, бунинг маълум даражада сабаблари ҳам бор. Биринчидан, туркий тиллар оиласига мансуб бўлмаган кишиларнинг нутқ аъзолари ң товушини талаффуз қилишга мослашмаган. Иккинчидан,

Абдуллаев Ф.А. Турк тилларида „ң“ товушининг урчиши масаласи. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“ журнали, 1961, 2- сон, 62—63-бетлар.

таъкидланганидек, бу битта нутқ товуши ўзбек имлосида икки белги билан ифодаланadi. Учинчидан, битта товушни иккита белги билан ифодалаш ўқувчини худди икки мустақил фонемани бир белги билан ифодалаб чалкаштиришдек гап. Унли товушлар имлосида худди шу ҳолат давом этмоқда. Бу ўқувчининг ёзма саводини ҳам нутқ маданиятини ҳам бузади. Шунинг учун бу фонемани худди бошқа туркий тиллардагидек (масалан, қозоқ, оғуз, байжон, қирғиз ва б.) битта белги - ң (н) билан ифодаланса, ҳар жиҳатдан маъқул бўларди.

б) Жуфт ҳарfli ундош товушларда тарихий ғоғаришлар

б ундоши — лаб-лаб, портловчи, шовқинли, жаранли товуш. Қадимги туркий тил даврида икки варианты бўлиб, тил олди ва тил орқа шакллари учун алоҳида алоҳида белги олинган. Унинг тил олди шакли фақат тил олди унли ва ундошлари билан, тил орқа шакли эса тил орқа унли ва ундошлари билан кела олган. Ёзувда бу тартибга қатъий амал қилинган. Бу товуш сўзнинг барча ҳолатида кела олган: буң (муң), бунча, йаблақ (йамлақ) —табусған, суб, биң, бирлә, эбгәру, эб (уй).

Б ундоши араб ёзувида бе ҳарфи билан ифодаланган. Эски туркий тил даврида ҳам б ундоши туркий сўзларнинг барча ҳолатида кела олган: бузағ, тэбриг (Дит). Эски ўзбек тили ёзма манбаларида ҳам б ундоши бе билан ёзилган, туркий сўзларнинг бошида ва ўрғасида жарангли хусусиятини сақлаган, сўз охирида эса б товуши аксарият п га тўғри келади: байрам, бакәвул ваб

Сени жонимдин ортуқроқ севармен,
Бу сўзда ҳақ билур ёлғон йўқ, эй жон.

(Хоразмий)

Чин ул маъшуқу ошиқтек чибуқлар,
Бир-бирини айнарда чобуқлар.

(Хўжаини)

Боғламалар қўшилган пайтда ҳам эски ўзбек илмиди

Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М., —Л., 1961. 3 бет.

шарубдур, кэлипдур шаклда икки хил ҳолатни уч-
ратиш мумкин.

Тил тараққиёти натижасида ўзбек тили тарихида умум
туркий тили хос бўлган назализация¹ б>м жараёни рўй
берган. Шу жараён баъзан айрим сўз бошидаги б ун-
донининг м га ўтишида кўринади. Қиёсланг: буң>муң,
буң>миң, бон>мэн. Баъзан интервакал ҳолатдаги б нинг
м га ўтиш жараёнини учратиш мумкин: қаба>қама.

Маълумки, туркий тиллар тарихида биринчи шахс
қўшимча олмоши — биз билан I шахс, кўплик шахс-сон
қўшимчаси — миз алоқадор, яъни бу ерда ҳам б>м товуш
жараёни миз берган. Бироқ эски ўзбек тилида I шахс
қўшимча шахс-сон қўшимчасининг биз шаклида қўшилиш
ҳолати келмайдۇ. Қиёсланг: хабар келтирдиким, келсунлар,
шарубдур бурурбиз. биз бу атроф ва жавонибдагилардин
қўшимча мадад кўз тутарбиз, булар худ ҳарқайси бир
жараёни билди („Бобурнома“). Шунингдек, эски ўзбек
адабий тилида сўз ўртасида қўлланган б айрим ҳолатлар-
да қўшимча ўзбек адабий тилида в ундошига ўтган.

Қўшимча кўз қарортти бировнинг қароқлари,
бурбон булайин учраса кўзга қабоқлари.

(Лутфий)

Ўзбек шеваларининг айримларида, жумладан, қипчоқ
шеваларида ҳозир ҳам тарихий шакл сақланиб қолган.
Айни адабий тилда шу сўз қовоқ, қипчоқ шеvasида эса
ҳозир қобоқ шаклида ишлатилади. Демак, шевалардаги
қобоқ қадимий.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг ёзув усулида бу ундош
ҳарфи шакли бўлиб, талаффузда унинг фонетик вариант-
лари қўлланилади. Айни пайтда бу вариантлик бопқа

¹Ибраҳимов М.И. Озарбайжон тилида қипчоқ элементлари, „Ўзбек
адабий тили масалалари“, 1961, 6-сон, 38-бет.

²Абдураҳмонов Р., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грам-
матики, „Уқитувчи“, Тошкент, 1973, 138-бет.

³Ибраҳимов Ш.И. Ўзбекский язык. Т., 1959, 230—231-бетлар; Иброҳимов С.
Ўзбек тилининг Андижон шеvasи, Т. 56—57-бетлар.

туркий тилларда ҳам сақланиб қолган¹. Бу ўринда ва охирида талаб бир ҳолат шундан иборатки, ҳозирги ўзбек адабий тили имлоси бўйича бориб, келиб, айтиб, қайтиб тарзли сўзларнинг охиридаги товуш б эмас, п тарзда талаффуз этилади. Бу б>п жараёни эмас, балки тилнинг барқарорлик ҳолатидир.

л ундоши тил олди, ён, сонор товуш. Қадимги туркий тил давридан мустақил фонема бўлиб, унинг қаттиқ ва юмшоқ варианты бўлган. Бу давр ёзувида улар алоҳида ифодаланган. Яъни қаттиқ шакли учун, юмшоқ шакли учун алоҳида белгилар қабул қилинган. Аксарият сўзнинг ўртаси ва охирида қўлланган. Тил орқа л фақат тил олди, тил олди л фақат тил олди товушлари билан қатор келган: -алп, алтун, қалын, йыл, қул; билиг, илгэрў, чол.

Эски ўзбек тили даврида ҳам л ундошининг шу хусусияти сақланади. Бироқ бу давр ёдномалари араб алифбосида битилган. Шунинг учун А.М. Шчербак ва башқалар ўзбек тилидаги л фонемасининг қаттиқ ёки юмшоқлигини айтиш қийин, бунга асос йўқ, деган фикрни билдириди. Аммо А. Рустамов „Эски ўзбек тилида бир л фонемаси мавжуд бўлиб, у икки позицион (қаттиқ ва юмшоқ) вариантга эга. Бироқ л нинг талаффузидаги бу фарқ фонологик хусусиятга эга эмас. Чунки унинг қаттиқ ва юмшоқ талаффуз қилиниши позициясига боғлиқ“ деган кўрсатади. Бу давр тилида ҳам л ундоши туркий тилларнинг фонетик қонуниятига кўра анлаут позициясида қўлланмайди². Бироқ ўзлашган сўзларда сўз бошида ҳам қўлланиладиган бўлади:

-ол, -қылдың, баралың

Лабингдин чун сучуклик қанд ўғурлар,
Салурлар эл сувга йаланғач.

(Лутфулла)

¹ Батманов И.А. Современный киргизский язык. Фрунзе, 1969, 80-81-бетлар; Грамматика туркменского языка. Ашхабад, 1970, 48-бет. Кайратов А.Т. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-Ата, 1969, 281—282-бетлар.

² Шчербак. А.М. Юқоридаги асар, 86-бет

³ Рустамов А. Юқоридаги асар, 268-бет.

⁴ Маҳмудов Қ. Юқоридаги асар, 110-бет.

Қадимги ўзбек адабий тилида ҳам тилимиз тарихидаги л ундоши деярли сақланади, яъни худди эски ўзбек тилидагидек ҳозир ҳам асл ўзбекча сўзларда бу товуш талаффуз ўртаси ва охирида қўлланади. Шунингдек, тил олди л ил тил олдилик хусусияти ҳам сақланган. Чунонча, бил-бол, бил-бал, кал-қал шаклидаги сўзларни талаффуз қилинса, дастлабкиларидаги л юмшоқ, охиридаги л қаттиқ эканлиги аниқ бўлади. Хусусан, л ундошининг икки вариантлилиги сингармонизмли шева-ларда тўлиқ сақланиб қолган.

л ундоши портловчи, бурун, сонор товуш, икки вариантли. Қадимги туркий тил даврида юмшоқ варианты фақат дар уч ҳолатида ҳам кела олса, қаттиқ варианты фақат ўрта ва охирида келган: нэ, ини, ингэк, бэн, ўчўн, дани, дана, будунум, алтун, қаған.

Қадимги туркий ва эски ўзбек тили даврида арабча нун билан ёзилиб, туркий сўзларнинг барча позиция-лари учрайди, барча унлилар, жарангли ва жарангсиз ун-дошлар билан ёндош ҳолда кела олган: ант, энди, нэ, нундошга ўзлашган арабча, форсча-тожикча сўзларда ҳам л товуши иштирок этади: дунья, қурбан.

Қадимги ўзбек тили даврида ҳам бу товушнинг икки варианты мавжуд бўлиб, қаттиқ варианты тил орқа ўзак позицияси, юмшоқ варианты тил олди ўзак билан келган:

Кўзум чықсун сэни кўргўнча мундоқ,
Келмисун тил, сўзунг сўргўнча мундоқ.
Нелар келмиш бошингга гурбат ичра,
Не гурбатлар чекибсен шиддат ичра.

(Навоий)

л ундошидаги бу хусусият ҳозирги сингармонизмли ше-валарда тўлиқ сақланиб қолган.

л ундоши — тил олди, титроқ, сонор товуш. Икки вариантли. Қадимги туркий тилда тил олди ва тил орқа позициялари фирқли ёзилган. Туркий тилларнинг фонетик қонуниятига кўра, бу товуш сўз бошида қўлланмайди: ара, алар, бар, таъри, йигирми, йырчы, бэглэр, бир каби.

XII аср ёзма манбаларида ҳам л ундоши сўз бошида қўлланмаган: арыг (Дит, 1,95) - тоза, оғур (Дит, 1,17) - давлат, кэтур (Замах, 152 а) - келтир. Буларнинг ўзиний ҳолат эски ўзбек тили даврида ҳам давом

этди: гэр (Таф. 67 б) — дер, сор (Рабг.) — сўра, барур (Рабг.) — борур.

Кўндума ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Бир сори бўлди фироқинг доғи бор.

(Лутфий)

Эски ўзбек тили даврига келиб, ўзбек тилига араб, форс-тожик тилининг анчагина таъсири бўлди. Шунинг учун бу тиллардан ўзлашган сўзларда бу давр тилида р товуши сўз бошида ҳам қўлланадиган бўлди: роз (Таф.) — ризқ, руҳ (Таф.) — руҳ. Эски ўзбек тилида ҳам бу товуш талаффуз қилинишига кўра тил орқа ва тил олдиликда фарқланади. Ҳозирги ўзбек адабий тилига келиб, сўз охиридаги р ундошида баъзи товуш жараёни — р>й ҳодисаси рўй берганлиги айрим тадқиқотчилар томонидан қайд этилади. Ҳозирги ўзбек тилидаги қорай, саргай сўзлари тарихан қарор, сарғар шаклида бўлганлиги таъкидланади¹. Бу товуш ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам сўзнинг ҳар уч ҳолатида — сўз боши, сўз ўртаси, охирида фаол қўлланади. Бироқ тил тарихининг барча даврида бўлганидек, асл ўзбекча (туркча) сўзларда р ундоши сўз бошида ишлатилмайди².

Ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида ва ҳозирги туркий тилларда р товушининг қаттиқ ва юмшоқ айтилиши сақланиб қолган. Айни пайтда ўзбек шеваларининг аксариятида, хусусан, қипчоқ шеваларида р ундошининг ҳамон сўз бошида қўлланмаслиги ана шу тарихий жараён билан изоҳланади.

с ундоши тил олди, сирғалувчи, жарангсиз товуш. Икки вариантли — тил олди ва тил орқа бўлган. Сўзнинг ҳар уч ҳолатида кела олган. — сабы —сўзи, сан —сон, барсар—борса, йағысы—душмани, бас—бос; сиңли, сўнус—уруш, тургас—уруғ.

Ўрхун-Энасой ёдномалари тилида баъзан қаттиқ с билан юмшоқ с нинг алмашилиб ишлатилиш ҳолати ҳам

учрайди¹. Эски туркий ва эски ўзбек тилида ҳам с ундоши туркий сўзларнинг барча ҳолатида учрайди. Оқыса (Рабг.) — ўқиса, улус (Таф.) — улус, сақын—ўйла.

Айни пайтда ўзлашган сўзлар таркибида ҳам с ундоши ишлатилиб, арабча син,сод, са ҳарфлари билан битилган. Эски ўзбек тили даврида ҳам с ундоши унлилардан ёқдин, ё кейин, икки ундош ораллиғида бемалол қўлланилаётган:

Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам.

(Хоразмий)

Кўп, эй булбул, ҳикоят вақти эрмас,
Маҳал йўқтур шикоят вақти эрмас.

(Лутфий)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам бу товуш фаол ишлатилиб, сўзнинг ҳар уч ҳолатида кела олади. Давр ўтиши билан бу ундош товушнинг қўлланишида ҳам қисман ўзгаришлар рўй берди. Жумладан, эски ўзбек тилида сўз бошида қўлланган айрим с ундоши ҳозирги адабий тил даврига келиб с ундошига айланди. Чунончи, икки ўзбек тилидаги сыз феъли (бу феълда с тил орқа талаффуз этилган ва маъно фарқлаган) ҳозирги адабий тилда чиз шаклида ишлатилади². Ҳозир у Вазира билан қўл бериб кўришди-да, столнинг тортмасидан қаламда чизилган эскизларни олиб стол встига кўйди. (П. Қодиров)

Умуман туркий тиллар тарихидаги, жумладан, эски ўзбек тили давридаги бу хусусият ҳозирги айрим ўзбек шеваларида, хусусан, қипчоқ диалекти материалларида сақланиб қолган³.

р ундоши чуқур тил орқа, сирғалувчи, жарангли товуш. Қадимги туркий тилда г ундошининг тил орқа варианты сифатида ишлатилади. Бу товуш сўз бошида учрамайди. Фақат сўз ўртаси ва охирида тил орқа унлилари билан

¹ Айдаров Ф. Кўрсатилган асар, 66- бет.

² Рустамов А. Кўрсатилган асар, 266- бет.

³ Дониёров Х. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалектлари. Т., 1976, 85- бет.

¹ Рустамов А. Кўрсатилган асар. 269- бет

² Кононов А.Н. Кўрсатилган асар, 34- бет.

қўлланилади: йағы—душман, қаған—ҳоқан, йадаг—
йайов, атлығ—отлиғ. Г. Гейкел ва Ю. Неметлар тилини ассирият жарангли г ўрнида коф ҳарфи қўлланган:
ёдномаларида г ундошининг бошқачароқ кўринишида ундошлуғ-кўрклуг, йигирми-йигирма.
рашини таъкидлайди. Бироқ С.Е. Малов у Ўрхун ёзувида
г нинг бошқачароқ кўринишидир, деб изоҳлайди¹.

XI—XII аср тилида ҳам г ундошининг қўлланишида
ҳолат сақланади: аглақ-авлоқ; (Длт) урағут—хотин, улу
(ҚБ)— улуг йатғақ (ҚБ) — тунги соқчи.

Эски ўзбек тили даврида ҳам г ундоши жарангли ва
рангсиз товушлар ҳамда жарангсиз чуқур тил орқа фонетика
малари ва тил орқа унлилари билан бирга келадиган
барғыл (Рабг.) — боргин, оғлан (Таф.) — ўғлон, қойуғ
қуюқ.

Дедим: олғил мени сен бир қўлунгга,
Деди: кўп сўзлама борғил йўлунгга.

(Амир)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам деярли эски ўзбек
тилининг хусусияти сақланган дейиш мумкин.

Ҳозирги айрим туркий тилларда, жумладан, қипчоқ
руҳига кирувчи тиллар² ва ўзбек тилининг қипчоқ
лаҳжасида³ бу товуш айрим фонетик ўзгаришга учрайди.
яъни г>в жараёни юз беради: боғ>бов, тоғ>тов каби.

г ундоши тил ўрта, портловчи, жарангли товуш бўлиб
қадимги туркий тилда г ундошининг тил олди шакли
сифатида истемолда бўлган. Бу давр тилида сўз боши
қўлланмаган. Фақат сўз ўртаси ва охирида келиши
мумкин бўлган: билгә—ақлли, билимли, йигирми, бор
бек, кичиг.

Маҳмуд Кошғарий коф белгисини ингичка товуш
ганда, табиий г ва к ундошларини назарда тутайди⁴. Бироқ
барин, эски туркий ва баъзан эски ўзбек тили даврида

¹ Малов Е.П. Памятники древнетюркской письменности Монголии
Киргизии. М. —Л., 1959, 64- бет.

² Маҳмудов Қ. Кўрсатилган асар, 100- бет.

³ Ишаев А. Кўрсатилган асар, 40- бет.

⁴ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении
бекским литературным языком, изд. "Фан", т., 1975, 114- бет.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. Девон, 1,54, 56, 62- бетлар

Рафиқу бормудур меҳнатдин ўзга,
Кўрарму ҳеч нима заҳматдин ўзга.

(Лутфий)

Эски ўзбек тили даврига келиб арабча, форсча-тожикча
ҳарфлари дисобиға г ундоши сўз бошида ҳам кела оладиган

Гуллари навъини не де онча гул,
Онча не гулким, санай олғанча гул.

(Навоий)

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки,
адабий г товуши йўқ, шунга кўра араб тилига
ўндош сўзлардаги г ундоши ж га ўтади.
сўзининг араб тилида Жавҳар шаклини оли-
сабиби шунда¹.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам эски ўзбек адабий
ҳарфлари ҳолат давом этмоқда. Яъни ҳозирги ўзбек адабий
бу ундош инлаут ва онлаутда фаол ишлатилади.
навариди келган г ундоши оғзаки талаффузда к ун-
қилинади: барг (барк), таг (таг-туг (тук) каби.

ҳарфлари билан тугаган сўзларга г билан бошланувчи
қўшилган пайтда ҳар икки жарангли ундош жа-
нашалади, ёзувда у ўз ифодасини шундай топади:
г + г > биркка, туг + ган > туккан каби.

қилини чуқур тил орқа, портловчи, жарангсиз то-
қадимги туркий тилда махсус белги орқали ифода-
тил орқа товушлари билан қўлланган. Сўзнинг ҳар
ҳолатида кела олган: қаны, қара—қора, қирқ, тоқуз—
қона, аяблақ—ёмон каби.

Эски туркий тил даврида ҳам туркий сўзларнинг барча
қ товуши учрайди, бу ундош орқа қатор
ҳарфлари ва ундошлари билан келиб, араб ёзувида қоф
қилини ифодаланади: қамуғ (Длт) — барча,
(ҚБ) — яхши, бурундуқ—жилов ва б.

Эски ўзбек тили даврида ҳам қ ундошидаги бу ҳолат
қилини, яъни у оҳангдошлик қонуниятига амал қилиш

¹ Данияров Х. Сўз хусусида сўз. „Ёш гвардия“ нашриёти, Тошкент,
1975, 11- бет.

билан бирга, сўзнинг боши, ўртаси, охирида кела олмаган хусусияти давом этди: алқыш (*Таф*) — олқиш, қилди (*Мн*) — қилгин, байлық (*XIII*) — бойлик.

Жон мамлакатин ёқти ёнар ўтқа фироқинг,
Жон танда куйди худ ул жону қароқинг.

(*Лутфулла*)

Бу ўринда яна изоҳ талаб бир ўрин шундан иборатки, туркий тиллар тарихининг барча даврида туркий сўзларнинг интервокал позициясидаги сўз ўзагида қ ундош қўлланган¹.

Қадимги туркий тилга хос бир хусусият шундан иборатки, жарангли ва жарангсиз ундошлар ёндош келган. Худди шу ҳолат кейинги давр тилида ҳам давом этди: қамурқа (*Таф*) — барчага, анларқа (*Таф.*) — уларнинг қушларқа (*XIII*) — қушларга.

Эски ўзбек тили даврида баъзи ҳолатларда жарангсиз қ ундошининг жарангли ғ ундоши билан баравер қўлланилишини Меҳдихон алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Қиёсланг: булаг ва булақ, айағ ва айақ, қуруғ ва қуру, сарығ ва сарық, қатығ ва қатық, ағ ва ақ. Шунингдек, буйруқ-истак майли шаклида ҳам бу товушларнинг тең қўлланилишини таъкидлаган².

Ҳозирги туркий тилларда³, шунингдек, ўзбек шеърларида қ товушининг қўлланилишида тил тарихида ҳолат сақланиб қолган. Яъни бу ундош сўзнинг барча ўринда, келиши билан бирга фақат тил орқа товушларининг ёнида ишлатилади. Ўзбек адабий тилида эса сабошқачароқ ҳолат кўзга ташланадики, бу айни пайтда имло билан, алифбо билан боғлиқ масала.

Ҳозирги ўзбек адабий тили даврида қ ундошининг нисбатан фақат сўзлар таркибида, балки ўзидан кейин келган қўшимча ва товушлар таъсирида айрим фонетик ўзгаришларга учрашида ҳам тил тарихидаги хусусият сақланиб қолган дейиш мумкин. Чунончи баъзан б

ўғинли сўз охирида келган қ ундошидан сўнг эгалик қўшимчаси қўшилса, бу товуш жарангли ғ га ўтади: қўқ+и>йўғи, (бори-йўғи). Ўзлашган сўзларда бу ҳолат рўй берайди. Ҳақ (ар.) + и > ҳақи. қ товуши билан тугаган сўз ва ундан ортиқ бўғинли айрим ўзакларга эгалик қўшимчаси қўшилганда ҳам жарангсиз қ товуши жаранглилашади ва шундай ёзилади: қулоқ + и > қулоғи, оёқ + и > оёғи каби. Айрим ҳолатда бу хилдаги сўзлар эгалик қўшимчасини олган пайтда ҳам сўз охиридаги жарангсиз ундоши ўзгаришга учрамайди. Бундай сўзлар фонетик принципка асосан ўша шаклда ёзилади¹. машқ+и—машқи, нутқ+и-нутқи каби. Оғзаки талаффузда қ ундоши сўз ўрнинида баъзан х шаклида айтилади²: мақсад>маҳсат, мақтов>маҳтов, оқсоч>оҳсоч каби. Баъзан сонор ундошлар олдида келган қ нинг х га ўтиш ҳолати ҳам учрайди: сақла>сахла, тўқмоқ>тўхмоқ каби. Аммо қипчоқ шева шакллари нутқида ўз ҳолича, яъни қ шаклида талаффуз этилади. Бошқа қипчоқ гуруҳ туркий тиллар каби қипчоқ шеvasида сўз охирида келган қ ундоши худди ғ, г, к ундошларига ўхшаб аксарият ҳолатда в товушига ўтади, баъзан эса тушиб қолади: бўёқ>бойав, сариқ>сары каби. қ ундоши тил ўрта, портловчи, жарангсиз товуш³. қ ундоши қадимги туркий тилда тил орқа, жарангсиз қ ундошининг тил олди шакли сифатида тил олди уялилари билан қатор қўлланган. Сўзнинг ҳар уч ҳолатида—сўзнинг боши, ўртаси, охирида кела олган. Қадимги туркий тил давридаёқ унинг ёзувда махсус белгиси мавжуд бўлган:

кийик, кўмўш, сәкиз—саккиз, әки—икки, тўрк, көк.

Эски туркий тил даврида ҳам қ ундошидаги шу хусусият сақланиб қолди: бэдүк (*Длт.*) — буюк, тилкү (*Длт.*) — тулки, күндә (*ҚБ*) — кунда. Маҳмуд Кошғарий

1 Вегматов Э., Исмаилов Н. Ўзбек имлоси. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1979, 11- бет.

2 Усмонов У. Талаффуз маданияти. „Фан“ нашриёти, Т. 1976, 26- бет.

3 Қаранг: Киссен И.А. Краткий очерк фонетики русского языка в сопоставлении с фонетикой узбекского языка, Т., 1952, 79- бет; Решетов В.В. Узбекский язык, часть I. Введение, фонетика, Т., 1959, 266- бет; Маҳмудов А. Согласные узбекского литературного языка, изд. „Фан“, Т., 1986, 20—21- бетлар.

1 Малов С.Е. Юқоридаги асар; Айдаров Ғ., кўрсатилган асар, 16; Назарова Х. Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарлари учун қисқача лугат, Т. 1972, 25,41 ва б.

2 Қаранг: Шчербак А.М., Юқоридаги асар, 83- бет

3 Батманов И.А. Современный киргизский язык, Фрунзе, 1963, 95- бет; Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, 63- бет.

к ундошини коф деб атаб, уни қисқача изоҳлаб ҳа
ўтади¹

Эски ўзбек тили даврида унинг мустақил фонем
бўлиши мустақамланиш билан бирга к ундоши ёдномала
тилида оҳангдошлик қонуниятига тўлиқ амал қилади.
айни пайтда худди аввалги давр тилидагидек сўзнинг ҳ
уч ҳолатида келади: экин (*Таф.*)— экин, көркклү
(*Таф.*)—кўрклик, көркклүг (*МН*), кәңләк (*Раб*) — кўйла

Ҳар кеча ишқингда, жоно, кўзларим қон йиғлади,
Лола қон ютти-ю, оҳуйи биёбон йиғлади.

Кечалар анжум эмас, ерга тўкилган онқадар,
Раҳм этиб, ҳолим кўруб, гардуни гардон йиғлади.

(*Фурқат*)

к ундошининг туркий сўзларнинг барча позициясида
келиши ҳозирги туркий тилларнинг ҳам аксариятида
сақланиб қолган². Ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг
шеваларида ҳам к товушининг ифлатилишида тарихий
ҳолатнинг давом этишини кўрамиз³.

Ҳозирги ўзбек тилида икки ва ундан ортиқ бўғинли
сўзнинг охирида келган к жарангсиз ундош эгалик
қўшимчаси таъсирида жарангли г ундошига айланади.
Қиёсланг: эшик+и>эшиги, юрак+и>юраги каби. Бир
бўғинли ўзбек сўзларида, кўп бўғинли араб ва бай-
налмилал сўзларда бундай ўзгариш рўй бермайди:
юк+и>юки, кўк+и>кўки, иштирок (ар) + и> иштироки
каби. Сўз охирида икки ундош келадиган ўзлашган бир
бўғинли сўзларда ҳам к ўзгаришсиз қолади: эрк
(ар)+и>эрки каби. Шу ўринда яна бир ҳолатни алоҳида
қиёслаб кўрсатиш керакки, ўзбек адабий тилида сўз
бошида к товуши қўлланилгани ҳолда ўғуз гуруҳига
кирувчи айрим туркий тилларда, жумладан, Озарбайжон

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1- жилд, 54, 59- бетлар.

² Васкяков Н.А. Каракалпакский язык. II фонетика и морфология, ч. I, М., 1952, 68- бет; Современный казахский язык, Алма-Ата, 1952, 50-51- бетлар.

³ Кононов А.Н. Кўрсатилган асар, 27- бет; Иброҳимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи, Т., 1967, 79- бет; Дониёров Х. Кўрсатилган асар, 116, 117- бетлар.

тилида ва ўзбек тилининг ўғуз лаҳжасида ўша сўзларда
товуши қўлланади¹: кўз // гўз, кел // гал, кетди //
кетти каби.

Тарихий далиллар ва ҳозирги жуда кўп туркий тиллар
да халқ шевалари манбалари г, г, қ, к ундошларининг
бирлиги битта, яъни дастлаб улар алоҳида-алоҳида фонема
бўлмаган, кейинчалик дивергенцияга учраб, уларнинг ҳар
бири алоҳида фонемалик хусусиятига эга бўлган, деган
қарашни айтишга имкон беради. Шунинг учун ҳам
қўшимчалар қўшилиши муносабати билан бу товушларда
фонетик ўзгариш содир бўлиб, биридан иккинчисига, яъни
жарангсиздан жаранглига ёки жаранглидан жарангсизга
оғтириш оsonлик билан ўта олади. Бу ундошлардаги шундай
хусусият фақат ҳозирга келиб, ҳозирги ўзбек адабий
тилидагина шаклланиб йўқ, у эски ўзбек тили даврида
қим мавжуд эди². Бунинг устига халқ шеваларидаги бу
тўрт ундошнинг баъзан бир-бирининг ўрнида қўллани-
лишига эътибор берсак, масала ўз-ўзидан янада ойдинла-
шади. Яъни бу ундошлардаги тараққиёт босқичини очиқ
кўрсатиб беради.

к ундоши портловчи, жарангсиз товуш. Қадимги
туркий тил даврида ноқ мустақил фонема бўлган. Ёзувда
тил орқа ва тил олди вариантларига алоҳида-алоҳида
бўлиги қабул қилинган. Тил олди шакли тил олди унли
ва ундошлар билан, тил орқа шакли тил орқа унли ва
ундошлар билан қатор қўлланган. Қадимги туркий тил
давридаёқ бу ундошнинг истемол доираси кенг бўлиб,
сўзнинг ҳар қандай ҳолатида кела олган:

таш—тош, тоқуз—тўққиз, аты—оти, отуз—ўттиз, ат-
лит—отлантир; таңры—тангри, тўрк—турк, кэлти—келди,
тўрт—тўрт каби. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш
лозимки, т ундоши жарангли ҳатто сонор ундошлар билан
қим ёнма-ён кела олган: нт, лт тарзда.

XI—XII аср тилида ҳам т товушининг бу хусусияти да-

Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров. Т., 1967, 31- бет;
Абдуллаев Ф. А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. „Фан“ нашриёти, Т.: 1978,
22- бет.

² Каранг: Кононов А.Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази-
яна Хивинского, М.—Л.: 1959; Иванов С.Н. Родословное древо тюрк
л-Гази-хана; Грамматический очерк (имя и глагол. Грамматические кате-
гории). Изд. „Фан“, 1969 йил.

вом этди: кэнт (ҚБ.)— кент, оңулты (Длт) — ўнғалди. Бу давр тилида сонорлар ва жарангсиз ундошлар ёнма-ён келганда сонордан кейин қўлланган т ундоши ўрнида баъзан жарангли д ундошининг келиш ҳолати ҳам мавжуд¹. Худди шундай ҳолат кейинги давр тилида ҳам давом этди. Шунинг учун ҳам профессор П.М. Мелиоранский XIV асрда ёзилган "Ибн Муҳанна" асарида сонордан кейин жарангсиз т ундоши жарангли д га ўтганлигини қайд этади². Эски ўзбек тили даврида сонорлардан кейин т ундоши қўлланган: олтуруб (*Рабг.*)— ўтириб. Ҳозирги туркий тилларнинг аксариятида сонор товушлардан кейин жарангсиз т жарангли д га (т>д) ўтган, баъзи тилларда бу фонетик жараён (йт, рт, мт, нт, дт) сақланган³. Айрим туркий тилда ҳамон сонордан сўнг жарангсиз т ишлатилади⁴. Тўғри, айрим сўзларда ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу ҳолат мавжуд. Аммо асосан кейинги қонуният амал қилади.

Эски ўзбек тили даврида ҳам т фонемасининг тил олди ва тил орқа варианты сақланди. Сўзнинг ҳар қандай ҳолатида қўлланади: алты (*Рабг.*)— олти, турғай (*ХШ.*)— туради, кэтургил (*Мн*) — келтиргин, тақын (*Замах.*) — тақин.

Кун тушда кўргали сени тушди заволға,
Ой тонгға қолди кеча боқиб ул жамолға.

(*Лутфий*)

Ўлусни қутқариб меҳнат кунидин,
Ўлукни уйғотиб ярмоқ унидин.

(*Амирий*)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам т ундошининг истеъ-мол доираси кенг бўлиб, сўзнинг барча ҳолатида ишлатилади.

Эски ўзбек тилидаги баъзи сўзларда сўз бошидаги жа-

¹ Маҳмудов Қ. „Ҳибатул ҳақойиқ“ тилида ишлатилган жарангсиз ундошлар характеристикаси, „Ўзбек тили ва адабиёти“ журнали. 1966, 2-сон, 42-43- бетлар.

²

Мелиоранский П.М. Курсатилган асар, 78- бет.

³

Тенишев Э.Р. Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. М., 1966, 16- бет; Малов С.Е. Древние и новые тюркские языки, изд. АН СССР, Т., VI, вып. 2, 1952; 139- бет.

⁴

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 139- бет.

рингсиз т ундоши ҳозирги ўзбек адабий тилига келиб жараёни д ундошига айланди: тэңиз >дэңиз каби. Сўз бошидаги т>д жараёни ҳозирги ўғуз гуруҳ тилларда, шунингдек, ўғуз шеваларида мавжуд. Тағ // дағ, тиш // диш каби. Бундай товуш жараёнининг сабабини ҳам тилимиз тарихида бу икки ундошнинг баъзан тенг ишлатилиш хусусиятидан қидирмоқ зарур.

д ундоши тил олди, портловчи, жарангли товуш. Қадимги туркий тил давридаёқ мустақил фонема сифатида мавжуд бўлган. Икки вариантли — тил олди, тил орқа бўлган. Сўз бошида учрамаган. Сўз ўртаси ва охирида келиш олган: адағ — айоқ, адғыр — айғир, қод — қўй; бэдиз — биқш, эдгү — эзгу, эсид — эшит каби. Эски туркий тил даврида д ундошининг сўз бошида ишлатилиш ҳолати ҳам учрайди: дэвэ (Длт.) — туя, дақы (Длт.) — тагин, дэңиз (ҚҲ.) — денгиз каби. Айни пайтда қадимги туркий тилдагидек бу товушнинг сўз ўртасида ва охирида келиш ҳолати бу давр тилида шубҳасиз давом этди: адаш (ҚБ) — дўст, ўртоқ, қадаш (Длт.). Қадимги даврлардан бошлабқ бу ундош ўрнида тиш ора з (з) ҳам ишлатилган¹. қод-қоз. Кейинчалик з, сўнгра й товушига ўтган. Туркий тиллардаги бундай фонетик жараён XI аср тили — эски туркий тил даврида ҳам давом этаётган эди. Жумладан, азыг сўзи баъзи қабила тилида ҳали азыг шаклида ҳам кулланар эди². Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳлашича, айақ сўзи ҳам баъзи қабилалар тилида азақ... шаклида ишлатилган. Ёки азғир (Длт.) — айғир, боз (Длт.) бўй, азрыл (Замах.) — айрил каби. Қадимги туркий тилдаги эдгү сўзидаги „а“ унлисининг э га ва д ундошининг з га ўзгариши натижасида XI аср тилига келиб бу сўз эзгу (ҚБ) шаклига ўтди³. Дарҳақиқат, бу товуш жараёни туркий тиллар тарихида жуда кенг тарқалган бўлиб, юқорида кўрсатилганидек, Маҳмуд Кошғарий ўғуз, яғмо, абақу, қай, тухси, татар ва бир тоифа қипчоқлар инлаут, интервокал ва ауслаут позицияларда з ундошини й

¹ Эслатма: баъзи олимлар тиш ора з д га нисбатан қадимийроқ деган фикрни баён этади; Шчербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков, 159—161- бетлар.

² Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1- жилд, 61- бет.

³ Муталибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. „Фан“, Т., 1959, 144- бет.

шаклида талаффуз қилишини кўрсатади. Яъни бу қабила-лар тилида д>з>й фонетик жараёни мавжудлигини таъкидлайди¹. Айрим қабилалар, масалан, чигил, бир гуруҳ қипчоқ ва бошқа туркий қабилалар тиш-танглай з билан талаффуз қилса, бир гуруҳ қипчоқ, сувор, булғорларга яқин ҳудуддаги туркий қабилалар жарангли з билан талаффуз қилганлигини изоҳлайди². Ўша давр тилида бундай хусусият баъзи ишларда махсус кўрсатилган³. Эски туркий тилига оид баъзи ёдномаларда айрим сўзларда инлаут ва интервокал позицияларда — д ундоши қадимги туркий тилларнинг хусусияти сифатида сақланиш ҳолати ҳам мавжуд. Қиёсланг: қодыңыз (*Таф.*) — қуйингиз, *Адғү.* (Ҳ. Ҳ.) — эзгу⁴, адағ ("*Уғузнама*") оёқ⁵, будук (*Длт.*) — буюк⁶ ва бошқалар. Эски ўзбек тили ёдномаларида ҳам айрим сўзларнинг интервокал ҳолатида д ундошининг сақланиши учрайди.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам баъзи сўзларда қадимги д лаш хусусияти қудуқ, қадақ, идиш каби сўзларда рудимент (тараққий қилмай, ўзгармай, дастлабки ҳолатда) сифатида сақланиб қолган дейиш мумкин. Бу фонетик хусусият баъзи туркий тилларда ҳам, жумладан, ҳозирги Тува тилида адағ, қудруқ каби сўзларнинг таркибида учрайди⁷.

Эски ўзбек тили даврига келиб, туркий сўзларнинг асосий қисмида инлаут ва интервокал позицияда з ундошининг й га ўтганлиги бир қанча олимларнинг

¹ Маҳмуд Кошғарий. "Девону луғотит турк", 1- жилд, 68- бет.

² Маҳмуд Кошғарий. Ўша асар, 67—68- бетлар.

³ Маҳмудов Қ. "Девону луғотит турк" ва "Тафсир" тилида айрим ундошлар ҳодисаси, "Ўзбек тили ва адабиёти" журн., Т., 1972, 5- сон, 46—49- бетлар.

⁴ Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг "Ҳибатул ҳақойиқ" асари ҳақида, Т.6.1972, 167- бет.

⁵ Щербак А.М. Огуз-наме, Мухаббат-наме, М., 1959, 2—8- бетлар.

⁶ Маҳмуд Кошғарий. Ўша асар, 366- бет.

⁷ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 317—318- бетлар.

ишларида қайд этилган¹. Эски ўзбек тилида д товуши сўзнинг барча ҳолатида кела олади: дэвана (*Таф.*) — дост, қадар (*СС.*) қадр (*Мн.*), дард (*Мн.*).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам тил тарихидаги хусусият сақланган, яъни д ундоши сўзнинг ҳар уч ҳолатида кела олади². Бироқ сўз охирида келган жарангли д товуши жарангсиз т шаклида талаффуз этилади. Аммо бу хусусият орфографияда ўз аксини топмайди. Яъни имлода д шаклида ёзилади. Бир гуруҳ туркий тилларда д ундошининг истеъмол доираси фаоллашган³, баъзиларида эса туркий сўзларда д ундошининг қўлланиши кенгайган эмас⁴.

й ундоши тил ўрта, сирғалувчи, сонор товуш. Қадимги туркий тил давридан мавжуд бўлиб, икки вариантлидир. Тил ўрта шакли тил олди товушлари билан, тил орқа шакли тил орқа товушлари билан ёнма-ён қўлланган. Сўзнинг барча ҳолати — боши, ўртаси, охирида кела олган: йағы—душман, йана—яна, тагин, йол—йўл, йуйқа—юпқа, буйруқ, бай—бой; йўз, йўкўн, кийик каби. Эски туркий тил даврида бу товуш барча товушлар билан ёндош кела олган: йуз—бет, қайу — қайси, қайнар каби. Бу давр тилида й ундоши араб, форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар таркибида ҳам кела бошлади. Бунинг устига баъзи фонетик (д>й, з>й, ғ>в>й ва б)⁵ жараёнлар ҳисобига ҳам й товушининг истеъмол доираси ортди, дейиш мумкин. Масалан, XI аср тилида йаз ва йай сўзлари қатор қўлланганини, ҳатто йаз шакли фаолроқ бўлганлигини Маҳмуд Кошғарий таъкидлаб ўтади. Бу товушнинг истеъмол доираси эски ўзбек тили даврига келиб нанада кенгайди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам й ун-

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюрских языков, М., 1974, 103, 107, 516—517- бетлар.

² Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 26- бет; Решетов В.В. Узбекский язык. Т., 1959, 217- бет.

³ Кононов А.Н. Юқоридаги асар, 27- бет, Грамматика туркменского языка, Ашхабад, 1970, 50—51- бетлар.

⁴ Баскаков Н.А. Каракалп. язык, Фонетика, 1,65- бет; Современный кизилаский язык, Алма-Ата, 1962, 49—50- бетлар.

⁵ Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, 1969, 173- бет; Севортян Э.В. Кўрсатилган асар, 287—288- бетлар.

доши сўзнинг барча ҳолатида ва барча товушлар билан ёндош кела олади. Бироқ айрим сўзларнинг оғзаки талаффузида, з ва й товушларининг тенг ишлатилиши ҳамон учрайди:

Сўйлаб берай Зайнаб ва Омон,
Севгисидан янги бир достон.

(Ҳ. Олимжон)

Ж ундоши қадимги туркий, Ўрхун-Энасой ёдгорликлари тилида ўзининг ҳарфий белгисига эга эмас. Қадимги уйғур ёзув ёдномаларида, шунингдек, „Девон луғотит турк“, „Қутадғу билиг“ да ж ундоши туркий сўзлар таркибида қўлланади: жағылады (Длт. III) — жағиллади, шариллади, корығжын (Длт. I) — қўрғошми чождуды (Длт. II) — чўзилди, эринж (Длт. I) — равонлик, эриж (ҚБ.) — фароғат. Эски ўзбек тили даврида ҳам бу товуш туркий ва ўзлашган сўзлар таркибида иштирок этади:

ажун (XIII.) — дунё, аждаҳа (Таф.) — аждарҳо. Ж ундошининг ҳам қадимги туркий тил даврида ҳарфий ифодаси йўқ. Маҳмуд Кошғарий арабча ж ҳарфи билан ёзилган сўзларни изоҳлар экан, бу ҳарф жарангсиз ч ундошининг функционал белгиси¹ деган фикрни билдиради. қиёсланг: еч (Длт.) ўч, сач (Длт. I) — соч каби „Қутадғу билиг“, „Ҳибатул-ҳақойиқ“ асарларида ҳам ж ундоши ўзлашган сўзлар таркибида қўлланган. Айни шундан бундай фикрни XIII—XIV аср ёдномалари тилига нисбатан ҳам айтиш мумкин²: наҳат (Рабг.) — нажот, жинс (XIII) — жинс, ҳижрат (Таф.) — хижрат, жақан (Таф.) — жаҳон каби. Жарангли аффрикат ж ундоши эски ўзбек тилида туркий сўзлар таркибида жарангсиз аффрикат товушига вариант сифатида шакланган³. „Бадомчулугат“ да жими арабий тўғри жарангли ж товуши туркий сўзлар таркибида қўлланилиши қайд этилган: жиң—яңдош, жйданоқ—чидаш, жигит—йигит каби сўзлар берилган⁴. Табиийки, ж ундошининг истемол домири

1 Маҳмуд Кошғарий, ДЛТ, 1,66—67- бетлар.

2 Маҳмудов Қ. XIII—XIV аср ёзма обидалар тилининг фонетикаси, 106- бет.

3 Кононов А.Н. Родословная туркмен. М.—Л., 1958, 121- бет.

4 Боровков А.К. Бада-а-ал-лугат. 55 а, 55 б-бетлар.

қатарги ўзбек¹ ва бошқа айрим туркий тилларда кен-
гайи².

W ундоши лаб-тиш товуш бўлиб, қадимги туркий тил
даврида мавжуд бўлмаган. Қадимги уйғур ёдгорликларида
бу товуш б, ғ, г товушларининг фонетик ўзгариши асосида
шаклланган³. Маҳмуд Кошғарий бу товушни соф турклар
лаб-тиш шаклида талаффуз қилганлигини таъкидлайди.
Шунга асосан ҳам w иккиламчи товуш сифатида эски
туркий тил даврида истеъмолда бўлган дейиш мумкин.
Айни пайтда w лаб-тиш товуши эски ўзбек тилининг ҳам
маълум давригача қўлланиб, ёзувда махсус ҳарф орқали
ифодаланди: йаууз (таф.) — ёвуз, суw (таф.) — сув, аwут
(таф.) — оwут, тawуқ—товуқ, қуwуб (XIII.)— қувуб.

Эски ўзбек тилининг маълум даврига келиб лаб-тиш
w товуши лаб-лаб в товушига айланган⁴. Табиийки, w ун-
доши қатарги ўзбек тилигача етиб келмади.

v ундоши лаб-лаб товуш бўлиб, б, ғ, г, w ундош-
ларининг фонетик ўзгариши натижасида шаклланган
булаб, у қадимги туркий тилда мустақил фонема
сифатида мавжуд эмас. Унинг шаклланиши Маҳмуд
Кошғарийнинг гувоҳлик беришича, эски туркий тил
даврига тўғри келади:

ав (Длт.) — ов, Эв (Длт.) — уй, увут (Длт.) — уят,
кава. Айни пайтда Маҳмуд Кошғарий ўғузлар бу товушни
лаб-лаб тарихи талаффуз этганлигини алоҳида қайд қилиб
қилади. Эски ўзбек тили даврида ҳам бу товуш жарангли
ва жарангсиз ундош ҳамда тил олди ва тил орқа унлилари
билан қатор кела олган: кавақ (Таф.) — кавак, қовса мэн

¹ Мадридский О. Узбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. Т., 1973,
109, 114-бетлар; Дониёров Х. Қипчоқ диалектининг лексикаси, "Фан",
1979, 83, 90-бетлар.

² Савицкий Э.И. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. Исследование по исторической грамматике тюркских языков. Т. 1, м., 1955.

³ Савицкий А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—
XIII вв. из Восточного Туркестана, М., —Л., 1961, 46—47-бетлар; Рясанен
И. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955,
109-114-бетлар.

⁴ Савицкий А.К. Исследование по лексике тюркско-арабского слова.
Ташкент, 1970; Фазилов Э.И. Староузбекский язык, Т. 1, Ташкент,
1971, 7-8-бетлар.

(XIII.) — қувсам, сэвэмэн (МН.) — севаман. Бу ундош ҳозирги ўзбек тилигача етиб келди.

Ф ундоши лаб-тиш сирғалувчи, жарангсиз ундош. Қадимги туркий тилда товуш сифатида мавжуд бўлмаган. Эски туркий тил даврига келиб араб ва форс тилининг таъсирида шаклланди. Форс тилига ҳам араб тилидан ўзлашган товушдир. Ф ундошининг эски ўзбек тили даврига келиб нисбатан истеъмом доираси кенгайди: фаришти (Таф.)— фаришта, фарман (XIII.) — фармон каби.

Фироқингга мени солди қароқинг,
На ҳожат қийнаса эмди фироқинг.

(Лутфий)

Бу ундошнинг баъзан лаб-лаб шаклда талаффуз этилиши айрим ҳолатда ёнидаги унлининг таъсиридан ҳам бўлган бўлиши мумкин. Масалан, фусун, фузун сўзларидаги ф ундошини аввалги сўзлардаги ф товуши билан қиёсланса, улардаги фарқ маълум даражада сезилади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам ф товуши худди эски ўзбек тилидагидек фаол ишлатилади. Бироқ ўзбек шеърларида ф мустақил фонема сифатида учрамайди. Чунки халқ шеваларида ўша тарихийлик хусусияти мустаҳкам.

Х ундоши қадимги туркий тилда мавжуд бўлмаган. Унинг ҳарфий ифодаси ҳам йўқ. Уйғур ёзувида қ ва х ундошлари битта белги билан ёзилган. Келиб чиқиши эътибори билан қ ундошига бориб тақалувчи (бу фаразияни ҳозирги айрим туркий тиллар ва ўзбек шеърларининг аксариятида х ~ қ ёнма-ён қўлланилиши ҳам исботлайди) х товушининг туркий сўзларда қўлланилишини эски туркий тил даврига тўғри келади: хан (Длт.)— хон, хайу (Длт.) — қайси, ахсақ (Длт.)—оқсоқ. Бу давр тилида араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларда сирғалувчи х ундоши қўлланади: халқ (ҚБ.)— халқ, хирад (ҲҲ.) — оқил. Бу товушнинг истеъмом доираси эски ўзбек тили даврига келиб янада кенгайди: хатуи (Рабг.) хотин, ханлық (XIII.) — хонлик.

Лоф урур зулфунг била мушк аслида бордур хато,
Ҳар кишининг аслин билса бўлур ахлоқидин.

(Лутфий)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам х ундоши фаол

шакланилади. Аммо баъзи туркий тилларда, жумладан, қиёс, қорақалпоқ, қирғиз тилларида, шунингдек, ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида бу товушнинг ўрнида қ ун-фонети қўлланилиб, тарихийлик сақланади.

Қ ундоши бўғиз, сирғалувчи, жарангсиз товуш. Қиёсдаги туркий тилда бу товуш фонема сифатида учра-шади. Бироқ эски туркий тил даврида айрим қабила-ларнинг тилида бу товуш қўлланилади. „Девону луғотит турк“ да қ товуши ҳойи ҳавваз билан берилган бўлиб, Маҳмуд Қошғарий бу давр тилида икки ҳолат бўл-ганини қайд этади. Қиёсланг: өл нэң—қўл нарса, өл тун —қўл тўн; өш-өш—чарс сигирларни соғишда айтадиган хўш-хўш сўзи; ул анинг товарын өплэди — улнинг молини хөплэди— еб юборди, нес-нобуд қилди, өнөлдир. Еки ҳата—ота, ҳана—она каби¹.

Айни пайтда бу давр тилида ўзлашган сўз таркибида қиёс қ ундоши иштирок этади: ҳам, илаҳий, раҳмат каби. Таъриҳий, эски ўзбек тили даврига келиб араб, форс-тюрк тилидан ўзлашган сўзлар ҳисобига² қ ундошининг шакли доираси нисбатан кенгайган:

Ғим шоми аро қўлумни туттунг,
Ҳижрон тунида кўзум ёруттунг.
Мадҳингни этай не навъ зоҳир,
Шукрунгни не тил била дей охир?

(Навоий)

Айрим туркий тилларда баъзи ундош товушларнинг фонетика ўзгаришга учраши натижасида қ ундоши шакл-ланиган. Масалан, сөз//ҳөз (бошқирд), керәк//ҳэрәк, кәк//ҳәк (Тува) каби³.

Қиёсдаги ўзбек тилининг сингармонизмли шеваларида қ ундоши туркий сўзлар таркибида ҳам қўлланилади: тоқдур, урқ>ҳурқ, өркәч>ҳөркәч каби. Тошкент шеваси

¹ Маҳмуд Қошғарий. „Девону луғотит турк“, 1,40, 48, 68, 69, 285- бет.

² Шариф А.М. Грамматика староузбекского языка, 64- бет.

³ Аветисов А.К. Грамматика башкирского языка. М., 1946. 27- бет; Ба-
ймуратов И.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 291- бет*
⁴ Шариф А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970, 98-99-
бет.

вакиллари нутқида ҳ ундоши мустақил фонема сифатида учрамайди. Кўпинча унинг вазифасини чуқур тил орқали товуши бажаради. Ҳозирги ўзбек адабий тилида айрим туркий ва ўзлашган сўзлар таркибида ҳ ундоши мустақил фонема сифатида фаол ишлатилади.

ц фонемаси — тил олди, қоришиқ, портловчи, рангсиз ундош товуш¹. Бу товушнинг ўзбек тилида қўлланилиши тарихи ХХ асрга тўғри келади. Чунки ХХ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия Ўрта Осиёга босиб олди. Натижада ўзбек тилига рус тили орқали турли сиёсий лексика ва атамалар кириб кела бошлади. Бундай сўзларни биз дастлаб Муқимий, Фурқат, Комиссаров, Хоразмий, Завқий, Аваз Ўтар асарларида учратамиз. Шунингдек, бу давр тилида газета-публицистика услуби пайдо бўлди. Бу услубнинг шаклланишида Саттаров, Исҳоқхонлар муҳим роль ўйнаб, уларнинг асарларида ҳам шундай атама ва сўзлар анчагина. Ана шу сўзлар таркибида ишлатилган ц ундоши энди ўзбек тилига ҳам киритила бошлади. Бироқ бу ўринда шунини алоҳида изоҳлаб кўрсатиш керакки, биринчидан, бу даврда ўзлашган русча сўзлар, асосан, оғзаки шаклда кириб келган. Чунки бу даврда чет сўзлари учун маълум бир орфография рафик қоидалар белгиланмаган эди. У даврда „қандай талаффуз қилсанг, шундай ёз“ деган қоида ҳукмронлик қилади². Шунга кўра, бу давр ёдномаларида сўзланиш нутқида қандай талаффуз қилинса, шундай ҳолатда ёзилган сўзлар учрайди. Масалан, купес (купец), полиция (полиция), чор (царь), апитсер (офицер) каби. *Соё, ариқларда сават бирлан полиска ағдариб...* (Муқ.) Иккинчидан, ХХ аср бошларидаги араб ёзувидаги ўзбек матбуотида ц йўқ. Ҳатто, 30- йилларда (лотин алифбосида) ҳам бу ҳарф ёзилмаган. ц иштирок этган сўзлар оғзаки нутқда баъзи ҳолатларда ҳозир ҳам турли вариантларда талаффуз этилиши учрамоқда. Бу ёзувга ҳам ўз таъсирини ўтказди. Хулоса шуки, бу товуш ўзбек тилига умуман сингмади. Демак, у алифбода ҳам ортиқча белги.

1

Қарағ: Аванесов Р.И. Фонетика современного русского литературного языка, М., 1956; Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.—Л.: 1960; Матвеевич М.И. Современный русский язык, Фонетика, М., 1976.

2

Турсунов У. Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи, Тошкент „Ўқитувчи“, 1982, 126- бет.

Баъзи товуш жараёнлари

Маълумки, туркий халқлар турли қабиаларнинг тарихий асосида ташкил топган экан, бу ўз навбатида улар тилларидаги хилма-хилликларни ҳам юзага келтира болади. Талаффуздаги фарқ, тафовут эса айни пайтда уларнинг фонетик жараёнларни шакллантиради. Табиийки, туркий товушлардаги юмшоқлик, қаттиқлик, кенглик ва тартиб масалалари бир-бирига таъсир қилиши натижасида ҳам фонетик жараёнларнинг айримлари содир бўлади.

1 Туркий тилларга аслида чўзиқлик хос эмас. Бу ҳарфнинг асосан араб тилига хос. Туркий тилларга араб тилининг таъсири натижасида эски ўзбек тили даврига келиб чўзиқлик ҳам баъзан маъно ажратиш хусусиятига эга бўли бошлади. Қиёсланг: қадимги туркий тилда *o//o* эски ўзбек тилида *a:z* (*Таф.*); қ.т. *at//* эски ўзбек тилида *at*.

2 Айрим ҳолатда эски туркий ва эски ўзбек тили даврини келиб қадимги туркий тил давридаги кенг, тил даврида унлисининг лабланган, тор унлисини ўтганлигини ҳам ажратиш мумкин: *йоған — йоғун* (*Таф.*).

3 Қадимги туркий тил даврида ўрта кенг э унлиси мавжуд бўлмаган. Унинг шаклланишида кенг э (қисман э) товушнинг маълум даражада торайиши ва тор и унлисининг кенгайиши асос бўлган. Ҳатто бу товушлар тарихининг маълум даврида тенг ҳам қўлланган. Масалан, „*Девону луғотит турк*“ да Самарқанд Сэмизкэнд *Девони*, III, 164) — Самарқанд тарзда қўлланган. *шарқимди* (Длт.), *эдгү>эзгу* (*Рабг.*); *йир>йэр* (*Рабг.*), *шарқимди*.

4 Туркий тиллар тарихида лабланган, ўрта кенг о ва лабланмаган, ўрта кенг э унли товушлари мослигини ҳам ажратиш мумкин. Масалан, (Навойий.) *өчкү //* (Навойий) *өчкү*.

5 *o* ва *o* товушлари мослиги ҳозир айрим туркий тилларида ва ўзбек шеваларида ҳам мавжуд. Чунончи, бу

Резван М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1944, 37- бет.

Турсунов И.И. Опыт сравнительного изучения фонетических особенностей языка населения некоторых районов Якутской АССР, 1960, 45-49-бетлар; Шерифов А.М. Сравн. фонет. тюрк. яз. 41, 153- бетлар.

сўзлар қипчоқ шеvasида ҳамон тэбэ адабий тилда тепэ, бағдон шеvasида өчки, адабий тилда эчки тарзда талаффуз этилади.

5. Тилимиз тарихида тор, лабланган у ҳамда тор, лабланмаган тил орқа і унлиларининг тенг қўлланган ҳолати ҳам учрайди: булут (ХХ)— булыт (Длт.) қумус (ўғуз) — қымыз (Гулх.)

оғул (Таф) — оғыл (Бн.) — ўғил. Туркий тилларда унлилардаги бундай мосликни баъзи турколог олимлар қайд этиб ўтганидек¹, худди шундай мослик ҳозирги ўзбек шеваларида ҳам учрайди. Масалан, адабий тилда булут, қипчоқ шеvasида былыт.

6. Айрим сўзлардаги лабланган, тил орқа, тор у унлиси даврлар ўтиши билан лабланмаган кенг, тил орқа а, ҳозирги ўзбек тилига келиб эса э товушига айланди. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги ўша (өшэ) кўрсатиш олмоши эски ўзбек тили даврида ош (өш) ва ул сўзларининг қўшилиши асосида ясаиб, ҳозирги ҳолати бу сўзнинг бир қанча фонетик жараённи кечиришдаги сўнги шаклидир:

ошул (Таф.) ошал (Муқ.) — ҳозирги ўзбек тилида өшэ (ўша).

7. Одатда кейинги бўғинда лабланган унлини талаффуз қилиш қийин. Шунинг учун ўзбек тили тарихида баъзи сўзларда кейинги бўғинда келган лабланган, тор, тил олди ў унлиси, кенг, лабланмаган, тил олди э унлисига ўтган бөлүк (Таф.) бөлэк (Навоий.) Ҳозирги ўзбек адабий тили ва халқ шеваларида ҳам кейинги жараён қўлланади.

8. Қорлуқ, чигил, қипчоқ қабила тиллари учун ҳақ бўлган т ундошининг ўғуз қабилалари тилида д тарзда талаффуз қилганлигини Маҳмуд Кошғарий махсус таъкидлаган эди. Жумладан, ўғузлар тешик маъносини билдирувчи өт сўзини өд тарзда талаффуз қилишини ёзади². Бундай хусусият Ибн Муҳанна асарида ҳам маълум жуд эканлигини П.М. Мелиоранский ҳам қайд қилади³.

¹ Қаранг: Севортян Э.В. Этим. слов. тюрк. яз. 574—576- бетлар, Шербаков А.М. Срав. фонет. тюрк. языков. 143—158- бетлар.

²

Маҳмуд Кошғарий, "Девону луготит турк", 1,67- бет.

³

Мелиоранский П.М. Араб. филолог о тюрк. языке, 34- бет.

Айни пайтда бир асарнинг ўзида ҳам жарангсиз т ва жарангли д ундошлари баравар қўлланади: ТЭҲЭЙ (Длт.) тивэй (Длт.) — туя, өт (Длт.) өд (Длт.) тешик, тақы (Рабг.)> дағы (Рабг.) — тағин.

Туркий тиллардаги т>д жараёни хусусан ғарбий гуруҳ туркий тилларда ёзилган асарларда янада кўпроқ учрайди. Шундай жаранглашиш ҳодисаси ҳозирги ўғуз лаҳжасида ҳам юз берган¹. атлы>адлы, тағ>дағ, тил>дил ва б.

9. Туркий тилларда т>ч жараёни ҳам анча қадимий. Қадимги туркий тил даврида экинчи² — иккинчи сўзи тартиб сон маъносида қўлланган бўлиб, эски туркий тил даврига келиб т>ч ҳодисаси амал қилди. Бу жараён “Девону луғотит турк” да ҳам учрайди.

Читыр (Длт.) чачыр (Длт.). Ўзбек тилида т ва ч товушларининг алмашиниб қўлланилиши мавжудлигини Зоҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам таъкидлаб ўтади³. Бу фонетик жараён ҳозирги айрим туркий тилларда (масалан, чуваш) сақланиб қолганидек⁴, ўзбек тилида ҳам баъзи сўзларни тенг қўллашда (масалан, карт ва карч, арт ва арч каби) кўзга ташланиб қолади.

10. қ>г ҳодисаси ҳам туркий тилларда қадимдан, яъни эски туркий тил давридан бошлаб рўй берган дейиш мумкин:

тақузмақ (Длт.) тағузмақ (Длт.) — пакана. Бу жараён икки ўзбек тили даврида давом этди: тупроқ (ХШ.) туғраган (МН.) ақа (Ш. Турк.)> аға (Гулх.) каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шеваларида

¹ Махсумов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси, 127—128-бетлар; Айнуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров; Т., 1967, 92-бет.

² Вильямс Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности; М., 1971, 174-бет.

³ Вильямс Г. “Бобурнома” — Қомус, Тошкент, “Ўқитувчи”, 1992, 117-бет.

⁴ Шибанов А.М. Юқоридаги асар, 167-бет.

ҳозир ҳам айрим сўзларда қ>ғ фонетик жараёни дини
этиокда¹.

11. Маълумки қадимги туркий тил даврида, яъни дун
барчин алифбосида сирғалувчи х ундоши йўқ. У а
алифбосида эса қ ва х ундошлари учун битта белги бў
ганлигини С.Е. Малов алоҳида таъкидлайди². Мил
Кошғарий бу давр тилида ўғуз қабила тилида пор
қ товуши айрим ҳолатларда сирғалувчи х товуши билан
ифода этилганлигини, бошқача қилиб айтганда қ>х товуш
жараёни юз берганлигини уқтиради³.

қыз (Длт.)>хыз (Длт.); қанда (Длт.) ханда (Длт.)
қарда; қайу (Длт.)>хайу (Длт.) — қайси.

қ>х фонетик жараёни эски ўзбек тили даврида да
этди:

тоқсан (БН.) тохсан (Ш. Турк.) чоқ (Гулх.)
(Гулх.). Табиийки, бу ўринда ҳозирги ўзбек
тилида х ундоши ишлатиладиган сўзларда қипчоқ
руҳига кирувчи туркий (қозоқ, қорақалпоқ) тиллари
ўзбекларнинг қипчоқ лаҳжасида жарангсиз, пор
ундошининг қўлланилиши туркий тиллардаги тарихий
билан боғлиқ ҳолатдир.

12. Маҳмуд Кошғарий айрим қабилалар тилида х ун
дошининг қўлланиши ҳақида изоҳ берар экан, бу
вушнинг баъзи қабилалар тилида баъзан айрим сўз
олдида (масалан, өш-өш—ҳөш-ҳөш каби), баъзан к>х
жараёни асосида шаклланганлигининг гувоҳи бўла
(Длт.) >ўҳи (Длт.)— укки. Бу ҳолат х товушининг
ҳозирги айрим туркий тилларда (масалан қозоқ) ҳам
Тошкент шаҳар шеvasида ҳамон талаффуз этил
лигининг сабабини бизга изоҳлаб ҳам беради. Шунинг
туркий тиллар тарихида к>г, к>з, к>й, к>ч, к>ш фонетик
жараёни ҳам юз берганки, бу шаклдаги ҳодисалар ҳам
ёки бу туркий тилда учраганидек, ўзбек шеваларида ҳам
мавжуд.

13. с>ч фонетик жараёни ёки с//ч ҳодисаси қадим

Ковонов А.Н. Грам. совр. узб. лит. яз. 28- бет; Шовдурраҳмонов Ш
Фонетика, Тошкент области ўзбек шевалари, Т., 1976, 19- бет.

2

Малов С.Е. Пам. древн. тюркс. письм., 106- бет.

3

"Девону луғотит турк", 1, 395, Индекс., Тошкент, 1967, 317—318
бетлар.

туркий тил давридан мавжуд: саб//чаб—шухрат. Бу фонетик жараён эски туркий тил даврида ҳам давом этди. Каби (Длт.) // чаб (Длт.) — сўз. С>ч жараёни ёки с//ч жараёни эски ўзбек тили даврида ҳам учрайди: сўчўк (Атмуҳфатуз) // чўчўк (Махмур). Бу фонетик жараённи ўзбек шевавларини, хусусан қипчоқ шеvasини адабий тил билан қиёслайдиган бўлсак халқ шеваларида ҳамон бу жараён мавжудлигига гувоҳ бўламиз: сач// чэч, сичқон // шичқон, соқич//чақыч ва б.

14. Фш ёки с//ш жараёни қадимги туркий тил даврида ҳам мавжуд бўлган: бэс//бэш—бэш, киси//киши каби. Бу фонетик жараён эски туркий тил даврида ҳам давом этган: сэч (ҚБ) // шэш-шэш (Длт.) — еч.

Киси (Длт.) // киши (Длт.). Табиийки, эски ўзбек тили даврида ҳам (сунқар // шунқар) с//ш жараёни кўзга ташланади. Бундай ҳолат ҳозирги айрим туркий шеваларида (қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз) сақланиб қолди¹. Ҳатто бу ва ш товушининг мослиги озарбайжон тилида ҳам кўрилади².

15. Чш ёки ч//ш ҳодисаси қадимги туркий тил даврида ҳам мавжуд бўлганидек, эски туркий тил даврида ҳам мавжуд бўлди: чачыр (Длт.) чашыр (Длт.) — чодир. Чоча // шшшэ каби. Эски ўзбек тили даврида ҳам ч>ш жараёни ч//ш фонетик жараёни кўзга ташланади: эчки (Атмуҳфатуз.) эшки (Атмуҳфатуз.) — эчки. Барча (Атмуҳфатуз.) барша (Атмуҳфатуз.) — барча. Учты (Атмуҳфатуз.) ушты (Ш. Турк.). Ҳозирги айрим туркий тилларда ч>ш ва ч//ш жараённинг кенгайганлиги³ ҳам туркий шевалар тарихидаги қонуният билан белгиланади. Айни ҳаётда бу жараён ҳозирги ўзбек шеваларида ҳам сақланиб қолган.

¹ Шайхон И.А. Караха. яз.ч. II, I, 77- бетлар; Современный казахский язык, Алма-Ата, 1962, 54—55- бетлар, Батманов И.А. Современный казахский язык, Фрунзе, 1963, 99- бет.

² Ширалиев М.Ш. Кипчакские элементы в азербайджанском языке (по грамматике и лексике тюркских языков). Ташкент, 1963, 11—12- бетлар.

³ Современный казах. язык. А—А. 1962, 58- бет; Батманов И.А. Современный казахский язык, Фрунзе, 1963, 100- бет. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари, Т., 1977, 15- бет.

16. ч>й ёки ч//й фонетик жараёни ҳам туркий тиллар тарихида амалда бўлган: чэс (Гулх.) йэш (Келурн.) чурду (Длт.) йурду (Длт.) — туянинг узун юнги, чэ туркий ва эски ўзбек тилидаги бу фонетик жараён ҳозирги ўзбек шеваларининг айримларида, жумладан қипчоқ шеvasида ҳозир ҳам мавжуд: чэч>йэч каби.

Бу ўринда махсус таъкидлайдиган бир ҳодиса яна шундан иборатки, айрим туркий тилларда ч//й (жумладан уйғур) ҳодисаси натижасидаги й сонор ундоши жаранга ж—ж товушларига ўтди¹. Бу ҳодиса хусусан қипчоқ гуруҳ туркий тилларда ва ўзбекларнинг қипчоқ шеvasида тўлиқ амал қилади. Ўғуз гуруҳ туркий тилларда ва ўзбек адабий тилида й ундоши қўлланади.

17. Туркий тиллар тарихида б ундоши ҳам айрим фонетик ҳодисага учраган. Чунончи, қадимги туркий тилларида давридаёқ баъзан б>w жараёни содир бўла бошлаганини шундан эшқиланган: эw—уй, йаблақ—йавлақ - жуда. Бу фонетик жараён шундан туркий тил даврида ҳам давом этди: убут (ҲҲ.) уйт (Длт.) - уят. Аммо эски ўзбек тили даврига келиб б>w фонетик жараён б>w>v>й тарзда босқичми босқич тадрижий тараққиёт босқичига етган эди. Шунинг учун суб>суw>суv//суй, /эб>эw>эv уй тарзидаги шакллари охириги й кўриниши истъеъмолда эди. Дарҳақиқат бундай жараённинг босқичини ҳозирги туркий тиллардаги б>v туйё тарздаги сўзларнинг шаклларига қараб ҳам белгиланган мумкин.

18. Туркий тиллар тарихининг дастлабки даврида бошлабоқ б>м жараёни содир бўлган. Эски туркий тиллари даврида уларнинг баъзи ҳолда мос равишда б>v қўлланганлигининг гувоҳи бўламиз: бэн (Длт.) бун (Длт.) мун (Длт.) — шўрва. Эски ўзбек тили даврида ҳам бу жараён давом этди. Чубчуқ—чумчуқ (Гулх.) тарзда. Айни пайтда баъзи сўзлардаги б ундоши тўлиқ м га ўтиб улгурган ҳам эди, дейиш мумкин: буң>муң (қайғу) биң>миң каби. Бундай хусусият ҳозирги туркий тилларда ва ўзбек тилининг шеваларида ҳам мавжуд: кўзга ташланади: бунча//мунча, буны// муны каби.

19. б>v фонетик жараёни, асосан, эски ўзбек тилида

¹ Кайдаров А. Развитие современного уйгурского литературного языка. Алма-ата, 1969, 316- бет.

дарини тўғри келади: қабақ//қавақ (Таф.) бирләшәбиз
(Таф.) бирләшәлуз. (Таф.)

Мәңгалари гул-гул, мижалари хор,
Қабоқлари кенг-кенг, оғизлари тор.

(Навоий)

Қадимги ўзбек шеваларининг айримларида, чунончи, қаб-лаб даққисиди баъзан дастлабки ҳолат сақланса, кейини шеваларда, масалан, Тошкент шеvasида кейинги дарини уи шқодисини топганлигининг гувоҳи бўламиз.

10. ʃ-в фонетик жараёни эски туркий тил даврида мавжуд бўлган. Масалан, қағурмач (Длт.) қавурмач (Длт.).

Эски ўзбек тили даврига келиб лаб-тиш товуши тўлиқ лаб-лаб в товушига ўтди. Ҳозирги ўзбек тили ва унинг шеваларида ʃ дастлабки ʃ, ёки лаб-лаб в товуши шаклланди. Лаб-тиш w товуши ҳозирги ўзбек тилига келиб келмади.

11. Қадимги туркий тил даврида лаб-лаб в товуши шаклида шфатида мавжуд бўлмаган. Унинг қўлланилиши эски ва янги туркий тил даврига тўғри келиб, у ʃ>в жараёни давомда шаклланди: қарут (Длт.) > қавут (Длт.) ва янги туққан хотинлар овқати. қағун (Длт.) қавун қавур (Длт.) қавур². Бу жараён эски ўзбек тили даврида давом ўтди: йағи (БН) > йав (Ш. Турк.) Агар қавурччи > оқувчи—ўқувчи, оқитғучи>оқитувчи—барувчи, барғучи>барувчи—борувчи: кэлғучи>кэлувчи—айтғучи, айтғучи>айтувчи—айтувчи каби сўзларнинг шаклида шқодисини диққат қилсак, бу жараён янада кўзга кўриқ ташланади. ʃ>в жараёни хусусан қипчоқ гуруҳ туркий тилларида³ ҳамда ўзбек тилининг қипчоқ даврида мавжуд.

12. ʃ-й, ʃ-й фонетик ҳодисаси ҳам туркий тиллар даврида шқодисини шқодисини даврида, эски туркий ва эски ўзбек тили даврида кўзга ташланади: соғул>сойул (Таф.). — шқодисини, шқодисини (Лутфий.) эйә (Навоий.). Бу жараён

3. Караматов А.К. Исследование по лексике тюркско-арабского словаря. Ашгабад, 1970, 113- бет.

4. Караматов А.К. Шу асар, 153- бет.

5. Шайбақ А.М. Юқоридаги асар, 177- бет.

ҳозирги ўзбек шеваларидаги фонетик тафовутда кўра янада очиқ ташланади: бағлә>бэйлә, эгэр>эйгэр, сугир>сийир каби.

23. д>з (>) ҳодисаси қадимги туркий тил даврида маълум бўлмаган. Бу давр тилида асосан д товуши қўлланган: адағ, адғыр, адгу, кидим каби. Бу жараён эски туркий ва қисман эски ўзбек тили даврида учрайди: будун (ХҲ.) бузун (Длт.) — эл, халқ, адақ азақ (Раб.) — оёқ, қод>қоз (Таф.) — қўй каби.

24. з >й ҳодисаси ҳам қадимги туркий тил даврида маълум бўлмаган. Бу жараён эски туркий тил даврида юз берди. қайын (Длт.) >қайын (Длт.) қайин; тозты (Длт.) тойды (Длт.) тўйди. Эски ўзбек тили даврида тиш ора з товуши билан асосан й ундоши ишлатилади. йаз, изн, эзгу каби сўзларда з ундоши рудимент тарзда ишлатилган.

25. л>н, яъни л ва н сонор товушларининг мослиги эски туркий тил давридан бошлаб маълум: йалды (Длт.) // йанды (Длт.) Бу жараён эски ўзбек тили даврида ҳам маълум: барғалы // барғаны, кэлгәли // кәгәни. л // н жараёни ҳозирги ўзбек шеваларида ҳам учрайди: айтуғалы // айтғаны, оқығалы // оқығаны каби.

Қўш ундошлар. Туркий тилларда қўш ундошларнинг шаклланиши ҳам маълум фонетик жараён билан боғлиқ бўлиб, бу ҳодиса ҳақида туркологияда бирмунча фикрлар баён этилган¹. Қадимги туркий тилда ундошлар жуфтлиги, яъни иккилик бўлмаган дейиш мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида айрим сонларда сўз ўртасида яъни ундош талаффуз этилса, қадимги туркий тилда улар битта ундош билан талаффуз этилган: йәти, сәкиз, тоқуз, отуз, элиг каби. Эски туркий тил даврига келиб маълум дамда ундошларда иккилик бошланди. Маълум Кошғарийнинг „Девону луротит турк“ асарига кўрсатилган сонларда ундошлар икки хил ҳолатда қўллангани, яъни бир ўринда якка, бошқа ўринда иккиланиш ҳолати маълум. Бу хусусият шу жараённинг эндигина шаклланиши бошлаганлигини кўрсатувчи далил бўлиб ҳисобланади: сәкиз—сәккиз, отуз—оттуз, ики-икки, элиг—эллиг (Длт.)

¹ Дмитриев Н.К. Двойные согласные в тюркских языках. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. I. М., 1955, 261—263 б. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М., 1962, 82- б. Рухоматов А. Фонетико-морфолог. особен. языка Алишера Навои. Автореф. докт. филол. наук.Т., 1966, 14- бет.

Бундан ўзбек тилида ҳам ўзақ-негизда баъзи ундош-
ларнинг шаклланиши давом этди. Айни пайтда бу давр
да араб тилидан кирган сўзлар ҳисобига сўз ўртасида
буларнинг иккиланиши анча кўпайди: муҳаббат,
шар, ушшоқ каби. У ёзувда ташдид билан ўз ифодасини
таъкидлайди.

Ушундан келиб чиқиб бу даврда жабдин ўзга йўқтур санъатинг,
Часдин йўқ фикринг, ийманмасмусэн халлоқдин.
Бир нафис машуқ ила ошиқни қўймас шодмон,
Икки тилар, ё раб, сипехри кинавар ушшоқдин.

(Лутфий)

Ушундан товушлардаги иккиланишнинг шаклланиши
бу даврнинг ёпиқ бўғинга айлантиради ва улардаги
буларнинг ўзига келтиради:

Товушнинг сум қилсангиз шак+кар уйалур.

Бу ўринда алтиборни қаратиш зарур бўлган яна бир
нарсани маъжудки, бу товушларнинг ҳаминча ҳам бир-бири
билан фарқсиз равишда қўшила олмаслиғидир. Ҳақиқатан
қилиб, туркий тиллар тарихида бу хусусият эски ўзбек тили
давом ҳам давом этди. Бу давр тилида ўзақ р, л, м, н,
ё раб сонор товуш билан тугаган пайтда аксарият ҳолат-
да ушундан келиб чиққанларнинг рд, лд, мд, йд, нг каби жарангли
шакли қўшилди.

Монки, талаб йўлида қўйдим қадам,
Пордур умудимки, чу тутсам қалам.
Кўлдася бу йўлда Низомий йўлум,
Кўлдася, Хисрав билан Жомий қўлум.

(Навоий)

Бундан келиб чиқиб туркий тилда ҳам аксарият шу қонуният амал
қилди. Аммо баъзи ўринда р, л, н сонор товушидан сўнг
буларнинг жарангсиз шакли келиши ҳам маъжуд бўл-
ди. Буларнинг келтирилган соғушдымыз—кўлда уришдик,
шодмонига тенасида каби.

Ушундан келиб чиқиб бу даврда ҳам унинг баъзи шева-
ларининг шакли, ситти, саккиз, тўққиз, ўттиз, эллик, иссиқ,
қўшиқ ваби сўзлар иккиланган ҳолда қўлланмоқда.

Навоий А. П. Родословная туркмен., М. —Л., 1968, 134—135- бетлар.

Навоий ўзбек адабий тили. Тошкент, 1966.

Айрим туркий тилда эса ўша икки хиллик ҳолати мавжуд¹. Бу ҳолатлар тилдаги тарихийлик билан бевосита алоқадор.

Оҳангдошлик қонуниятида тарихий ўзгаришлар

Қайси бир соҳада бўлмасин, инсон ҳамиша қулайликка интилади. Ундаги бу хусусият нутқ жараёнида ҳам кўзга ташланади. Агар талаффуз меъёрига эътибор берилса, айрим ҳолатда баъзи сўзлардаги товушларнинг тушиб қолганлиги, ё уларнинг ўрин алмашганлиги, ё сўзнинг олдидан бир товуш орттирилганлиги, ёки олдинги товушга қараб кейинги товушнинг ҳам ўз шаклини ўзгартирганлиги каби турли фонетик жараёнларнинг гувоҳи бўламиз. Шубҳасиз, бу каби товушларнинг ҳамма комбинатор-позицион ўзгаришлари кишиларнинг нутқ жараёнида осонликка, қулайликка интилиши натижасида келиб чиқадиган ҳодисадир. Тилда бу каби жараён жуда кўп бўлиб, албатта, улар бир-биридан фарқ қилади. Айни пайтда улар ўзаро алоқадор ҳам. Аммо бу фонетик жараёнлар ичида энг мураккаби оҳангдошлик ҳодисаси бўлиб, унинг қонуниятлари ҳақида турлича қарашлар мавжуд.

Оҳангдошлик ҳодисаси туркий тилларда қадимдан мавжуд бўлиб, у товушлардаги уйғунликни, ўзаро оҳангдошликни таъминлайди. Одатда, оҳангдошлик ҳақида гап кетганда, кўпинча, унлилардаги тил олдилик ва тил орқалик ҳамда лабланганлик ва лабланмаганлик тўғрисида гапирилади. Ваҳоланки, оҳангдошлик ҳодисаси бу билан тугамайди. Лабланганлик, яъни лаб уйғунлиги фақат унли товушларга хос ҳодиса. Аммо танглай уйғунлиги қонуни-

1

Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка, М.: 1955, 176- бет; Васаков Н.А. Каракалпакский язык. II Фонетика и морфология. ч. I, М., 1952, 98- бет.

2

Қаранг: Богородицкий В. Закону сингармонизма в тюркских языках, ВНОТ, 1927, 6- сон, 60—80- бетлар; Батманов И.А. Современный кыргызский язык. Фрунзе, 1953, 61—74- бетлар; Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка; М.: Л., 1948, 38—40- бетлар. Кононов А.И. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.—Л., 1956, 35—39- бетлар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1980, 71—75- бетлар ва бошқалар.

тига биноан, товушлардаги тил олдилик ва тил орқалик хусусияти ҳисобга олинади. Бундай ажралиш нафақат унли товушларда, балки тилимиз тарихига назар ташласак, ундошларда ҳам мавжуд бўлган. Шунинг учун бўлса керак қадимги туркий — Ҷрхун-Энасой алифбосида жуфт ундош товушларнинг тил орқа ва тил олди шакллари учун алоҳида-алоҳида белгилар қабул қилинган. Албатта ёзувда тил орқа ундошлари тил орқа унлилари билан, тил олди ундошлари тил олди унлилари билан бирга ёзилган. Бу қонуният умуман бузилмаган. Бундан келиб чиқадиган ҳулоса шундан иборатки, сўзларда нафақат унлилар, балки ундош товушлар мослиги ҳам дастлаб тўлиқ сақланган. Демак, ўз-ўзидан оҳангдошликни ҳам унли, ҳам ундош товушлар учун хос фонетик ҳодиса деб тушуномқ ўринли. Қиёсланг: қағанқа—ҳоқонга алым—олим, қарз, оғызгару—ўғузга, соқум—сўқим, ишиг—ишни, кәним—кийим, кўчўг—кучни, көзўм—кўзим каби.

Оҳангдошликдаги учинчи жараён — бу ундош товушлардаги жаранглилик ва жарангсизлик ҳодисаси саналади. Бу жараён ҳам туркий тиллар тарихининг қадимги авридан бошлаб амал қилган. Аммо қадимги туркий тилда аксарият ундошлардаги жаранглилик, жарангсизлик қонуниятига амал қилинса-да, баъзан л, н, р сонор ундошларидан сўнг қўшимчаларнинг жарангсиз шакли қўшилиб келиш ҳолати ҳам учрайди. Масалан, эрти—ерти, көлта—кўлта, тепәсинта—тепасида каби.

Оҳангдошлик эски туркий тил даврида ҳам мавжуд бўлиб, туркий тиллар тарихида бу жараён ҳақида биринчи Мақмуд Кошғарий фикр билдирган. Олим туркий сўзларнинг ўзак характериға қараб қўшимчаларнинг ҳам каттиқ, юмшоқликда фарқланганлигини таъкидлайди¹.

А.М. Шчербак эски ўзбек тили даврида биринчи тип, яъни танглай уйғунлигининг сақланган ва бузилган ҳолатлари бор, иккинчи тип, яъни лаб уйғунлигида эса бузилиш ҳолати мавжуд деб кўрсатади². А. Рустамов эса Алимшер Навоийнинг „Ҳамса“ сига асосланган ҳолда: „XV аср ўзбек адабий тилида сингармонизмнинг ҳар учала қонуни, яъни унлилардаги танглай уйғунлиги ҳамда ун-

Мақмуд Кошғарий. „Девону луготит турк“, 1,45,63- бетлар.

Шчербак А.М. Грамматика староузбекского языка, 73—74- бетлар.

дошлардаги жаранглилик ва жарангсизлик уйғунлиги бундай деган хулосага олиб келади¹, — деб ёзади. Алишер Навоий асарлари тилида қўшимча ўзакнинг хусусиятига алоҳида фарқланиб қўшилишини Мирзо Меҳдихон ҳам ўзининг „Санглох“ асарида махсус таъкидлаган². Дарҳақиқат эски ўзбек тилида оҳангдошликнинг танглай ва лаб уйғунлиги ҳам, шунингдек, ундошлардаги жаранглилик ва жарангсизлик жараёни ҳам амал қилган: атасы (Раба.) — отаси, отурмаз (ХШ.) — ўтирмас, қатла (МН.) — қатла сўлўк (Амтмуҳфатуз.) — узлуклик, йўзўндин (МН.) — юзингдин, тўшти (ХШ.) — тушди, урдурур (Раба.) — урдирар, болсун (МН.) — бўлсин, улуғлуқ (ХШ.) — улуғлик, кетуруб (Раба.) — кўтариб, көңўл (МН.) — кўнгул, көзўндўн (МН.) — кўзингдан.

Ул сәнәмки сув қырағында пәритәк олтурур,
Ғайаты нәзўклўкиндин сув билә йўтса болур.

(Амтмуҳфатуз)

Тўшўмдә чўн куйашдәк оразингни кўрдўм ўтрудин,
Тиләрмән то қыйамат очмағаймән кўзни уйқудин.

(Бодур)

Кўринадики, эски ўзбек тили даврида биринчи бўғинда тил орқа, ўрта кенг о ҳамда олд қатор ө унлиси қатнашиши сўзларнинг кейинги бўғинида тор у ва ў унлиларини иштирок этган. Аини пайтда товушлардаги тил олдилик ва тил орқаликдаги монандлик тўлиқ амалда бўлган.

Эски ўзбек тилига араб-форс тилининг таъсири кучли бўлган. Яъни бу тиллардан эски ўзбек тилига анча сўзлар ўтган. Табиийки, ана шу ўзлашган сўзларда оҳангдошлик қисман бузила бошлаган.

Ҳозирги туркий тилларнинг айримларида нафақат танглай уйғунлиги, балки лаб уйғунлиги ҳам тўлиқ сақланганининг гувоҳи бўламиз³.

1

Рустамов. А. Навоий тилининг фонетик хусусиятлари, Навоий ва адабий таъсир масалалари, 278- бет.

2

Умаров З. Мирзо Меҳдихоннинг „Мабони ул-луғат“ асарида маъно ва феъл замонларининг тавсифи, ТошДУ: ИИ, 240- нашри, „Шарҳ фонетикалогияси масалалари“, Тошкент, 1964, 80—89- бетлар.

3

Орузбаева В.О. Словообразование в киргизском языке, Фрунзе, 1961, 60- бет; Дийканов К. Қырғыз тилиндеги ундуулар. Ф. 41- бет.

Ҳозирги ўзбек тилида оҳангдошлик ҳақида эса турлича фикр мавжуд. Жумладан, Фитрат тилдаги оҳангдошлик масалаларига жиддий эътибор бериб: „Турк тилининг бу тарафидан бўлгани каби бизнинг тилда ҳам сўзлар билан эътибори билан йўғон, ингичка бўлиб иккига ажратилган“, деб ёзади. Айни пайтда олим бу соҳадаги фикрларни пачил дивом эйтириб, янада таъкидлайди: „Бу тилда масаласини эски йозма асарларда кўп кўра қилинган каби, далада йашаганлар орасида ҳам кўпроқ қилинган мумкиндир. Форс адабийоти, мадраса таъсири билан бузулган шаҳар шеваларида бу ҳолни оз кўришган бўлиши билан бизнинг шевада йўғонлик, ингичкалик ҳали йўқдир, деб бўлмайди“². Бу фикрларини олим ўзининг асарида асослайди. Масалан, „сын“ (сын) сўзи билан бўлгани учун бундан йасалган „сынмақ“ (синмақ), „сини“ (синган), „сынъқ“ (синиқ) сўзлари ҳам йўғондир. „син“ билан сўзи ингичка бўлгани учун бундан йасалган „сини“ (сини), „синъқ“ сўзлари ингичкадир, деб уқтиради“³. Айни кўриниш пайтда „Ҳозирги ўзбек адабий тилида оҳангдошлик бўлиши“ деган тушунчани „Ҳозирги ўзбек тилида оҳангдошлик йўқ“ деган тушунча билан қўйиб қўлади. Америкалик туркшунос, Тенниси дорилфундус доктори Билл Фиерман ўзбек тили тарихи масаласида қодисларга бойлиги, ammo ёзувнинг ўзгариши масаласи билан анчагина муаммоларнинг юзага келишини, булардан бири оҳангдошлик эканлигини ва унинг бу тилдаги ўзгариши билан анчагина муаммоларнинг юзага келишини олиб келганлигини ҳақли равишда қайд қилди. Ёзувнинг ўзгариши эса бундан бўлак муаммоларни ҳам юзага келтирди. Масалан, оҳангдошлик масаласи билан Ўзбек ёзувига ўтилгач, ўзбек тилидаги тўққиз йилдан 1939 йилга келиб атиги олтитаси сақланиб қолди. Бу, ва умуман, ёзувнинг ўзгариши тилдаги асрий муаммоларни сақланишига зиён етказди. Қолаверса, ўша

² Фитрат, Ўзбек адабий тили. Ўзбекистон, Самарқанд—Тошкент, 1930, 7- бет.

³ Фитрат, Ўзбек адабий тили, 8- бет.

⁴ Фитратнинг Ф. Фитрат— буюк тилшунос олим. Ўзбек тили масаласи. Тошкент, 1992, 26- бет.

кезлар тил табиатига бевосита таъсир ўтказган шунинг учун
қараш ҳам амалда бўлган: пролетариат шаҳарда юрак
қомат қилади, уларнинг лаҳжаси тараққийпарвардир!

Ҳамма тилларни бирлаштириш сиёсати ҳам тилнинг
табiiй йўсиндаги ривожига салбий таъсир қилмади“¹.

Кўринадикки, оҳангдошлик ҳодисаси айни пайтда
вушлар, уларнинг тараққиёти ва турли жараёнлар билан
бевосита чамбарчас боғлиқ. Демак, оҳангдошлик
раёнини бугунги ўзбек тилшунослигида тил манбасини
янган ҳолда кузатмоқ ўринли бўларди. Бинобарин,
тарихидаги бу жараён ҳозирги ўзбек, хусусан, умумий
тилини тарк этиб кетганича йўқ.

¹ Билл Фиерман. Яшарётган тафаккур, „Ёшлик“ журнали, 1990,
сон, 33- бет.

ЎЎ ГУРУҲЛАРИДА ТАРИХИЙ ЎЗГАРИШЛАРНИНГ АКС ЭТИШИ

Туркий тиллар тарихида нафақат фонетик тараққиёт, балки грамматик тараққиёт ҳам жуда узоқ босқични ўзиниша поғона, тадрижий равишда бопидан кечирди. Туркий ҳам қадимги туркий тил давридаёқ гуруҳлар ўзини шарқланиб улгурган ва уларни туркий тилшу-насида биринчи бўлиб Маҳмуд Кошғарий учга — исм, тили ва зумакчига ажратган эди¹. Ҳар бир гуруҳдаги сўз-ларнинг даврийати ҳозирги туркий, жумладан, ўзбек тилига асосан стиб келди. Шу билан бирга тил тарихий ҳодиса саналганлиги сабабли жамиятдаги ўз-гаринлар тасирида унда айрим ўзига хос жиҳатларнинг ҳам янги келгинлиги табиий бир ҳолатдир.

От гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

От категорияси сўз гуруҳлари ичида маъно ва грам-матик вазифалари жиҳатидан алоҳида муносабат касб қилиб бўлиш синалади. Бу гуруҳдаги сўзлар қадимги туркий тил давридаёқ мустақил шаклланган бўлиб, ўзини маъно муносабатида, ясашишида ҳозирги ўзбек, туркий умумталқ тили билан асосан муштарақлик мав-жуд. Айни пайтда бу соҳада ҳам баъзи ўзига хос жиҳат-ларнинг ҳам бўлмаслиги мумкин эмас. Худди шундай ҳолат сўз ўзгартувчи қўшимчалар доирасида ҳам мавжуд.

Отини кўрсаткичида тарихий ўзгаришлар

Отларда бирлик ва кўплик тушунчасида қадимги туркий тил даврида маълум даражада ўзига хос жиҳатлар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, бу давр тилидаги оғуз, туркий сўзларини ҳозирги тилда албатта „Ўғузлар“, „Малқ“ деб шиклатимиз, яъни қадимги туркий тил даврида

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луготит турк“, уч жилдлик, Тошкент, 1844 йиллар.

кўпликни ифодалашда лексик усул анча маҳсулдор тил билан¹. Шунингдек, туркий тиллар тарихида кўплик тўғрисида синтактик ва морфологик усул билан ҳам шайқошлар бўлиб, хусусан, морфологик усул билан кўплик ифодаланиши ҳозирги ўзбек тили билан қиёслаганда, уларнинг умумийлик ва ўзига хосликлар кўзга янада очик ташвиқланади. Лэр—лар қўшимчасининг келиб чиқиши ва таркиби тўғрисида логияси ҳақида туркологлар орасида турлича фикр мавжуд бўлиб², бу қўшимча туркий тилда кўпликни ифодалашда фаол қатнашган ва ўзакнинг характериға қараб кўпчилик қандай сўзға қўшила олган: бəглэр, өглэр.

Эски туркий тил давриға келиб лэр/лар қўшимчасининг истемол доираси янада кенгайди. Айталик, лэр пайтда шуни алоҳида қайд этиш керакки, бу давр тўғрисида ҳам лэр/лар от, сифат, олмошларға қўшилган: *Тендүр қамуг сувлар қуйулушди. Алар икки бойун қайырашди. Сэн андын йырақ тур тилэ эзгүлэр* („Қутадғу билін“).

Лэр/лар кўплик қўшимчаси эски ўзбек тили даврида кўмакчи ва таъкидловчи сўзларға ҳам қўшилиши мумкин (масалан, соңралар, ахырлар (*Бобур*) бўлгани ҳолатда). Ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг шеваларида ҳам бу хусусият йўқ. Аммо ҳозирги ўзбек тилининг барча шеваларида худди эски ўзбек тили давридагидек, пайтда кўпчилик носини ифодаловчи равиш гуруҳидаги сўзларнинг зарур сарияти бу қўшимчани олиши мумкин: кәчәләр, қишлар, бурунлар, йазлар. (*Бобур*) Оҳангдошлик ҳодисаси билан боғлиқ равишда қипчоқ лаҳжасида кўпликнинг лэр/лар шакли ҳам қўлланади: атаңнар, әкәңнәр каби. Кўплик

¹ Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата, 1971, 142- бет.

² Казамбек М. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1943, 80 бет; Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, 27 бет; Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. Казань, 1930, 100 бет; Кононов А.Н. Показатели собирательности-множественности тюркских языках. Л., 1969, 3—4- бетлар ва б.

³ Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит турк, III ж., 146- бет.

⁴ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка, М.—Л.: 1962, 116 бет.

⁵ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов с сравнением с узбекским литературным языком, Т., 1975, 137- бет.

булар иккинчи оломошнинг иккинчи шахс бирлик ва шаклини қўшилганда силэр-сизлар¹, шаҳар гуруҳ шева-ларда тартиб тартида қўлланади. Бу ўринда таъкидлаш керак. Аунин бир ҳолат шундан иборатки, қипчоқ шева-син ва умумхалқ тилида силэр тарзида қўллан-ганда «и» шаклига қўшилади. Бошқача қилиб айтган-да, бу оломош бундай пайтда қипчоқ лаҳжасида тарихий шаклига айланади: $ки < \sup < \text{силэр} < \text{сэнлэр}$.

«и» шакли қўшимчаси туркий тилларнинг да-вридан келибди, яъни қадимги туркий тилда ҳурмат маъ-насида қўлланмагн. Аммо эски ўзбек тили даврига келиб қўшимчанинг ҳурмат маъносида (аталары эгў киши ва тартиб) келиши мумкин бўлган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳамда шаҳар ва шаҳар гуруҳ шеваларда бу қўшимчанинг қўлланилишида кейинги давр тил та-рихидан аниқ бўлса, қипчоқ шеваларида туркий тиллар тартибидан ястлабки хусусият сақланиб қолган, яъни бу қўшимча худди қадимги туркий тилдагидек -лэр/ -лар шаклида ҳурмат маъносида ҳамон қўлланилмайди². Бу хусусият қипчоқ гуруҳидаги қозоқ ва қарлқ тилларида ҳам сақланган. Табиийки, бу ҳолат қадимги тилдаги барқарорлик, иккинчи томондан, шакли ва шакли билан изоҳланади.

«и» қўшимчаси ҳақида П.М. Мелиоранский, С.Е. Шербаков, А.М. Габеев³, А.М. Шчербак⁴ ва бошқа жуда кўп олимлар фикрларини баён этганлар. Дарҳақиқат бу қўшимча қадимги туркий тил давридан бошлаб

¹ Шербаков С. Е. Кураминские говоры Ташкентской области (лингвистические и социологические системы). Ташкент, 1951, 407- бет.

² Габеев А. Ф. Узбек тилида кўплик категорияси. Ташкент, 1955, 12-

³ Шербаков С. Е., Шербаков С., Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар бу-
дан Ташкент, «Уқитувчи», 1991, 17- бет.

⁴ Шербаков С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л.: 1951,

Шербаков С. Е. Altürkische Grammatik. Leipzig, 1950, 5. 63.

⁵ Шербаков С. Е. Грамматика староузбекского языка, М.—Л.: 1962, 120-

кўпликни ифодалаб, ҳар қандай ўзакка эмас, балки эски сабни, вазифани билдирувчи сўзларгагина қўшилган. Ма салан, қаан—хон, қаат—хонлар, тигин—бэк, шаҳзода тигит—бэклар, шаҳзодалар, алпағу—катта ер эгаси, пағут—катта ер эгалари.

Кўринадики, бу қўшимчанинг бир томондан историк доираси тор бўлган. Иккинчидан, бу баъзан ўзакка овосита, баъзан н товушининг ўрнига қўшилган. Бу қўшимча эски туркий тил даврида ҳам кўplik маъносида ифодалаганлигини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлаган¹. Жумладан, бу давр тилида ҳам тегин шаҳзода, тегин шаҳзодалар маъносида қўлланган. Эски ўзбек тили даврида эса бу қўшимча аксарият жамликни ифодалаган. Маҳаллат, бэгэт, тумонэт, белук-белукэт² бағ-бағит (Добур). Бу қўшимчанинг ҳозирги ўзбек тилига муносибати ҳақида Д. Абдураҳмонов³ ва Х. Дониёровлар⁴ уш мунда батларини билдирганлар. Дарҳақиқат, ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилида ҳам — т қўшимчасининг кўпликни ифодалаши жуда кам ҳолатларда қайд этилган. У айрим сўзларга қўшилиб, жамликни ифодалаши мумкин: кийим—кийит, көк—көкэт, сув—суват, ал—алашыбэт, чағат каби. Айни пайтда бу қўшимча айрим-айрим номлари⁵, уруғ, қабила номларида ҳам сақланиб қолган. Бағ-ат бағат (қишлоқ номи), Байавут, ўймавут, галдурэвут, қыйат, манғыт.

-з қўшимчасининг кўпликни ифодалаши ҳақида ҳам турлича фикрлар мавжуд бўлиб, венгер туркологлари Е. Банг ва Л. Лигеттилар⁶ унинг кўпликни ифодалашини исботлаш учун киши танасида мавжуд бўлган

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, 1 жилд, 337, 391-бетлар.

2

Тўйчибоев Б., „Бобурнома“ — Қомус. (Дорилмуаллимини таврифи учун Ўзбекистон тарихи ва ўзбек тили тарихидан махсус курс). Тошкент, „Ўқитувчи“, 1992, 37-бет.

3

Абдураҳмонов Д. — т аффикси ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти аналитикаси, 1966, 4-сон, 57-58-бетлар.

4

Данияров Х. Кўрсатилган асар, 181—184-бетлар.

5

Абдураҳмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973, 29-бет.

6

Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.: 1951, 52-бет.

... бирдан ортиқ аъзони билдирган сўзларни (ма-
... мисол тариқасида келтирадилар.
... ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу қўшимчанинг
... биз, сиз сўзларининг (ви-
... мэн; ви+з; су-сип>син>сэн; су+з тарзда)
... таряққиёт босқичига эътибор қаратсак,
... эканлигига ишонч ҳосил
... устига ҳозирги қипчоқ лаҳжасида биз
... лар кўплик қўшимчасининг қабатланиб
... аъзони кўпчилигига эътибор берсак, бу гоյ янада
... бўлади.

... ўзбек тили даврида гарчи каммаҳсул бўлса-да,
... қўшимчасини ифодаловчи араб тилидан кирган
... маъно эди². Масалан, вақт — бирлик, авқат
... (Вобур), шаъир—бирлик, шуъаро —кўплик—
... (Маёл), шеър —бирлик, ашъар — кўплик (Бо-
... вўлик, Султон—бирлик, Салатын—кўшлик.
... умумхалқ тилида бу хусусият тўлиқ
... бўлмайди. Аксарият ҳолатда бу гу-
... лар туркий кўпик— лар қўшимчасини олади.
... ҳар бир тилнинг ички қонунияти
... изоҳлайди.

Назари кўрсаткичида тарихий ўзгаришлар

... тарихига назар ташласак, эгалик кўр-
... тарихан мэн, сэн, биз, сиз олмошларига
... гувоҳи бўламиз. Туркий тиллар
... қонунияти билан боғлиқ равишда
... жуфт ҳолда ишлатилган. Чунончи,
... тилда бу қўшимчаларнинг кўриниши ту-

	Бирлик	Кўплик
1	м, им, ум, -ум, -ум	-миз, -мыз, -имиз, -ымыз, умиз, -умиз
2	и, иң, миң, -уң, -уң	-низ, -ныз, -иниз, -унизб -уныз
3	и, ти, -и -ы	- си, -сы, -и -ы

1. Назар кўрсатилган асар, 52- бет.

2. Назар кўрсатилган асар, 119- бет.

Бу давр тилида III шахс эгалик қўшимчасининг биринчи ва кўплиги бир-бирига тўғри келади.

атым, иним, башын, терун (урф-одатинг), қаганимиз, йағимыз, қағаныңыз.

Эски ўзбек тили даврида қўлланган эгалик қўшимчалари қадимги туркий тилдан жуда ҳам фарқ қилмайди. Аммо қисман ўзига хосликлари ҳам мавжуд.

Шахс	Бирлик	Кўплик
I	-м, -им, -ым, -ўм, -ум	-миз, -мыз, -имиз, -имыз, -умиз, -умыз
II	-ң, -иң, -ың, -ўң-ўң	-ңиз, -ңыз, -иңиз, -иңиз, -ўңиз, -ўңиз
III	-и -ы, -си, -сы	-и, -ы, -си, -сы, -лари, -лари

Масалан, көңлум, йўзўм, ғамым, көңлўң, кезўң, кезўң сўзи, эли; кезумуз, қолумыз, сөзўңўз, көңлўңўң, көңлўңўң бойунлари каби.

Табийки, ўзбек тилига араб, форс, қардон тил тилининг таъсири даврлар ўтиши билан сезиларли ҳолда жада бўлади. Бу ҳолат ўз навбатида оҳангдошлик ва қисман ўз таъсирини ўтказа бошлади. Натижада ўз ўзагидагина эмас, айрим қўшимчадаги шакллари қисман камайтиришга олиб келди. Гарчи бу ҳолат нутқда кам бўлса-да, араб алифбосидаги бир хил усули, хусусан, кейинги кирилл ёзувидаги имлонинг мақбуллиги сабабли ёзувда нутқдаги бу хусусият талаффуздаги тафовут ўз ифодасини топмайдиган бўлади. Натижада ҳозирги адабий тилда эгалик қўшимчалари фақат унли ва ундош товушдан сўнг қўшилиши ётиб олиниб, ундаги тил олдилик ва тил орқалик хусусияти инобатга олинмайдиган бўлди. Шунинг учун ҳозирги ўзбек адабий тилида эгалик қўшимчаси қандай таъсир қилинишидан қатъи назар ёзувга мослаштирилиб, унли бир хил кўриниши эътироф этилади, холос. Аммо ўзбек халқ тилида ҳамон эгалик қўшимчасининг тил тарихидаги кўп шакллилик хусусияти сақланиб қолди. Масалан, қипчоқ лаҳжасида эгалик қўшимчасининг шундай турли кўринишда қўлланилиши нафақат тил тарихийлик, балки барча туркий тиллардаги мундирликни ҳам изоҳлайди:

Г - ғ, -им, -ым	-мис, -мыс, -имис, -ымыс
Н - ң, -иң, -ың -иң, -ың, -иңис, -ыңис (хурмат маъносида)	- ләриң, -ларың, -ләриңис, -ларыңис (хурмат маъносида)
Ш - ш, -иш, -ыш	-и, -ы, -си, сы, -ләри, -лары.

Бу ўринда айди ўгилиши лозим бўлган бир ҳолат шун-
ки, ўзини, билини оҳангдошликнинг лабиал хусусияти
билан умумхалқ тилида эгалик қўшимчасини талаффуз
қилиш бу билан ҳолати ҳам мавжуд. Чунончи, улум,
бу, шундун тарали сўзларда эгалик қўшимчаси лаб-
билан қилинган талаффуз қилинганидек, айни пайтда бу
қўшимчалар лабланмаган ҳолатда ҳам талаффуз этилади.
Шунинг учун ўзбек тилида айрим туркий (масалан,
қўшимчаларидек ҳамиша ҳам лабланган унли-
қўшимчаларда кела бермаслик қонуниятига амал
қилиш билан мавжудлиги:

Қўшимча қўшимчаларида тарихий ўзгаришлар

Ўзбек адабий тилида келишиклар¹ деб аталиб
қўшимчаларини грамматиканинг морфология
қисми ўзинини одат тусига кириб қолган бўлса-да,
булар ўзгаларини бир-бири билан боғлаш учун хизмат
қилиш билан бу қўшимчалар грамматиканинг синтаксис
қисми ўзинини лозимлиги ўз-ўзидан аниқ. Аммо
бу ўринда уларнинг тадрижий тараққиёт босқичини,
булар ўзбек тили ва унинг лаҳжаларига бўлган муно-
сабатини аниқлаш керак.

Ўзбекистонда туркий тиллар тарихининг барча
қисмида ўзбек ва умумхалқ тилидагидек
қўшимчаларнинг ролга бўлмаган.

Ўзбекистонда қадимги туркий тил
қўшимчаларининг тарзда бўлган: қағаның бу-

1. Ўзбек тилида келишиклар: ЎзФА асарлари, филология,
1948, 1-қисм, 1-11. Истории падежной системы в тюркских
языках, Москва, ИЛИ, 1948, 6-сон; Абдуллаев Ф.А. Келишик
қўшимчалари ўзбек тилида. Ўзбекистонда тиллар,
1961, 4-қисм, 1-11. Каримов К. Категория падежа в языке
узбекском. АНД, 1962, 1-қисм, 1-11. Келишик аффиксларининг
қўшимчалари ўзбек тили ва адабиёти масалалари,
1961, 1-қисм, 1-11.

Бир қыргавулны ўскўнэсини төрт киши йэб түгэтэ ал-
майду (Бобур). Лутфыйны нийэти (Лутфий).

Ҳозирги ўзбек адабий қолипда ҳам тушум келишиги худди эски ўзбек тилидагидек -ни, -ны тарзда ишлатилади. Аммо табиийки, ҳозирги имло талабига бинан бир хил -ни шаклида ёзилади. Айни пайтда умумтуркий ва эски ўзбек тилидагидек ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам III шахс эгалик қўшимчасидан сўнг бу келишикнинг -н шакли истемолда сақланиб қолганки, бу ҳолат тилнинг барқарор категория эканлигини изоҳлайди. Шу билан бирга тил ижтимоий ҳодиса саналганлигидан ҳозирги тилда айнан мазкур шаклнинг қўлланилишида эски ўзбек тили билан қисман ўзига хос жиҳати шаклланди. Агар эски ўзбек тили даврида тушум келишигининг -н шакли III шахс эгалик қўшимчасини олган бўлса, ҳозирги тилда бундай ҳолат фақат шеърятта, назмгагина хос бўлиб қолди:

Болалар руҳига ҳаёт деган дарс,
Манманлик уруғин жойласа;

Ошиқлар кўчада маъшуқасин эмас,
Кимнингдир қадамин пойласа;
Элнинг шоирлари ғаним зотлар каби
Бир-бирларин ғажиб есалар;

Минбарларга чиқса кўча-кўйнинг гапи,
Андишани қўрқоқ десалар..

(А. Орипов)

Умумхалқ тилида тушум келишигининг -ни -ны -ди -ды, -ти, -ты шакли ишлатилади: атыны минди, ўйини питирди, қойды ҳәйдә, кўзди өткўзди, отты жақ, ишти қыл. Кўринадики, оҳангдошлик қонуниятини билан боғлиқ равишда ҳозирги тилда ҳам тушум келишигининг қўшимчаси турли шаклда қўлланилиши қонуний бир ҳолат. Аммо ҳозирги адабий тил имлоси тил қонуниятини эътиборга олмагани ҳолда бу келишик қўшимчасини сунъий равишда фақат -ни тарзида изоҳлайди, холос. Бу ўринда яна бир изоҳталаб ҳолат шундан иборатки, эски ўзбек тили давридаги айрим пайтда тушум келишиги қўшимчасининг қаратқич келишиги вазифасини бажариб келиш хусусияти ҳозир ҳам қорлуқ-чигил-уйғур лиҳжасида сақланиб қолган: Баланы хайалы, уйни тамы,

ишти кези, қышти ахыры, кезди усти, қойды гешти
иби. Аммо бундай ҳолат қипчоқ гуруҳ шеваларида йўқ.
Мени қипчоқ лаҳжасида тушум келишиги қўшимчаси
қаратқич келишиги қўшимчаси ўрнида қўлланилмайди.

Таъкид ва изоҳни талаб этадиган масалалардан яна
бири I, II, III шахс бирлик олмошларининг тушум
келишиги қўшимчасини олган пайтда товуш жараёни
лаҳжасида юз берадиган ўзакнинг шакли масаласидир.
Иинобарин, ҳозирги ўзбек тилида I, II, III шахс бирлик
олмошлари бу келишик қўшимчаси билан турланган пайт-
да туркий тиллар тарихининг дастлабки давридаги товуш
жараёни юз беради. Бошқача қилиб айтганда, тарихий
шаклига қайтади: мэн+ни>мэни, сэн+ни>сэни, ул+ны
рунны>уни. Агар бу олмошларнинг қадимги туркий тил
даврида би, сы, ол // ул шаклида бўлганлигига эътибор
бирсак, ҳозирги ўзбек тилида албатта бу ҳолатни товуш
жараёни билан боғлиқ ҳодиса деб тушунмоқ тўғри бўлади.

Жўналиш келишигининг -қа, -кә, гә, -ға шакллари
қадимги туркий тил давридаёқ шаклланган бўлиб, улар
ўзакнинг хусусиятига қараб ўзаро фарқланиб қўлланилган:
дарағқа, қарлуққа, кимкә, алтуға, әдгүгә каби жўналиш
келишигининг энг қадимги -ру, -рў шакли билан -ға, -гә,
-қа, кә шакллари қўшилиб, бу келишик қўшимчасининг -
гару, -гәрў, -қару, -кәрў тарздаги мураккаб кўринишни
кўзга келтиради. илгәрў, йоқару, оғызгару каби. Бу
қўшимчани олган сўзларнинг аксарияти равиш гуруҳига
ўтди. -а, -ә шакли ҳам бу давр тилида мавжуд бўлиб, I, II
шахс эгалик қўшимчасини олган сўзларга қўшилган: буду-
шума, инимә, оғлыма, сөзинә.

Эски туркий тил даврида ҳам -гару, -гәрў, -қару, -кәрў
қўшимчаси гарчи кам даражада бўлса-да, истъомолда бўл-
ган: йағықару кириш қылдым (*Девон*) — Душманга
(қарши) уруш қилдим. Байат тапғыңару илин миш өзүм
(*Қутадагу билиг*) — Мен худонинг хизматига мойил бўл-
ганиман. Аммо юқорида таъкидланганидек, мураккаб
шаклни олган сўзлар ўша давр тилидаёқ равиш гуруҳига
ўтди. Бу ҳолат кейинги давр тилида янада қатъийлашди.
Жўналиш келишигининг -гә, -ға, -қа, кә шакли табиийки,
эски туркий тил даврида ҳам қўлланишда давом этди:
дараға, қазға утканса бути синур (*Девон*). Бу давр тилида
-а, -ә қўшимчасининг ишлатилишида қадимги туркий
тилдаги қонуният сақланган: Ол мэни атама охшатты (*Де-
вон*). У суқмыша сақығ қамуғ сув көрүнүр (*Девон*)—
қипчоқанга ҳар қандай сароб ҳам сув бўлиб кўринади.

Эски ўзбек тилида -гә, -га, -кә, -қа шаклининг фаол ишлатилиш ҳолати сақланиб қолган. Қайси шаклнинг қўлланилиши ўзакнинг хусусиятига боғлиқ бўлган. Көңлүмгә дард кәлгәли (*Бобур*). Аларға (*Махмур*) Мәккәгә баралы (*Сак*.)

Эйким бари шеър аҳлиға сен хон янглиғ,
Шеъринг бари шеърларға султон янглиғ.

(*Бобур*)

Бу давр тилида ҳам худди эски туркий тил давридагидек жўналиш келишигининг -ә, -а шакли I, II шахс эгалик қўшимчасини олган сўзларга фаол қўшилган жананьма (*Лутфий*), көзүмә (*ШН*), Қойнума (*Шаж. тарақ.*), дардыма (*Мунис*), хатирыңа (*Бобур*), жамалыңа (*Мунис*). Эски ўзбек тили даврида айрим ёдномалар тилида бу келишкнинг -нә шакли ҳам қўлланилади кишилэринә хат бэрәлиң (*Шаж. турк*). Устинә (*Навоий*), элини йўзинә уруб йығлайур эрди (*Рабғ.*)

Ҳозирги умумхалқ тилида ҳам жўналиш келишиги қўшимчаси -гә, -га, кә, -қа, -а, -ә тарзда ишлатилади. Айни пайтда қўшимчаларнинг қандай ўзакка қўшилишида тил тарихидаги қонуният амал қилади: ўйгә барди, ишкә кәтти, оқышқа кәлди; экәмә айтты, атаңа айт, апама бәр каби. Ҳозирги ўғуз лаҳжасининг айрим шеърларида худди эски ўзбек тилидагидек, жўналиш келишигининг -нә шакли ҳам қўлланади.

Ҳозирги ўзбек тилида баъзан жўналиш келишкли от бирикмаларнинг ўрин келишкли шундай бирикмалар билан маънодошлик муносабатини юзага келтириб, нутқда бир-бирининг ўрнида алмашилиб ишлатилиш ҳолатининг ҳам тилимиз тарихидаги хусусан, эски ўзбек тили хусусиятининг давом этиши деб қаралмоғи лозим². Жўналиш ва ўрин-пайт келишкли бирикмалар бир-бири билан маънодош бўлганда, уларнинг ҳоким қисмида вазифани, мансабни ёки бирон ташкилотга мансубликни билдирувчи сўзлар иштирок этади. Тобе қисмда эса улар

1

Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1978, 82- бет.

2

Тўйчибоев В. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик синонимия „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1988, 39—40- бетлар.

дан фарқли ўлароқ фақат отлар келади. Аммо тобе
қисмидаги сўзлардан аксарият ўрин-жойга бўлган муноса-
бат ҳам англашилиб туради:

Тога ўн бир йилдирки, жамоага бош. (С. Аҳмад). Юр,
сенди гапим бор, — деди-ю, ўзи эшикка қараб юрди.
(С. Аҳмад) Сизга гапим бор. (А. Қаҳҳор).

Нутқда баъзан жўналиш келишигидаги бирикмалар
қаратқичли бирикмаларга маънодош бўлиб келиши ва
бирга қўлланиши мумкин. Бироқ бу бирикмалар бир-бири
билан доимий маънодошликни таъминлай олмайди,
уларнинг маънодошлик муносабатига киришишида кон-
текстнинг ўрни кучли. Чунки тил ва нутқ доимо бир-бири
билан муносабатда, алоқада. Жуда кўп ҳодисалар, нарсалар
нутқ жараёнида аниқланади. Шунинг учун уларни
доимий ва фақат контекстдагина маънодошликни юзага
келтирувчи бирикмалар деб ажратишга тўғри келади. Бу
ўринда қайд этилиши лозим бўлган бир ҳолат шундан
ибаратки, бу бирикмаларнинг грамматик маъноси доимо
бир хил бўла бермасдан, улар баъзан бир-бирига яқин
грамматик маънони ифодалайди. Чунончи, жўналиш
келишикли бирикмалар бошқарув муносабати асосида
ҳосил бўлса, қаратқичли бирикмалар қарама-қарши тобе-
латини муносабати асосида юзага келади. Албатга бу
бирикмаларда маълум даражада фарқнинг, тафовутнинг
булиши шубҳасиздир. Яъни жўналиш келишикли бирик-
маларда объект муносабати аниқроқ ифодаланса, қарат-
қичли бирикмаларда қарашлилик маъноси кучлироқ.
Шунингдек, у ташқи кўриниш томондан ҳам қисман
фарқланиб, эгаллик қўшимчаларини қабул қилган ҳолда
қўлланилади. Бу гуруҳ маънодош бирикмаларнинг ҳоким
қисмида вазифани, мансабни, бирор гуруҳга ёки жойга
ишлатишнинг кўрсатувчи от туркумидаги ҳамда кишилар ўр-
нини белгиловчи муносабатни ифодаловчи сўзлар иштирок этади.
Ҳаёт буларда эса отлар, шахс ва кўрсатиш олмошлари ке-
лади. Қисланг: бу одамга қандай вазифа беришни ўз-
гарининга ҳавола қиламиз, лекин ҳосилот кенгашига раис
қилсаларинг куймайсизлар. Ўрмонжонни ҳосилот Кен-
гашининг раиси қилиб тайинлашди. (А. Қаҳҳор). Ҳозир
ва Ҳусайн Бойқаронинг жияни — „мирзони кичик“ —

Шевалье Е.П. Понятие грамматической синонимии // Научные док-
лады высшей школы. Филологические науки. М., 1969, 1- сон. 81- бет.

Муҳаммад Султоннинг вазирчаси. (Ойбек). ...иккинчи томондан куёви бўлмиш хонга бош вазир (Ж. Шарипов).

Нутқда жўналиш келишikli бирикмалар билан учун кўмакчили бирикмалар маънодошлик муносабатига киришиб, ўзаро алмашилиб қўлланилиши ҳам мумкин. Бу гуруҳ маънодош бирикмаларнинг ҳоким қисмида аксарият мавҳум ва қисман аниқ отлар қўлланилади. Тобе қисмида эса кўпроқ атоқли ва турдош отлар иштирок этади. Бундай маънодош бирикмалар асосан объект муносабатининг ифодалайди. Масалан: *ялқов* билан *анқов* — душманга катта ов. (Мақол). *Ялқов* билан *анқов*—душман учун катта ов. (М. Ҳакимов)

Объект маъноси мақол, матал, ҳикматли сўзлар, шунингдек, мавзу, рукнлар асосида ифодаланса, тилда бундай пайтда аксарият бирикмаларнинг келишikli шакли ишлатилади. Масалан, *Донога* иш шону шуҳрат, *нодонга* иш—ғаму кулфат. (Мақол) Айниқса тилда қисқаликка интилиш натижасида газета мавзуларида, рукнларида от бошқарувли бирикмаларнинг қўлланиш доираси кенгайиб, ишчиларга қулайлик, илгорларга мукофот тарзли бирикмалар кўплаб қўлланмоқда.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу гуруҳдаги маънодош бирикманинг тобе бўлагиде баъзи ҳолларда шахс, ўзлик, жуда кам даражада кўрсатиш (у) ҳамда биргалик олмошлари иштирок этиши мумкин. Масалан, *Шу ҳам мен учун катта саодат* (С. Азимов) — менга катта саодат.

Баъзи туркий тилларда, жумладан, қозоқ тилида, тобе бўлакда олмошлар қўлланилганда у фақат бош келишлик шаклида ишлатилади, холос. Бироқ ҳозирги ўзбек адабий тилида ундан фарқли ўлароқ, услуб хилма-хиллиги мақсадида бўлса керак, тобе бўлакдаги шахс ва кўрсатиш олмошлари ҳам бош келишлик, ҳам қаратқич келишиги шаклида қўлланила беради. Бу ҳолат, бизнингча, қаратқич ва бош келишигининг тарихан бирлиги билан белгиланади. Қиёсланг: *Лекин „хотин киши олдида эркак қаддимни букма“ дегани менинг учун ҳам янгилик.* (А. Қаҳҳор) *Мен учун ҳам янгилик — менга ҳам янгилик.*

Маълумки, бошқариш хусусияти тилимизда жуда қадимдан бошлабоқ сифатларда ҳам ҳосил бўлди ва улар феъллардан сўнг сўзларни бошқаришда фаол иштирок этади. Сифатларнинг бу хусусияти ҳозирги тилимизда янада кучайди. Улар аввало отларни, хусусан, атоқли (асосан киши номлари) ва бирон гуруҳни, турни умум-

келтириб ифодаловчи отларни жўналиш келишигида ва учун кўмакчиси билан бошқариб маънодошликни юзага келтиради ва бу тарзли бирикмалар нутқда кўпинча ўзаро алмашилиб ишлатилади. Масалан, Заводда ишлайди, у Унсунга қадрли ва қадрдон (*Ойбек*) — Унсин учун қадрли; ... тоғни талқон қилиш қўлидан келадиган йигит киши учун кўп хунук нарса... (*М. Исмоилий*) — йигит кишига хунук нарса.

Одатда кўмакчили бирикмалар фикрни аниқроқ ифодалайди, бундай пайтда объектга урғу аниқроқ берилади. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирги ўзбек адабий тилида кейинги пайтда бу гуруҳ бирикмаларнинг кўмакчили шакли нисбатан фаолроқ иштирок этади. Шунини яна алоҳида қайд этиш керакки, бу гуруҳдаги сифатларнинг отларни бошқариш ва маънодошликни юзага келтиришидаги хизмати бир хил эмас. Жумладан, таниш сифати жўналиш келишигидаги ҳамда учун, билан кўмакчили сўзларни бошқара олади. Бироқ жўналиш келишигидаги бирикма ҳар иккала кўмакчили бирикмалар билан синонимик муносабатга кириша олгани ҳолда, келишикли бирикмалар билан ўзаро алмашилиб ишлатилмайди. Агар гапда аниқ шахс ҳақида фикр юритилса, таниш сифати билан кўмакчили бирикмаларни, борди-ю, предмет маъноси ифодаланса, учун кўмакчили бирикмаларни бошқариб келади. Аммо ҳар иккала ҳолатда ҳам бу сифат жўналиш келишигидаги сўзни бошқара олади. Демак, жўналиш келишикли бирикмаларнинг умумий қўлланиш доираси нутқда кенгроқ. Шу билан бирга, бу бирикмаларда маълум даражада маъно нозикликлари ҳам мавжуд. Чунончи, учун кўмакчиси қатнашган бирикмаларда объект нофаолроқ, билан кўмакчили ва жўналиш келишигидаги бирикмаларда объектнинг иштироки кучлироқ бўлади.

Сифатлар бошқарган бирикмаларда тобе бўлаклар сифатида энг фаол қатнашадиган сўз туркумларидан яна бири олмошдир. Бунда аксарият шахс олмошлари ҳамда қисман ўзлик ва биргалик олмошлари иштирок этади. Масалан: Ишлаганинг элингга яхши, ўрганганинг ўзингга яхши. (*Мақол*) Бу гуруҳдаги бирикмаларнинг муҳим хусусияти шундаки, ҳоким қисмда отлар қатнашгандаги каби шахс олмошларини сифатлар бошқарган пайтда ҳам

кўмакчили бирикмаларнинг тобе бўлаги бош ва қаратқич келишигида ёнма-ён ишлатила бериши мумкин. Чоғиштиринг: Насибали сизга қанчалик азиз бўлиб қолганини билмайман. Лекин менга азиз, жуда азиз (А. Қаҳҳор) — Мен учун азиз — менинг учун азиз. Бу тарзлик бирикмаларнинг тобе бўлагида баъзан отлашган сифатлар ҳам иштирок этиши мумкин. Бундай бирикмалар тилди кам даражада бўлиб, у ҳам асосан халқ мақоллари учун хосдир. Халқ мақолларига эса қисқалик хосдир. Шунинг учун нутқда кўмакчили шаклга нисбатан келишикли шакл кўпроқ ишлатилади: Торга тор дунё, кенга кенг дунё. (Мақол) Ёмонга кун ҳам қоронғу. (Мақол)

Баъзи равишлар ҳам жўналиш келишикли ва учун кўмакчили сўзларни бошқариб, маънодошликни юзага келтиради. Бунда албатта ҳамма равишлар эмас, балки келиб чиқиш жиҳатидан сифатларга яқин бўлган равишлар ва оз, кам, кўп, мўл каби равишлар ҳоким бўлагида иштирок этади. Бирикмаларнинг тобе бўлагида эса от, танган шакли отлашган сифатдошлар, шахс, биргалик ва ўзлик олмошлари фаол қатнашади. Масалан: Берганга битга ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз. (А. Қаҳҳор) Берган (киши) учун битга ҳам кўп, олган (киши) учун ўнта ҳам оз.

Маълумки, модал сўзларнинг бошқариш хусусияти ҳам анча кучли. Ҳатто улар бошқарган бирикмалар нисбатан анча бурун, яъни қадимги туркий тилдаёқ шаклланган эди. Биз бу ҳолни Юсуф Хос Ҳожибнинг „Қутадғу билиг“ ва Маҳмуд Кошғарийнинг „Девону луғотит турк“ асарларида ҳам учратамиз. Ҳозирги тилимизда эса керак, зарур, лозим, бор, йўқ сўзлари бошқарган бирикмалар ва уларнинг нутқдаги синонимлари анча кўпайиб, тилни бойитиш, унинг ички имкониятларини кенгайтиришга хизмат қилди. Ҳоким қисмда зарур, керак, лозим, даркор сўзлари қатнашган бирикмаларнинг тобе бўлаги сифатида аксарият атоқли отлар фаол иштирок этади. Масалан: Лекин... давлатга ҳозир гўшт керак. (П. Қодиров) Юрт ва давлат учун ўт ва сув кечиб, ... олижаноб баҳодирлар керак. (Ойбек) Ҳоким бўлак сифатида модал сўзлар иштирок этган маънодош бирикмаларнинг тобе қисмида шахс, биргалик, ўзлик олмошлари ҳам кела олади: Буларнинг ҳар иккаласи ҳам бизлар учун зарур. Ахир, сондан ҳам кўра бизга лозим-ку бу. (Р. Файзий) Тўғри, аёлни ҳурмат қилиш аввало эркакнинг ўзи учун зарур

(П. Қодиров) Ўн кун муҳлат Саиданинг ўзига керак. (А. Қаҳҳор)

Маълумки, даркор, лозим, зарур, керак сўзлари лексик синонимдир. Лексик синонимлар эса ўз навбатида синтаксик синонимларни юзага келтиришда роль ўйнайди. Шунинг учун шу сўзларнинг ўзи алмашишиб келган бирикмалар ҳам нутқда синоним сифатида тенг ишлатилади. Бироқ бу бирикмаларни нутқда қўллаганда ўзаро илғубий тафовути, фарқи борлиги кўзга ташланади. Яъни, зарур, лозим сўзлари бошқарган бирикмалар аксарият атоқли дostonлари тили ва кексалар нутқи учун хос бўлса, зарур сўзи билан келган бирикмалар кўпроқ китобий услуб учун муҳимдир, керак сўзи ҳоким қисмда қатнашган бирикмалар ҳам оғзаки нутқда, ҳам китобий услубда баъзан ишлатила беради.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бор, йўқ сўзлари ҳоким қисмда қатнашган бирикмаларда объектга тегишли бирон сўзнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги ифодаланади. Нутқда бундай бирикмаларнинг синоними кўп бўлиб, уларнинг тобе қисмда аксарият шахс, биргалик, кўрсатиш, ўзлик олмошлари, қисман отлашган сифатлар иштирок этади. Масалан: Юрт учун ҳеч қандай таҳлика йўқ, — деб у салмоқлаб. (Ойбек) Юртга ғамхўрлик йўқ, — деб ўйинланади. (П. Қодиров)

Объект муносабатини ифодалашда маълум, аён, равиш тилидаги сўзлар бошқариб келган жўналиш тилидаги бирикмалар жуда кўп. Шу билан бирга, тил тарққиётини натижасида бу сўзлар учун кўмакчиси билан келган сўзларни ҳам бошқариб, келишикли ва кўмакчили бирикмалар нутқда ўзаро синонимликни ташкил этади: Ҳоким синонимнинг ишбилармонлигига келсак, унинг маъносини менга маълумдир. Силвия Азиз Камол мамлакатимизнинг келажаги, ўзимнинг мафкуравий удумларим билан мен учун равшан. (С. Азимов) Бироқ тилда кўпроқ бирикмаларга нисбатан келишикли бирикмалар кўра ва уларнинг истемол доираси ҳам кенгроқ.

Ўзининг тараққиёти натижасида баъзи олмош ва сонлар ҳам бошқариш хусусиятига эга бўла бошлади. Шунга қараганда, турчи кам даражада бўлса-да, бу туркумдаги сўзларнинг жўналиш келишигидаги ва учун кўмакчили бирикмаларини олмош ва сонлар бошқариб келган синоним бирикмаларини нутқда учратиш мумкин.

Жўналиш келишикли ва билан кўмакчили бирикмалар

ҳам ўзаро алоқадор бўлиб, нутқда улар бир-бири билан синонимик муносабатга киришади. Бундаги муҳим ҳолат шундан иборатки, шу гуруҳ синтактик синонимлар қаторининг кенгайишида бошқа тилларнинг, хусусан рус тилининг ҳам таъсири борлиги сезилади. Худди шундай ҳолатни боғлиқ сўзи асосида юзага келган бирикмалар учратиш мумкин. Халқнинг оғзаки нутқда, умумхалқ тилида бу сўз ўзидан олдин жўналиш келишигидаги суяк талаб қилади, яъни оғзаки нутқда ва умуман ўзбек тилида бундай бирикмалар шунга боғлиқ, ҳол бўлиши боғлиқ, келишига боғлиқ шаклида ишлатилади. Биринчиси кейинги пайтда рус тилидаги „в связи с тем“ бирикмаси ўзбек тилига „шу билан боғлиқ“ шаклида кириб келиши тилдаги олдинги бирикмалар билан синонимик муносабатга киришди ва нутқда у билан ёнма-ён ишлатилмоқда. ...от, олмош ёки отлашган сўзлар билан кенгайиш уларнинг маъно хусусиятларига боғлиқ. Демак, бундай бир бутунлик лексик хусусият билан ҳам боғлиқ.

Ўрин келишиги қадимги туркий тил даврида ноқ шаклланиб келган бўлиб, ўзакка -тә, -та, -дә, -да қўшимчалар қўшилган: ташта, қаранта, тарда, илтә. Бу ўринда изоҳ талаб бир ҳолат шундан иборатки, қадимги туркий тилида ҳозирги барча туркий тиллардан фарқли ўлароқ л, м, н ундошлари билан битган ўзакка жарангсиз -тә, -та шакли қўшилган. Эски туркий тил даврида ҳам ўрин келишиги -дә, -да, -тә, -та шаклда қўлланишда давом этди. Аммо бу давр тилида аксарият -дә, -да унли ва жарангли ундош билан тугаган ўзакка -тә, та жарангсиз ундош билан тугаган ўзакка қўшилади. Эски ўзбек тили даврида ҳам ўрин келишигининг қўлланилишида шу қонунга бузилмаган дейиш мумкин: Роза айының йэтинчи кунинда (Сак.) Қавун маҳәлидә (Бобур). Бу йурттә фарман болдыким. (Бобур) Хан қашинда. (ШН) Баҳар айяминда (Фурқ.) Йәң учыда. (Муқ.) Эски ўзбек тили даврида ҳам худди қадимги туркий тил давридаги каби айрим ҳолатда ўрин келишиги чиқиш келишиги вазифасида қўлланиш ҳинд фатҳыда соң. (Бобур) Тил тарихидаги бундай хусусият ҳозирги ўзбек тили ва унинг шеваларида сақланиб қолмаган.

Ўрин келишиги ҳозирги ўзбек тили имлосида гарчи тарзда изоҳланса-да, аммо умумхалқ тилида унинг тилимиз тарихидаги шакллари -тә, -та, -дә, -да тармақ тўлиқ сақланиб қолган: қышта, йштә, ўйдә, тойда, калә

Айрим пайтда нутқда келишик қўшимчасини кўриб қолдириб ишлатиш ҳоллари ҳам учрайди.

Чини келишиги туркий тилларда энг ёш, энг кенжа келишик бўлиб, қадимги туркий, Ўрхун-Энасой обидалари тилида унинг кўрсаткичи бўлмаган. Чиқиш келишиги тилида у даврда ўрин-пайт келишиги бажарган¹. Ҳаттоки қадим келишиги фаол ишлатила бошлаган XI аср адабиёти тилида ҳам бу келишик ўрнида баъзан ўрин-пайт келишиги шаклининг қўлланганини қўраимиз. Масалан, буларда бириси, кунлардә бир кун². Бу келишик туркий адабиёти давридан бошлаб мустақил шаклга эга бўлиб, лекин туркий тил даврида унинг қўшимчаси -дән, -дән, -тән, тан, баъзан -дин, дын, -тин, -тын тарзда бўлиб келибди. Лекин ўзбек тили даврига келиб асосан тор унли келишик -дин, -дын, -тин -тын тарзда қўлланиладиган бўлибди. Ушунга баштан аяқ жансэн. (*Лутфий*) Жандын сәни эсиман, эй умри әзиз. (*Навоий*) Анин артын дын эсиман, боддылар. (*Шаж. турк*) Кәпдин бәриким йару эсиман, боддылар. (*Бобур*)

Қадимги ўзбек тилида бу келишик қўшимчаси туркий адабиёти тарихидагидек³ турли маъноларни ифодалайди⁴. Бу пайтда бу келишик қўшимчаси қадимги шаклига эга бўлиб, лекин ўртадаги тор унли кенг унлига ўтди. Гарчи қадимги ўзбек адабий тилида чиқиш келишиги қўшимчаси билан дан деб кўрсатилгани билан умумхалқ тилида бу келишик ҳам худди тилимиз тарихидагидек кўринишга эга бўлибди, ҳозирги қипчоқ лаҳжасида -дән, -дан, -тән, -

1. Андреев И.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л.: 1948, 61- бет; Шибанов А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. Республики Туркестана, м.-Л.: 1962, 82- бет.

2. Шибанов А.М. Уша асар, 80-81- бетлар.

3. Андреев И.К. Юқоридаги асар, 242- бет. Шербак А.М. Грамматика башкирского языка, М.-Л., 1962: 10- бет; Абдурахманов Г.А. Исследования по синтаксису XI- века. М., „Наука“, 1967, 37- бет. Каримов К. Келишик келишиги в языке „Кутадгу билиг“, АКД, 1962, 17- бет

4. Шибанов А. Ўзбек тилида келишиклар. СССР Фанлар академияси тилидаги филологиянинг асарлари. Иккинчи серия, филология, иккинчи китоб. Тошкент, 1941, 66- бет; Орифов О. Ўзбек тилида чиқиш келишиги. К.Д. Дешинобод—Тошкент, 1944; Кононов А.Н. Грамматика тилидаги ўзбекского литературного языка. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957; Шибанов С. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сабаб муносабатларининг тарихини ўзгалдири. КД. Тошкент 1971, 13—49- бетлар.

тан, -нэн, -нан шаклда қўлланадики, бу ҳолат бошқа туркий тилларда ҳам сақланиб қолган: иштэн кэйн оқыштан қайтты, даладан кэлэди, уйдэн чықты оннан со рады, туннэн кун кэлтэ каби.

Юқорида таъкидланганидек, гарчи чиқиш келишиги туркий тилларда энг ёш келишик саналса-да, бошқа келишикларга нисбатан кўп маънолидир. Бу кўп маънолилик ўз навбатида шу келишикни олган сўзларнинг бошқа сўзлар билан боғланган пайтида намоён бўлади. Демак, бу хусусият аввал қайд этганимиздек, келишиклар категориясини синтактик бирлик сифатида тилшуносликнинг синтаксис бўлимида ўрганган пайтдагина унинг маънолари аниқланишини изоҳлайди. Масалага худди шу нуқтаи назардан қараганда чиқиш келишикли бирикмаларнинг бир маъноси бутуннинг бўлагини ифодалашдир. Бундай пайтда кўп ҳолатларда у қаратқич келишигидаги бирикмалар билан ўзаро маънодошлик касб этиб, нутқда услуб талаби билан бир-бирининг ўрнида ҳам қўлланади. Дарҳақиқат, ҳозирги ўзбек тилида талабалардан бири // талабаларнинг бири, қизлардан бири // қизларнинг бири, келганлардан бири // келганларнинг бири, ўқувчилардан бири // ўқувчиларнинг бири каби бирикмалар жуда кўп. Улар ўзаро маънодошлик муносабатта киришиб, нутқда аксарият ҳолатда ёнма-ён ишлатилади. Бироқ гарчи бу чиқиш келишиги ва шу келишикли бирикма ҳақида келтирилган бўлса-да, нутқда қаратқичли бирикма билан маънодош бўлиб қўлланилиб келганлиги сабабли айни пайтда қаратқич келишикли бирикмалар юзасидан туркологлар орасида мавжуд бўлган бир мунозарали масалани эслатиб ўтиш ўринли бўларди. Чунки бу масала бир томондан синтактик синонимиянинг мезонини белгилаш масаласи билан бевосита алоқадор. Негаки, грамматик маъно ҳам синонимияни белгилашдаги мезонлардан бири бўлиб ҳисобланади. Иккинчи томондан бир сўз иккинчи сўз билан боғланган пайтдагина келишик қўшимчаларини

1

Тўйчибоев В. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик синонимия „Фан“ нашриёти. Тошкент, 1988; Тўйчибоев В. Ўзбек адабий тилининг қисми (бутуннинг бўлагини) билдирувчи конструкциялар синонимияси „Ўзбек тили ва адабиёти“ журналы, Т., 1980, 3-сон, 39—42-бетлар.

2

Ковтунова И.И. О синтаксической синонимике. „Вопросы культуры речи“, М., 1955, вып. 1, 130-бет; Винокуров И.П. Синонимика падежных конструкций в якутском языке. КД. Якутск. 1971, 23-бет.

қилиб бўлади. Ва бу ҳолат келишиклар масаласи синтаксис категория сифатида ўрганишни тақозо этади.

Миллумки, туркологияда аниқловчи ва аниқлан-
ганининг ўзаро муносабатга киришиш йўлини бир гуруҳ
омиллар мослашув¹, иккинчи гуруҳ олимлар бошқарув²
деб қарайдилар. Профессор М.Б. Балақаев қаратқичли
парномаларнинг ўз хусусиятига кўра мослашувдан ҳам,
бошқарувдан ҳам фарқ қилишини таъкидлаб, уни Матасу³
деб А.А. Абдуллаев қарама-қарши тобеланиш деб ном-
лайди⁴. Н. Расулов боғланишнинг бу турини муносабат-
мўланиш деб номлашни таклиф этади⁵. Дарҳақиқат,
боғланишнинг бу тури гарчи, бир томондан, мослашувга,
иккинчи томондан, бошқарувга ўхшаб кетса-да, ўз ху-
суслиги тилибори билан уларнинг ҳар иккаласидан ҳам
фарқ қилади. Чунки алоқанинг бу турида баъзан ҳоким
сўз тобе сўзнинг талабига кўра ўз шаклини ўзгартиради.
Агарим ҳолатларда унинг акси бўлиши мумкин. Демак, бу
парномаларда ҳар иккала қисм ҳам тобе, ҳам ҳоким бў-
ла сифатида кела олади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида маъно нозикликлари ва
таъби талаблари билан қаратқичли ҳамда чиқиш
қилиш билан бирикмалар баравар қўлланилиб, ўзаро
муносабатликни юзага келтирган. Бу гуруҳдаги маънодош
парномаларнинг бош, яъни ҳоким қисми сифатида асосан
бир сонли, баъзан сифат ва равишлар қатнашади. Ҳоким

1. Потебня И.А. Способы выражения синтаксических отношений в русском языке. Фрунзе, 1940, 11—13-бетлар; Дмитриев Н.К. Грамматика якутского языка, М.-Л., 1948, 204-бет.

2. Потебня И.А. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашгабад. 1943, 24-бет; Убратова К.И. Исследования по синтаксису якутского языка. М.-Л.: 1960, 39-бет.

3. Балақаев М.Б. Казак тилиндеги изофеттик қурылыс. „Халқ сۆзүмүзү“, 1946, 1—2-сонлар, 43—49-бетлар; Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957, 34—40-бетлар.

4. Балақаев М.Б. Ҳозирги пайтда қозоқ тили дарсликларининг деярли ҳаммасида боғланишнинг бу тури *Матасу* атамаси билан юритилади.

5. Абдуллаев А.А. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида сўз бирикма-
ларини ўрганиш масаласига доир. ЎзДУ. Янги серия, 77-сон, Самарқанд
1948.

6. Расулов Н. Сўз бирикмаси масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978,
1-сон, 36-39-бетлар.

булак вазифасида келувчи аниқловчи сўз, албатта, ҳар иккала келишиқда эғалиқ қўшимчасини олади. Бироқ бу гуруҳ бирикмаларни кузатганда, фақат уларнинг ҳоқим бўлагига эмас, тобе бўлагига ҳам эътибор бериш лозим. Чунки юқорида таъкидланганидек, қаратқичли бирикмаларда фақат ҳоқим сўзларгина асосий роль ўйнаб қолмасдан, балки тобе сўзлар ҳам, ўз навбатида, маълум таъсир кўрсатади.

Қаратқичли ва чиқиш келишликли бирикмалар ўзаро синонимликни ташкил этганда, тобе қисм сон билан санаб бўладиган нарсанинг тўдасини авглатувчи отлардан иборат бўлиб; улар доимо -лар қўшимчасини олади.

1. Қисмни ифодаловчи бирикмаларнинг тобе бўлагига аниқ отлар (хона, мактаб, парта ва ҳ.) фаол ишлатилади: хоналарнинг биридан бақовул Абдусамад чиқди. (Ойбек) Меҳмонхоналарнинг даҳлиз хоналаридан бири. (С. Азимов)

2. Тобе бўлакда жинс ёки ёш хусусиятини кўрсатувчи сўзлар қатнашади: Паранжидаги хотинларнинг бири — Нигор ойим пиқ-пиқ йиғлади. (А. Қодирий) // Аёллардан бири ёнидаги Жаннатхонни туртиб деди. (П. Қодиров)

3. Маънодош бирикмаларнинг тобе бўлагига касбни, вазифани, мансабни, даражани билдирадиган (мутахассис, деҳқон, чўпон, ўқитувчи, ўқувчи, чолғучи, навқар ва ҳ.) сўзлар иштирок этади: Деҳқонларнинг бири Жўра. (И. Султон) // Деҳқонлардан бири Жўра; Мавлово Аёзий бўлғуси ҳужумларга қарши улуғ сал ясамоқдалар ғолибо! — деди чолғучилардан бири. (Ойбек) //... чолғучиларнинг бири.

4. Бўлиб ўтган воқеанинг пайтини ажратиб кўрсатиш учун бирикмаларнинг тобе бўлагига йил, ой, кун сўзлари қатнашади. Аммо бундай бирикмаларда ўша ҳикоя қилинаётган вақт аниқ бўлмайди. Тилда тобе бўлакда кун сўзи иштирок этган бирикмалар фаолроқ ишлатилади. Масалан: Кунларнинг бирида у, раис билан учрашиб, Жўрабоев билан Ойқиздан норози эканлигини очиқ баён қилди. (Ш. Рашидов) Кунлардан бирида унинг уйига ўзга элдан орттирган дўстлари меҳмон бўлиб келишибди. (Ганетадан) Бу тарзли бирикмаларда баъзан тобе сўзнинг аниқловчиси сифатида фаслни билдирувчи кўклам, ёз, куз, қиш сўзлари иштирок этади. Қиёсланг: Ёз кунларининг бирида эндигина заводдан келиб таҳририятда ўтирувдим, муҳарриримиз чақиртириб қолди. (У. Умарбеков) // — Мана шунақанги эрта куз кунларидан бири. (Р. Файзий)

5. Маънодош бирикмаларнинг тобе қисмида баъзи олмошлар, аксарият, у шу, бу кўрсатиш олмошлари қўлланилади. Тилда бу тарзли бирикмалар ва уларнинг маънодош шакллари анча кўп ишлатилади: Улардан бири — сержаҳл ранглар ва ориқ... (Ойбек) // Уларнинг бири ниграб ётганмиш... . (Р. Файзий) Шулардан бири кийикнинг шохидаги бўғинларини санади. (П. Қодиров) // Қуёш воқеаси шулардан бири. (Ж. Шарипов) Булардан бири, нимча пўстин, қулоқлик телпак кийган, новча, жул ҳам йўғон бир киши... (А. Қаҳҳор) // Буларнинг бири, у адабиёт оламида ҳали ҳеч юрмаган йўлдан юради... (О. Шарафиддинов) Бу тарзда маънодош бирикмаларнинг ҳоким бўлагдан бошқа саноқ сонлар, шунингдек, айрим сифат ва равишлар ҳам қатнашиши мумкин. Чоғиштиринг: Шундан ўнови сеники. (А. Қодирий) Булардан инг хавфлиси мунофиқ одам. (С. Азимов) Ҳоким бўлакда аксари, кўпчилиги каби сўзлар келганда, ҳозирги ўзбек адабий тилида чиқиш келишикли бирикмаларга нисбатан қаратқич келишиклиси кўпроқ ишлатилади.

6. Минг, миллион сонлари отлашиб, бирикманинг тобе бўлаги вазифасида келади. Улар кўплик қўшимчасини олганда, тилда, аксарият, қаратқич, бу қўшимчани олгани пайтда эса чиқиш келишиги шаклида ишлатилади. Бу ўринда шунини алоҳида қайд этиш лозимки, нутқда гарчи қаратқич ва чиқиш келишикли бирикмаларни бемалол алмаштириб қўллай берсак-да, ammo уларда маълум маъно позитивликлари услубий тафовутлар мавжуд. Жумладан, агар чиқиш келишикли бирикмаларда ажратиб кўрсатиш кучлироқ бўлса, қаратқич келишиги билан келган бирикмаларда кўпчиликдан ажратиб эмас, балки ўшаларнинг бири сифатида кўрсатилади.

7. -ган қўшимчали отлашган сифатдошлар ҳам қисмини ифодаловчи маънодош бирикмаларнинг тобе бўлагиде фвол ишлатилади.

Қаратқич ва чиқиш келишикли бирикмалар услуб табиби билан қайтариқлардан қочиб мақсадида ҳамда маъно шикликларини бера олиш учун юзага келган бўлса-да, улар нутқда доимо фарқсиз равишда бирдай ишлатила бермайди. Чуновчи, қисмини ифодаловчи бирикмадан аввалиги сўз қаратқич келишигида келса, тобе бўлак албатта чиқиш келишик шаклида бўлади. Қиёсланг: Раиснинг оламларидан бири совунгар бир косибга осилиб қолди. (Ж. Шарипов). Бирикманинг ҳоким бўлаги қаратқич келишиги қўшимчасини олган пайтда тобе сўзнинг кўпроқ

чиқиш келишигида бўлишини талаб этади. Чоғиштиринг: Бу жаҳонни фашизм офатидан сақлаб қолиш йўлида берилган йигирма миллион қурбондан биттасининг тарихи. (С. Азимов) Баъзан бирикмадан кейинги сўз қаратқич келишиги шаклида бўлади. Бундай ҳолатда ҳам тобе бўлак кўпинча чиқиш келишиги қўшимчасини қабул қилади. Қиёсланг: Кеча губком Ритани уезд конференцияларидан бирига ўзининг вакили қилиб тайинлади. (Н. Островский). Агар ҳоким сўз кейинги сўзга чиқиш келишиги орқали боғланса, тобе бўлак албатта қаратқич келишиги шаклида бўлади. Чоғиштиринг: Шу ҳолда нимсупачаларнинг биридан чолғулар товуши келди. (А. Қодирий).

Келтирилган манбага асосан биринчидан туркий тиллар тарихида чиқиш келишиги шакли энг кейин шаклланган. Иккинчидан, баъзи туркий тилларда¹ ва ҳозирги ўзбек адабий тилида қаратқич ва чиқиш келишикли бирикмалар маънодош бўлиб, нутқда мувозий қўлланилгани ҳолда, туркий тилларнинг айримларида, жумладан, қозоқ тилида фақат қаратқич келишикли бирикмалар ишлатилади, холос. Яъни қозоқ тилида шу маънодаги чиқиш келишикли бирикма ишлатилмайди. Бу икки асос бизга туркий тиллар тарихида қаратқичли бирикмалар олдин юзага келган, яъни чиқиш келишикли бирикмаларга нисбатан қадимий деб айтишга имкон беради. Тил тараққиёти натижасида силлиқликка интилиш, такрорийликдан қочиш мақсадида чиқиш келишикли бирикмалар ва нутқда қаратқич келишикли бирикмалар билан тенг ишлатилиб, маънодошликни ҳосил қила бошлаган.

Сифат гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Сифат гуруҳини ташкил этувчи сўзлар ҳам қадимги туркий тил давридан бошлабоқ шаклланган бўлиб, улар ўша пайтда ҳам туб ва ясама тарзда қўлланилган. Бу давр тилидаги аслий сифатларнинг аксарияти айрим товуш жараёнларини ҳисобга олмаганда, ҳозирги туркий тилларнинг кўпчилигига етиб келди:

ақ, бөз, йашыл, көк, қара, торуг, йуйқа, кичиг йасы, йалаң, йақы, йумшақ, қатыр, сэмиз ва б.

¹ Эслатма: қаратқичли ва чиқиш келишикли бирикмаларнинг татар тилида маънодошлик муносабатига киришишини М.З. Закиев қайд қилади. Қаранг: Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, 183- бет.

Қадимги туркий тил даврида сифат ясовчи олд қўшимчалар умуман истемолда бўлмаган. Шунингдек, ҳозирги туркий тилда мавжуд бўлган сифат ясовчиларнинг ҳам барчаси бу давр тилида сўз ясашда қатнашмаган дейиш мумкин. Аммо -сиз, -сыз, -лиг, -лық, -лығ, -лық қўшимчаларининг истемол доираси кенг бўлган. Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, қадимги туркий тил даврида -лиг, -лығ жарангли шакли сифат ясаसा, -лик, -лық жарангсиз шакли аксарият от гуруҳидаги сўзларни ҳосил қилган.

Сифатнинг қиёсий даражаси -рақ, -рәк (ақ+сы+рақ) қўшимчаси, белгининг ўта ортиқлиги эң (эң илки) сўзи шаклида ифодаланган.

Эски туркий тил даврида ҳам сифатлардаги шу хусусият давом этган дейиш мумкин. Яъни бу давр тилида ҳам сифат гуруҳидаги сўзлар худди қадимги туркий тилдагидек рангни (ақ, қара, қызыл, көк), ҳажмни (кәттә, кичик, улуғ), шаклни (эгри, туз—тўғри, йәси) тамни (ачығ, сўчўк) ва бошқа маъноларни ифодалашда давом этган.

Сифатларнинг ясалишида ҳам эски туркий тил даври билан қадимги туркий тил даври ўртасида умумийликлар сақланиб қолган. Чунончи, -лик, -лық, -лик, -лығ қўшимчаси отларга қўшилиб, ўзақдан англатилган нарсага шаклини билдиради: тәшәклик бәргин (Девон) тўшакка мык, тўшакка ярайдиган шоҳи, чарулық—чаруқлық эр (чориги бор, чорикқа эга одам) (Девон). - сиз, -сыз қўшимчаси отларга қўшилиб, ўзақдан англашилган маънони эга эмасликни англатади: қайнар өкуз кәчиксиз болмас (Девон) тез оқар катта анҳор кўприксиз бўлмайди. Оғулсыз тәсә эртә көрүксүз сөкуш (Қутадғу билиг). Ҳилсиз дейиш — одам учун хунук сўкишдир.

Маҳмуд Кошғарий — чыл (чи+л) қўшимчаси сўз маъносидаги доимийлик ортиқча — мўлликни англатиш учун қўшилишини таъкидлайди¹. Йамғыр+чыл (Серёмғир жой). Бу давр тилида сифатнинг олдинги қисмининг охиридаги үшүнни п ёки м га алмаштириб, кўм-кўк, сап-сариг тарзда қўлинади². Эски туркий тил даврида сифатнинг

¹ Маҳмуд Кошғарий. "Девону луготит турк", 1, 312- бет.

² Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент, 1959, 46- бет.

орттирма нисбатини ясашда ҳозирги тилда қора сўз қўшимчани олган сўз нутқда доимо фарқсиз ишлатилма- билан келувчи тим элементи чим тарзда қўлланилган. Эски ўзбек тилида сифат даражаларининг ифода- „Чим элементи бир нарсанинг кўплигини ошириб кўришида бир томондан эски туркий тил даври, иккинчи сатиш учун сўзлар олдидан келтирилади: чим йик эт- шовдан ҳозирги ўзбек тили билан муносабати кўзга жуда ҳўл, сели аримаган гўшт, чим ўл тон — жуда ҳўл ташланади. Чунончи, орттирма даража баъзан тўн¹.

Эски ўзбек тили даврида ҳам сифатлар нарсанинг орттирлиб, сўнг ўзак қўшилиш йўли билан ҳосил рангини, шаклини, ҳажмини билдиришда фаолланади. ап-ақ, қып-қызыл, сап-сарығ, көм-көк, йам- қўлланилган: сарығ йўз (*Сак.*) сўчўк сөз (*Атойи*), қарн- қаш (*Бобур*), Тоғры йол (*Лутфий*). Айни пайтда бу давр- тилида ҳам сифатларнинг ясалишида қадимги туркий чим белгининг ортиқлиги ифодаланеди:

Яъни мени мубталони истаб,
Икки юзи чум қарони истаб.

(Навоий)

тилда ишлатилган қўшимчаларнинг аксарияти иштирок этган. Бироқ шубҳасиз давр хусусияти билан боғлиқ равишда айрим ўзига хосликлар ҳам мавжуд. Чунончи, қадимги туркий тил давридаги -лик, -лық, -лиг, -лығ (-лўк, -луқ, -лўг, -луғ) қўшимчаси эски ўзбек тили даврида ҳам сифат ясашда иштирок этди: Сарв бойлуқ (*Навоий*), гул чэхрәлик сарв-у раваным (*Атойи*) каби. Бироқ, агар қадимги туркий тилда бу қўшимчанинг фақат жарангсиз шакли от ясашда иштирок этган бўлса, эски ўзбек тили даврида улар жарангли, жарангсизликда фарқланмасдан ҳам от, ҳам сифат ясашда иштирок эта бошлади. Аммо унинг от ясашда иштироки кенгая борди. Чунки эски ўз- бек тилининг маълум даврида, хусусан XIII—XIV² аср тилида -лик, -лық, -лик, -лығ дан фонетик жиҳатдан ўсиб чиққан -ли, -лы, -лу, -лу қўшимчаси³ ҳам сифат ясашда қатнаша бошлади: татлу хурма (*Таф.*) Көзләру сўрмәлу (*Таф.*) Нәргис көзли, ширин сөзли (МН). Бу давр тилида -сиз, -сыз қўшимчаси худди қадимги туркий тил давридагидек сифат ясашда қатнашгани ҳолда, эрон тилларидан ўзлашган -бэ олд қўшимчаси ҳам унинг маъ- нодоши сифатида ишлатила бошлади: бэфаҳм-у бэвафи (*Бобур*) каби. Аммо нутқда улар ҳаммаша ҳам маъно- дошликни юзага келтира олмаган, яъни бу икки

Велгининг ортиқлиги баъзан синтактик усул — икки тилининг айнан такрорланиш йўли билан ҳам ҳосил қилинган:

Бу эл эрур барча ёмондан-ёмон,
Кимки йўқ андин ёмон андин ёмон.

(Навоий)

Ихшилардин яхшидур ёрим не навъ айлай тамаъ,
Нислин анинг мен ки бордурмен ёмонлардин ёмон.

(Навоий)

Йургәндә қаттық-қаттық овоз қылул. (Ш. турк)
Қилёсий даража ҳам эски ўзбек тили даврида худди қадимги ва эски туркий тил давридагидек -рақ, -рәк қўшимчаси воситасида ифодаланган:

Неча ким ул ойға мендин меҳрибонроқ йўқ киши,
Икши то қилсам назар мендин ёмонроқ йўқ киши.

(Навоий)

Икки ўзбек тили даврида ҳам белгининг камлигини ифодаловчи шакллар худди эски туркий тил давридагидек (у) мтул, - (ў) мтул, - чыл, -чил, -гына, -гинә қўшимча- ларнинг қўшилиш асосида ясалган: көкүмтўл (*Абушқа*), қорамтўл (*санглоҳ*), қорамтул (*Мабоинул луғат*). Қўшимчасига мазасы бар (*Бобур*) кичкинә уйдур (*Бобур*).

Ҳозирги ўзбек тилида сифат гуруҳидаги сўзларда асо- сат қадимги туркий, эски туркий ва хусусан, эски ўзбек

¹ Мақмуд Кошварий. „Девону луғотит турк“. Тошкент, 283- бет.

² Абдураҳмонов Р., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грам- матикаси. Тошкент, 71- бет.

³ Навоиков Н.А. Каракалпакский язык. II Фонетика и морфология: часть I (Части речи и словообразование). М., 1952, 195—196- бетлар, Ра- мзилов Г.И. Введение в алтайское языкознание Морфология. М., 1957, 141—143- бетлар.

тили давридаги хусусият сақланиб қолган, дейиш мумкин. Шу билан бирга, кишига бирданига сезилмайдиган ўзига кўс жиҳатларнинг ҳам бўлиши табиий. Жумладан, эски ўзбек тили даврида, бир томондан, -ли, -лы, -лу, -лў қўшимчаларининг истеъмоладан доираси тор бўлса, ҳозирги ўзбек тилига келиб, унинг қўлланиш доираси кенгайди. Иккинчидан, агар эски ўзбек тили даврида унинг лаблашган шакли ҳам истеъмолда бўлса, ҳозирги ўзбек тилида лаблашган шакли умуман истеъмолдан чиқди: минишли от, ўтиришли жой, билимли одам, сутли сигир, ғайратли бола каби. Тўғри, бу шаклнинг -лик кўриниши ҳам баъзан ишлатилади. Аммо жуда кам: Янги чачвон — паранжилик аёллар. (П. Турсун) Тил тарихидаги -сиз, -сиз қўшимчаси гарчи ҳозирги имлода -сиз тарзда бир хил шаклда ифодаланса-да, аммо умум талаффузда тарихий ҳолат сақланган, яъни бу қўшимча ҳамон тил орқа ва тил олди қилиб талаффуз этилади. Қиёсланг: кўчсиз, ишсиз, тўғмасиз, ўйсиз, кэйлэксиз, көрпәсиз; қолсиз, айақсиз, орынсиз, қанатсиз, тайақсиз, қулақсиз каби. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди эски ўзбек тилидагидек -сиз -сиз қўшимчаси билан маънодош форс-тож тилидан ўзлашган -бэ олд қўшимчаси ҳам ишлатилади: бэ-ҳад // ҳадсиз, бепул // пулсиз, беҳабар // хабарсиз, бесабаб // сабабсиз. Аммо бу қўшимчаларни олган сўзларни ҳамини ҳам фарқсиз бир-бирининг ўрнида нутқда ишлатиб бўлмайди. Қиёсланг: бечора-чорасиз.

Ҳозирги ўзбек тилидаги сифат даражаларининг қўлланилишида ҳам эски ўзбек тили билан мослик манъадуд. Чунончи, ҳозирги ўзбек тилида ҳам сифатлардаги белгининг камлигини -гина, -кина, -қина қўшимчалари ифодалай олади: Навоий... пастгина, кўримсизгина уйи кирди (Ойбек) — Тухумдай оппоққина (Ойбек).

-ич, -иш қўшимчаси¹ ҳам шу маънони ифодалайди: кўч — кўчиш, сарғиш // сарғич < (сарик - иш), қизғиш // қизғиқ+иш², -(и) мтир, - ((и) мтил) қўшимчаси ҳам ҳозирги адабий ва умумхалқ тилида худди тил

тарихидагидек вазифани бажариб, нутқда аксарият -иш қўшимчаси билан маънодош қўлланади: сарғиш (сарғиш) // сарғич (сарғич) // сарғимтир // сарғимтил (сарғимтил); оқиш (ағиш) // оқимтир (ақимтыр) // оқимтил (ақимтыл); кўкиш (көгиш) // кўкимтир // кўкимтил (көгимтил) каби. Белгининг ортиқлиги ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди эски ўзбек тилидагидек баъзи пайтда сўзнинг биринчи бўғинига п, м, с ундошларини орттириш бўли билан ҳосил қилинади: қоп-қора, сап-сариқ, ям-ишил, кўм-кўк; бус-бутун каби. Баъзи пайтда ҳозирги тилда ҳам сифатнинг олдида ғирт, лиқ, жиққа, энг, тим (эски туркий тилда чим, эски ўзбек тилида чум) сўзларини келтириш билан ҳам белгининг ортиқлиги ифодаланади: ғирт аҳмоқ, лиқ тўла, жиққа ҳўл, тим қора. Эски ўзбек тилидаги икки сўзнинг такрорланиши асосида ҳам белгининг ортиқлигини англатиш ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланиб қолди: тўғридан-тўғри, очдан-оч, ишидан-янги, яхши-яхши, иссиқ-иссиқ, катта-катта, ба-лаш-баланд ва б. Қиёсий даражани ифодалаш учун қадимги туркий тилда қўлланган -рақ, -рәк қўшимчаси туркий тиллар тарихининг барча даврида шу маънода қўлланилди ва у ҳозирги ўзбек тилида ҳам истеъмолда: қўлларни мэй яна кучлироқ оловлантирди, сурмали кўзларини қора шуъласи яна ёрқинроқ ёнди. (Ойбек)

Белгининг ўта ортиқлигини ифодалаш учун эски ўзбек тилида ғайат, бағайат, энг, жуда, бэҳад сўзлари сифатлар олдида келтирилиб қўлланган бўлса, ҳозирги ўзбек тилида бу сўзлар билан бирга ниҳоят сўзи ҳам ишлатиладиган бўлди: ниҳоят гўзал, ниҳоят билимли ва б. Адабий тилдаги ниҳоят, жуда сўзлари қипчоқ тилидаги вакилларининг нутқида нэйәти (нэйәти сулув), тўғри (қў: ыссық) шаклида ҳам талаффуз этилади.

Сон гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Сон гуруҳига доир сўзлар қадимги туркий тил даврида шаклланган бўлиб, улар ҳам туб ва ясама сўзлар бўлган. Табиийки, бу давр тилида қўлланган сон гуруҳидаги сўзларнинг айримларида товуш жараёни юз берган илтижасида ҳозирги туркий, жумладан, ҳозирги ўзбек тилига улар баъзи бир товуш ўзгариши билан етиб келган. Қиёсланг: бирликлар: бир, эки, ўч, тәрт, бәс, алты, тўрт, қини тоқуз. Ўнликлар: он, йигирми, отуз, қырк:

1 Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффиксация, часть первая. Словообразующие аффиксы и их роль. АДД, М., 1955, 42- бет.
2 Гулямов А.Г. Кўрсатилган асар, 42- бет; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, М.—Л., 1960, 160- бет.

элиг, йэтмиш, сәкизон, тоқузон. Юзлик: йўз, мишлар. биң — 1000, туман — 10. 000. Бу ўринда изоҳталаб ҳолати шундан иборатки, қадимги туркий тилда етти, саккиз, тўққиз, ўттиз сонлари аксарият бир ундош билан талаффуз этилган. Йигирма сонининг охирида „и“ товуши бўлиб, йигирми тарзида талаффуз қилинган. Саккиз тўқсон сонлари эса сәкиз он, тоқуз он тарзда қўлланган. Айни пайтда „минг“ „биң“ шаклида бўлган. Мураккаб сонларни санаш усулида ҳам қадимги туркий тилда ҳозирги туркий тиллардан фарқли ўлароқ дастлаб санаш тизимида аввал бирлик, сўнг ўнлик айтилган: йети йигирми — 17, алты отуз — 26, бир отуз — 21.

Санашнинг бу усули кейинги давр тилида учрашмаслигини В.В. Бартольд қайд этса¹, С. Е. Малов² ва А. М. Щербак 11 дан 30 гача бўлган сонларни бундай санаш сариқ уйғурлар тилида мавжудлигини таъкидлайди: уйғур йигирма — 13, П¹ ар йирма—П². Шу билан бирга, қадимги туркий тилда санашнинг ҳозирги туркий тилларга бирмунча яқин келувчи санаш усули ҳам мавжуд бўлган. Бундай санаш усулига асосан аввал ўнлик, сўнг бирлик сон, ўртада артуқ, артуқ сўзлари келтирилади: отуз артуқ уч — 33, отуз артуқ төрт — 34, қырқ артуқ төрт — 44 каби. Ҳозирги туркий тилларда санаш усулининг шу тур тарраққий қилиб, айрим ўзгаришга учраб давом этганлиги ўз-ўзидан аниқ.

Тартиб сонларнинг ясалишида қадимги туркий тилнинг ҳозирги туркий тиллар ва ҳозирги ўзбек тили билан умумийлиги, айни пайтда баъзи бир ўзига хос жиҳатлари ҳам мавжуд. Қадимги туркий тил даврида тартиб сонлар санок сонларга -нти, -нч, -инч, -ынч қўшимчаларини қўшиш билан ясалган: экинти, ўчунч, йәтинч. Бу шакллarning қай бири қадимийроқ эканлиги ҳақида туркологлар — В. Банг, И. Бенцинг, Д. Синор, К. Менгеслар ўртасида жуда катта мунозара ҳам бўлиб ўтди. Бу ўринда яна бир изоҳталаб масала шундан иборатки, қадимги туркий тилда тартиб сон яшашда „бир“ сони қатнашмаган.

¹ Бартольд В.В. Система счисления орхонских надписей в современном диалекте СПб, 1907, 3- бет.

² Малов С.Е. К изучению тюркских числительных В сб.: „Академику Н.Я. Марру“. М.—Л.: 1935, 271/277- бетлар. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (ином) изд. „Наука“, Ленинград, 1977, 141- бет.

бунинг ўрнида „ил“ сўзига -ки қўшимчаси қўшилиши билан ил+ки>илки сўзи шу маънода қўлланган. Шунингдек, -ки, -қы қўшимчаси йигирми, отуз сонларига ҳам қўшилиб, йигирми-ки, отузқы шаклида тартиб сон шаклида ифодалаган. Уйғур ёдгорликларида „биринчи“ тартиб сони ўрнида „баштынқы“ сўзи қўлланган.

Жамловчи сонлар қадимги туркий тилда санок сонларга -ағу, -ағу қўшимчасини қўшиш асосида ясалган: учәғу.

Эски туркий тил даврида сон гуруҳидаги сўзларда, бир томондан, қадимги туркий тил давридаги хусусият билан, иккинчи томондан, бу даврга келиб уларнинг талаффузида айрим товуш жараёнлари юз берди. Натижада баъзи сонларнинг талаффузи ҳозирги туркий тилларга яқинлаша борди. Чунончи, бир сони эски туркий тил даврида икки хил — қисқа бир, чўзиқ бийр талаффуз қилинганлини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлайди¹. Икки сони ҳам бу даврда икки² тарзда кўрсатилгани билан Маҳмуд Кошғарийнинг девони ва „Қутадғу билик“ да бу сўз ҳам икки ва икки шаклда қўлланган: икки аран оқушды (икки киши бир-бирини мақташди) („Девон“).

Киши икки турлук киши отанур;
Бири учратигли, бири ўтранур,
Ики дан барча йилқи сони,
Тиласа мунни тут тиласа ани.

(„Қутадғу билик“)

Шунингдек, бу давр тилида етти, саккиз, тўққиз сонлари ҳам икки хил талаффуз қилинганлигини Маҳмуд Кошғарий изоҳлаган эди: йәтти қат кек³ (етти қават осмон). сәкиз. Бу саккизнинг қисқа шаклидир⁴. Маҳмуд Кошғарий 20 сонининг аксарият йигирма тарзда талаффуз қилингани ҳолда, баъзан йигирми шаклда келишини ҳам

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III, 87- бет.

² Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, I, 271- бет.

³ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“ III, 20- бет.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“ III, 305- бет.

таъкидлайди¹. Айни пайтда 80,90 сонларнинг саккизтон тоқузтон тарзда шаклланиб, саксэн, тоқсан шакллари кейинги давр маҳсулидир². Бу давр тилида б>м товуш жараёни шаклланиб улгурганлиги сабабли қадимги туркий тилдаги „биң“ сўзи эски туркий тил даврига келиб „миң“ тарзда қўлланади:

Миң киши йулғи болыб езиге

(„Қутадғу билиг“)

Кэрэк миң йэшәгил кэрэк он сәкиз

(„Қутадғу билиг“)

Эски туркий тил даврида тартиб сонларнинг санок сонларга -нч (-инч, -ынч, -ўнч, -унч) қўшимчасини қўшиш асосида ясалганини Маҳмуд Кошғарий кўрсатиб ёзади: „Бир сонининг ўзидан сўнги сондан олдинги сирада туришини англатиш учун у соннинг охирига н билан жорттирилади“³. Шу билан бирга „Қутадғу билик“ да бу қўшимчанинг тўлиқ шакли ҳам учрайди. Бир — адл, иккинчи — давлат, учунчи — ақл, тўртүнчи — қаноат, („Қутадғу билик“). Бу давр тилида тартиб сон яшашда -нти, -нты, -нди, -нды қўшимчаси ҳам кам даражада бўлса-да, ҳали истеъмолда эди: ики нди нәң — иккинчи нарса. („Девон“)

Эски ўзбек тили даврига келиб, сон гуруҳидаги сўзларнинг қўлланилишида янада ҳозирги ўзбек тилига яқинлаша бориш ҳолати сезилади. Айни пайтда эски туркий тилдаги хусусиятлар ҳам тамоман йўқолиб кетмади. Бинобарин, ҳозирги ўзбек адабий тилида тўлиқ иккиланган ундош билан талаффуз қилинадиган 2, 7, 8, 9, 30, 50 сонлари икки хил талаффуз этилган: ики//икки, йэти//йэтти, сәкиз//сәккиз, тоқуз//тоққуз, отуз//оттуз, элик//эллик. Эски ўзбек тили даврида қисман ҳазор (1000), туман (10.000), лак (100.000) санок сонлари ҳам қўлланган:

Бухтайи симкаш қатор-қатор,
Юки ичра дирам ҳазор-ҳазор.
Ки ҳисоб ичра бор эди ўн лак,
Ҳар лаки ўн туман келиб бешак.

(Навоий)

Бу давр тилида „биң“ тўлиқ „миң“ тарзда талаффуз қилинадиган бўлди. Таркибли сонлар эски ўзбек тилида худди ҳозирги ўзбек тилидагидек, аввал катта сон, сўнги кичик сонни келтириш (йўз йигирмә бәш, Уч йўз алтмыш уч тарзда) билан ҳосил қилинганидек, баъзан дағи, -у, -а боғловчилари воситасида ҳам ясалади:

Адад ичра ўч миң дағи йэтти йўз,
Жазойир орасида кўп тоғу туз.
Қилонки Дороға махзан эди,
Эшиттимки йўз дағи сәксан эди.

(Навоий)

Йылға миң, сәккиз йўз-ў тоқсан эди.

(Фурқат)

Эски ўзбек тили даврида тартиб сон асосан -нчи, -нчы (инчи, -ынчи, -унчи, -унчы) ўчүнчи, төртүнчи, алтынчи, ошунчи, отузунчи.

Шу билан бирга, бу давр тилида қадимги аввалғи тартиб сони билан биринчи сони ҳам тенг қўлланади. Бу қилматлар табиий ҳозирги ўзбек тили билан монандликни эвазига келтирган. Айни пайтда гарчи кам даражада бўлса-да, эски ўзбек тилининг маълум даврида худди қадимги эски туркий тилдагидек тартиб сонларнинг -нч (-инч, -ынч, -унч, -ўнч) қўшимчаси асосида ясалган шакллари ҳам мавжуд. Ҳатто бу шакл Алишер Навоий асарларида ҳам учрайди:

Икинч улки қил хизмати волидайн,
Бил ул иккининг қуллуғин фарзи айн.

Ўчүнч ул ки чун холиқи зулжалол,
Ки ҳам ламйазал келди ҳам лойазал.
Уч қуйи, уч юқори қилди шитоб,
Машғала төртүнч уй аро солди тоб.

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III, 55- бет.

² Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, I, 410- бет.

³ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, I, 118- бет.

Булуб төртунч Арастуға рақам кам,
Ки гори ичра кирдим аждаҳоваш.

(Навоий)

Эски ўзбек тили даврига келиб гарчи ҳали кам даражада бўлса-да, тартиб сон ясашда -ланчы, -лэчи қўшимчалари ҳам қўлланиладиган бўлди: Падшаҳнинг, башланчи оғли болгай-мэн. („Шаж. турк“)

Эски ўзбек тилининг маълум давригача қадимги ва эски туркий тил даврида жамловчи сон ясовчи қўшимчасининг -эгў, -эгўн шакли ҳам истемолда бўлган: Андин соң ўчэгўсў тан сариға бардылар. (Ўгузнома) Кейинчалик г>в фонетик жараёни асосида эски ўзбек тилида -в, -ав; эвлөн, -авлан, -(а) ла, -(ә)лә, -(а) лан, -(ә) лән қўшимчалари шаклланиб, унинг биринчилари қипчоқ ва қарлуқ, иккинчилари уйғур-ўғуз гуруҳ тиллари учур хосдир: икәвлә, икәвлән, иккәлә (си), тәртәлә (си) алтав төртәв (Абушқа).

Эй кўнгул, кел ким икав бўлуб нигори кўзлалл,
Сарв қадди истабан симин узори кўзлалл.

Бўлгач учав иккиси узолиб,
Қум узра анинг нишони қолиб.

Чиқиб шаҳзода бирла шоҳ икавла,
Вазири кордон бирла учавла.
Не хуш бўлғай икавлан маст бўлсақ васл боғинда,
Қўлум бўлса анинг буйнида-ю, оғзим қулоғинда.

Иккаласи қатла ўзи азл қилди...
...Тўрталаси нодир тушубтур...

(Навоий)

Эски ўзбек тили даврида дона сон -тә, -та чама сон -тә, -ча қўшимчалари ва саноқ сонга чағлы сўзини қўшиш асосида ҳосил қилинган:

Кўрунуб хайлиға гоҳи қароси,
Очуғ ярим йиғоч чоғлиқ ароси.

(Навоий)

Шербак А.М. Грамматика староузбекского языка, 139- бет.

Ҳозирги ўзбек тилидаги сонларнинг қўлланишида¹ нигорида қайд этилганидек, эски ўзбек тилидаги сонлар билан умумийликлари анчагина. Аммо қисман ўзига хос жиҳатларининг ҳам бўлиши табиийдир. Ҳозирги ўзбек тилида бирдан миллиардгача бўлган саноқ сонлар қўлланилади. Эски ўзбек тилидаги туман, лак сонлари ҳозир ишлатилмайди. Лак халқ дostonлари тилида сақланиб қолган бўлса, туман „бирники мингга, мингники туманга“, „соғлигинг туман бойлигинг“ мақолларида ва „тумонат одам“ бирикмаларида сақланиб қолган. 2,7,8,9 сонлари ҳозирги туркий тилларда икки хил ҳолатда— бир ундош ва икки ундош билан талаффуз этилади. Озарбайжон, уйғур, ўзбек тилларида ундошлардаги иккилик адабий қолип бўлиб қолгани ҳолда, туркий тилларнинг кўпчилигида бу шевага хос ҳолат саналади. Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида ҳам шу сонларнинг талаффузида икки хил ҳолат мавжуд. Чунончи, 2,7 сонлари худди қадимги туркий тил давридагидек, эки, жэти тарзида бир ундош билан талаффуз қилинса, қолганлари сәккиз (с), тоққыз (с), эллув (эллик) шаклида иккиланган ҳолатда талаффуз қилиниб, тилнинг кейинги давр талаффузига ифодалайди. Чуваш тилида биринчи ўнликда ундошлар иккиланган (перрә, иккә, висс с, таватта, шиллек, ултта, сичче, саккар, шаххар)². Туркий тиллар тарихининг маълум давридан бошлаб ундошлардаги иккилик мавжуд бўлиб, иккиликнинг дастлабки назифасини жуда ҳам аниқ айтиш қийин³. В.А. Гордлевский туркий тиллардаги турлича санаш усули борлигини таъкидлаганидек⁴, дарҳақиқат бундай ҳолатни жуда кўп туркий тиллар ёки уларнинг шеваларида уч-

¹ Исхаков Ф.Г. Числительное. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, часть вторая, М., 1956, 176—190- бетлар. Низомиддинова С. Ҳозирги ўзбек тилида сон. Тошкент, 1963.

² Матвеев Т.М. Некоторые особенности чувашских числительных — „Вопросы чувашского языка, Литературы и искусства“ китоби, Чебоксары, 1960, 10- бет

³ Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, 1, 11—12- бетлар.

⁴ Гордлевский В.А. Числительное 50 в турецком языке (К вопросу о счете в тюркских языках). — Изд АН СССР, Оля, 1945, IV, 3—4- сони, 135—147- бетлар.

ратиш мумкин. Масалан, қирғиз тилида бирдин ўчў эки чўкў—7, бирдин ўчу ўч чўкко—8¹, ўзбек тилининг Ҳозир расп шевасида Икки доққыз чорэк-18 нон ўч доққыз патир—27 нон², Кавказ туркларининг ва қисман балқар ва қумиқлар тилида, йијирма бла он —30, эки йийир+ма—40, эки јијирма ма бла он—50. ўч јијирма—60 тарзда санаш усули мавжуд. В.А. Гордловский бошқир кексаларининг тилида дўрт биш —20, ўч отузунда пири фэртут (уч ўттуз тўқсон) ёш⁴ шаклда ишлатилишини таъкидлайди. Эски озарбайжон тилида ўч отуз он йаш олсун — 100 ёш бўлсин. Икки јэдди — 14, ики ғирк 80⁵ туркман тилида ўч элли — 150, ики элли — 100⁶ шаклида ишлатилиши ҳолати мавжуд. Ўзбек халқ оғзаки нутқида ҳам „эрдиң жашиекиотиз, эрэң жэтэр ўч отиз“ тарзли иборалар ҳам ишлатилади. Табиийки, сонларнинг туркий тилларда бу шаклда ишлатилиши маълум бир услубий аҳамият касб этиш билан алоқадор.

Ҳозирги ўзбек тили ва унинг шеваларида составли сон боғловчилар билан талаффуз қилинмайди. Аммо туркий тиллар тарихидаги бундай хусусият айрим туркий тилларда ҳамон сақланиб қолган. Жумладан, чуваш тилида с ер тэ икки — 102 (юз ва икки), пин тэ вис е — 1003 (минг ва уч)⁸, қарачай-балқар тилида йијирма бла бир — 21, йијирма бла эки 22, йуз бла эки йијирма бла төрт

1 Юдахин К.К. Киргизское ис-5. Тр. МИВ, 1940, 2, 191—193- бетлар.

2

Джуманазаров Г. Морфологияческий особенности хазаряского говора узбекского языка. АКД, 1961, 15- бет.

3 Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка, 73- бет.

4

Қарачай-малқар тилни грамматикасы. Нальчик. 1966, 114- бет.

5

Гордлевский В.А. Числительное "50" в турецком языке, 144- бет.

6

Элизадэ А. Азербайжан дилинингазылы абидэлэринда сајларын ифадэ олинмасына даир. (Мигдар сајдары). "Вопросы азербайджанского языковедения", Баку, 1967, 118- бет.

7

Грамматика туркменского языка, 1, 157- бет.

8

Кеңесбаев. „Жети“, „уш“, „тоғыз“, „қырқ“ пен байланысты ұғымдар. — Изд. АН Казахской ССР, серия филологическая, 1946: 4 (29), 3—14- бетлар; Turk dilinde 40— Turk dili Ankara^ 1953, 749—752- бетлар; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлардын, сақраменталь манилери. — Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Некис, 1971, 186—191- бетлар.

144,¹ бошқирд тилида мң та ңигуб јоб ңихван 1880 тарзда талаффуз қилинади. Аммо ўзбек тилида икки нутқда баъзан — у билан бирга бир йуз-у бэш, бир дуз-у алты шаклда талаффуз қилиш ҳолати мавжуд. Бушлай ҳолат қирғиз тили шеваларида ҳам учрайди бир дуз-у он —110². Ёқут тилида эса қадимги туркий тилиндагидек „ордук“ сўзи билан келиш ҳолати ҳам бор. Қиёсланг: отуш ордуға бир — 31, ағис уон ордуға икки — 82.

Ҳозирги ўзбек тилининг жуда кўп лаҳжаларида қиёсланг кам сўзи билан бирга қўлланилиш ҳолати мавжуд. Қиёсланг: ўч кэм йигирмэ 17, ўч кэм қирқ — 37⁴, кэммоттй с — 28, вўчкэмалмйш —57⁵, экээм кўрқ — 39, уч кэм йэтмуш — 67⁶, бир кэм қирқ — 39, бир кэм отуз — 28⁸, шунингдек, туркман тилининг ёвмут шеваларида (бир кэм қирқ—39)⁹, қирғиз тилининг айрим шеваларида (эки кэм тоқсан —88, ўч кэм тоқсан — 87) уч-кэмали.

Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси вакиллариининг, хусусан, кексалар нутқида чэрэк //чэйрэк сўзи ҳам

Қарачай-малқар тилни грамматикасы, 113, 117- бетлар.

Юнусалиев В.М. Қыргыз диалектологиясы, Фрунзе, 1971, 189- бет.

Яриганов Л.Н. Современный якутский язык. Фонетика и морфология. Якутск, 1947, 145- бет.

Туликков С. Морфологические особенности наманганского говора узбекского языка, АКД, Т., 1965, 15- бет.

Абдуллов А. Джушский говор узбекского языка, АКД, Самарқанд, 1961, 17- бет.

Шарипов Х. Узбекские говоры Южной Киргизии, АКД, Ташкент, 1967, 17- бет.

Мирзишев М.М. Ўзбек тилининг Бухоро группа шевалари, Тошкент, 1969, 38- бет.

Шербақ А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков, 142- бет.

Амансариев Дж. Северные говоры ёмудского диалекта туркменского языка, АКД, Ашхабад, 1954, 11- бет.

Валиева Г. Киргизский говор Октябрьского района, АКД, Фрунзе, 1961, 12- бет; Юнусалиев В.М. Қыргыз диалектологиясы, Фрунзе, 1971,

ишлатилади. Қиёсланг: экичэрэк— 4 кило, он чэйрэк — 20 кило¹.

Тартиб сон ҳозирги ўзбек адабий тилида -нчи, -инчи қўшимчаси билан ясалгани ҳолда, унинг шеваларида бошқа туркий тилларда тил тарихидаги кўп шакллик хусусияти сақланган. Бу кўп шакллик аввало фонетик жараён билан боғлиқ. Яъни ҳозирги туркий тилларда энг кўп тарқалган қўшимча (ы) нчы — (и) ниши, - (у) нчу, — (ы) — ншы, - (у) ншу, - (ы) нй-, (у) нй, (у) нју, — (ы) ноы—(э) нсе шакллари ҳисобланади. Қиёсланг, озарбайжон тилида: биринји, икинји, учунји, дөрдунји; Олтой тилида: экинчи, учинчи, төртинчи, бежинчи; бошқирд тилида биринси, икинси, осонсо; қозоқ тилида: биринши, ушинши² ўзбек тилида биринчи, икинчи, учинчи, тортинчи каби. Шунингдек, эски ўзбек тилида қўлланилган -ләнчи, - ланчы қўшимчаси ўзбек тили ва унинг шеваларида ҳамда бошқа туркий тилларда - ланчы, - (у) ланй, - ланшы, -ламчы, - ламчы, - ламйи шаклларда қўлланилади. Қиёсланг: ўзбек тили ва унинг шеваларида бирламчи, иккиламчи, биллэмчи, ушламчи³, бэшлэмчи⁴. Туркман тили шеваларида үчләнји бошләнји, алтиланйи⁵. Қорақалпоқ тилида бирләнши, алтыланшы⁶ каби.

Бу масала билан шуғулланган туркологларнинг деярли барчаси тартиб сон ясовчи қўшимчаларнинг қай бири қадимий деган масалани қўядилар ва бу саволга турлич

¹ Даниязов Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком, 148- бет.

² Шербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. 145- бет.

³ Шерматов А. Каршинский говор узбекского языка. АКД, 1960, 28 бет.

⁴ Джураев Б. Шахриябзский говор узбекского языка. АКД, М., 1959, 17- бет.

⁵ Атаджанов М. Салырский диалект туркменского языка, АКД, Ашхабад, 1959, 11- бет.

⁶ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Части речи и словообразование. АДД, М.-Л., 1950, 23- бет

шоб берганлар. Агар О. Бетлингк ва С.В. Ястремскийлар тартиб сон ясовчи тўлиқ -нчи, -инчи, -ынчи шакллари қадимий деса, А.Н. Кононов², П.М. Мелиоранскийлар³ бу фикрга қарши бўлган ҳолда, етарли асос бўлмаганлиги сабабли аниқ хулоса билдирмайдилар. Ванг қисқа (-нч) шаклининг қадимийлиги ҳақида ўз фикрини баён этар экан, унинг бу фикри айни пайтда М. Бенциг, Д. Синор, К. Менгеслар томонидан қувватланади. Бироқ Д. Синор — (ы) -нчы қўшимчаси билан келган қадимийроқ мисолларга дуч келганлиги сабабли қадимий туркий тилдаги (ики нди икинти) —(ы) нты шакли қадимий, деган хулосага келади. К. Брокельман биринчилардан бўлиб тартиб сон ясовчи қўшимчанинг ҳаркат номи ясовчи -(ы) нч билан алоқадорлигини таъкидлайди⁴. Ж. Клосон бу қўшимча охиридаги унли туркий тилларда сўз охирида икки ундошнинг бир ўринда қолмаслик қонуниятига биноан ортирилган⁵ деган хулосани билдиради. Айрим туркологлар эса бу шаклларнинг III шахс эгалик қўшимчаси билан алоқаси борлигини таъкидлайди. Бу борада А.М. Шчербакнинг тўлиқ шакл (икинчи) қисқа (икинч) шаклга алоқадор, эгалик қўшимчаси (икинчиси) ўз вақтида тўлиқ (икинчиси) шаклга алоқадор⁶ деган хулосаси анча асослидир.

Ҳозирги ўзбек, туркман, қорақалпоқ шеваларида тартиб сон яшашда иштирок этадиган -ләнчи тартиб сон ясовчи қўшимчаси тузилиш жиҳатдан феъл ясовчи -лэ (ла) ва тартиб сон ясовчи -нчи қўшимчасининг қўшилишидан -ләнчи гарзда ясалган⁷. Дарҳақиқат, қадимий туркий тилда ишлэ, үчлэ, тэртлэ тарзида қўлланиш ҳолати мавжуд бўл-

¹ Ястремский С.В. Грамматика якутского языка, М., 1938, 73- бет.

² Кононов А.Н. Тюркские этимологии. Уч. зап. Ленинградского гос. университета, N 179, серия востоковедческих наук; История и филология стран Востока, 1954, 4. 272- бет.

³ Мелиоранский П.М. Араб филолог. о турецком языке. СПб, 1900, III-IV.

⁴ Brückelmann C. zur Grammatik des Osmanisch — Türkisch. исп. Zu den Wortarten ZDMC, 1916, 70.

⁵ Clavonс, The Turkish Numerals. IRAS, 1959.

⁶ Шчербак А.М. Кўрсатилган асар, 149- бет.

⁷ Шчербак А.М. Уша жойда.

ган. -лэмчи шакллари н>м фонетик жараёни асосидан бирлэмчи, иккилэмчи тарзида ишлатиладиган бўлди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида жамловчи сон -ов (<аг<-+ғу<-а+<-ғун)¹ қўшимчаси билан шаклланиб, бу қўшимча умумтуркий тилда бирдан саккизгача бўлган сонларни қўшилади, холос: биров, икков (икки+ов), усов, тўрттов, бешов, олтов, еттов (етти+ов). Ўзбек тилининг шеваларида ва бошқа туркий тилларда худди тилими тарихидагидек, бу қўшимчанинг -эв шакли ҳам истемолда: қипчоқ лаҳжасида экэв, ўчэв, тэртэв, бэшэв; бошқир тилида: бирэв, икэв, есэв, дўртэв, бишэв; қозоқ тилида: бирэв, экэв; ўшэв; қрим-татар тилида: экэв, ўчэв; татар тилида: икав, жидав каби. -ала (<ав+лағ<ағу+ла) қўшимчасига нисбатан кам ишлатилиб, асосан 2, 3, 4, 5, 6, 7 сонларига қўшилади: иккала (<икка+ала), учала, тўртала, бэшала, олтала (<олти+ала), еттала (<етти+ала). Бу қўшимча ҳозирги айрим туркий олтой (экилә, ўчүлә, төртүлә), тува (дөртэлә, бјжэлә), шор (ужэлә, тэртэлә, пэжэлә) тилларда ишлатилади³. Бу қўшимчадаги -ла элементини В. Банг -ла ју га олиб бориб боғлайдики, бу фаразия кўшгина туркий тиллар ва уларнинг шеваларидаги бошқа кўринишдаги жамловчи сонларга эътибор берилса, анча асослига ўхшайди. Қиёсланг: бошқирд шева-васида: осэвлэп, дўртэвлэп, алтавлэп, алтавлэшып⁴, татар тилида: икэвлэп, икэвлэшып, бишэвлэп, уновлап, ғарбий-сибирь татарлари тилида: пышэвлэшып, унав

1

Гулямов А. АДД, 47- бет; Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 169- бет.

2

Гулямов А. АДД, 47- бет; Исаков Ф.Г. Числительное, 199—200- бетлар.

3

Шчербак А.М. Кўрсатилган асар, 152- бет.

4

Баева Н.Х. Говор айский башкир, АТ, 17- бет.

лашып¹, туркман тилида: икиләшып², ўзбек тилининг шеваларида: иккэвлэп³, экэвлэшып⁴, учовлашып⁵ каби.

Олмош гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Олмош гуруҳидаги сўзлар ҳам қадимги туркий тил шеваларидаёқ шаклланган бўлиб, уларнинг ҳозирги туркий тиллардаги олмошлардан баъзи фонетик тафовути ҳам шакл жиждлиги кўзга ташланади. Чунончи, шахс олмошлари бирликда: бин, мин, син, ол; кўпликда: биз, сиз, учинчи шахс кўплиги ёдномаларда қайд этилмаган⁶. Ёдномалар тилида бин (бэн) ва мін (мэн) олмошлари тенг қўлланган: — Мин (мэн) тоқуз йигирми йыл шад олуртым, тоқуз йигирми йыл қаран олуртым, йыл тутдым—бин утру олурдым.

II шахс бирлик олмоши ёдномаларда аксарият син шаклида истемолда бўлган:

бэңгуил тута олуртачы син.

I, II шахс бирлик олмошларини туркологлар одатда кўпчилиги — мэ +н, сэ+н га ажратиб қараб, уни турлича шаклламақдалар⁷. Аммо афсуски, ҳануз -н қўшимчасининг этимологияси аниқ эмас.

I, II шахс кўплик олмоши биз, сиз шаклда бўлган: —

Аятов Г.Х. Диалект западносибирских татар, АДД, Ташкент, 1965, 10 бет.

Пенкиев М. Ҳозирги заман туркмен диалекте санлар. Чарҳев, 1962, 10 бет.

Шаринов О. Папский говор узбекского языка, АКД, Ташкент, 1962, 4-13 бетлар.

Джурраев В. Шахрисябзский говор узбекского языка, 17- бет.

Шайбдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. ЎзФА Ташкент, 1962, 64- бет.

Алиев Г. Язык орхонских памятников древне тюркской письменности. Алма-Ата, 1971, 179- бет.

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 172- бет; Исаков Ф.Г. Некоторые предположения о происхождении окончаний т и д в словах аст, уст, алд, арт и т.п. В сб.: „Академику Ф.Г. Исакову к его семидесятилетию“. М., 1958, 135- бет; Баскаков М.А. О соотношении значений личных и указательных местоимений в тюркских языках. Доклады и сообщения ИЯ АНССР, 1- т, 1952, 140-

биз аз эртимиз, биз оз эдик. — биз қорқмадымыз — биз қўрқмадик, сиз ташықынсиз — ташқарига чиқинг. Худди бирлик олмошлари каби I, II шахс кўплик олмошларининг ҳам туркологлар икки қисмга ажратиб изоҳлайдилар. Чунончи, би-з, си+з¹ ҳамда сиң, +з>сиңиз>сиз тарзида². С.Е. Малов биз, сиз олмошларининг этимологиясини бошқача роқ, би+ си- биз, си+си- сиз тарзида ҳам кўрсатиш мумкин³, деб таъкидлайди. Шахс олмоши кўшимчаларини олганда баъзи фонетик ўзгаришларга учрайди: — анапу сўләмәсәр... ол бизни өлүртәчи күк (биз уларга қарши бормасак, бизни енгиб қўймаса).

Кўрсатиш олмошлари қадимги туркий тил даврида бу ол (ол шахс олмоши сифатида ҳам қўлланган) шаклида бўлган:

бу йирдә олурып — бу йәрда экиб, ўзлаштириб, аны кәруп.

Ўзлик олмоши маъносида бу давр тилида өз, кәнтү— сўзлари истъомлда бўлган: әлтәбәр өзикалти—тоқуз оғуз будун кәнту будуным әрги—түққиз ўғуз халқи (менинг халқим) эди.

Сўроқ олмошлари ким, нә, қай, қан, қач шаклда бўлиб, бу олмошнинг қолган кўринишлари ана шу шакллардан юзага келган.

Биргалик олмошлари маъносида қамур (ҳамма), бары, барча, бунча сўзлари қўлланилган.

Олмошларнинг қўлланилишидаги бу ҳолат эски туркий тил даврида ҳам давом этди. Аммо бу давр тилида айрим сўзларининг талаффузида фонетик тафовут ҳам кўзга ташланади. Маҳмуд Кошғарий мән сўзини шундай изоҳлайди: „Мән сўзловчи шахс ўрнида қўлланувчи сўзди“⁴. Мән аны имлэттым („Девон“).

II шахс олмоши ҳақида олим ёзади: „Сэн иккинчи шахс маъносидаги сўзди. Бу сўзни турк қабиласи ёшда,

¹ Поделуевский А.П. Происхождение личных и указательных местоимений. Ашхабад. 1947, 4- бет; Малов С.С. Памятники древнетюркской письменности. М., — 1951, 52- бет.

² Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. АКД, Баку, 1969, 13- бет.

³ Малов С.Е. Юқоридаги асар, 5- бет.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луготит турк“, 1- жилд, 285- бет.

миртабада ўзидан кичикларга қўллаб, ўзидан катта, ҳур-митлиларга сиз олмошини қўллайдилар. Ўғузларда иккинчадир. Яъни ўғузлар ўзидан катталарга сэн, ўзидан кичикларга ва кўпликда сиз қўллайдилар. Туркий қабила-лар қўллаган шакли қоидага мосдир“¹. Бу олмош эски туркий тил даврида ҳам қисқа — си тарзда учрайди. Маъсилан, силәрға мәниндән асығ сөз кәрәк².

Учинчи шахс ўрнида қўлланувчи олмош ул дир. „Ул мизмунида, яъни учинчи шахс ўрнида қўлланувчи олмош ул олмошидир: Ул андағ айды — у шундай деди маъносида“³. „Биринчи шахс кўпроқ, яъни биз маъносидаги олмош биз дир: Биз келдимиз каби“⁴.

Қадимги туркий тилдаги „б“ ундошининг эски туркий тил даврига келиб баъзи сўзларда „м“ ундошига ўта бошланган ҳолати сезилади, яъни бу даврга келиб б>м фонетик жараёни юз берди. Бу ҳолат биринчи шахс кўплик олмошида ҳам содир бўлганлигини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлайди: „Миз сўзи биз демакдир. Бу сўзнинг биринчи товуши м, б дан ўзгарган. Сўз бошида б билан биз тарзида қўлланса ҳам, сўз охирида исмда м, феълда ҳам миз тарзида қўлланади. Биз бордимиз, келдимиз, отимиз каби“⁵.

Эски туркий тил даврида қадимги туркий тилда қўлланган кўрсатиш олмошлари қўлланишда давом этди. Шу ҳақда Маҳмуд Кошғарий ёзади: „Ул узокдаги нарсани кўрсатувчи олмошди“⁶. „Бу яқиндаги нарсани кўрсатувчи олмошди: бу эр — бу одам дейилгандаги каби“⁷. Ул олмоши келишиқ кўшимчаларини олиб турланганда ҳам худди қадимги туркий тилдагидек фонетик жараён юз

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луготит турк“, 1, 284—285- бетлар.

² Уша асар, III, 89- бет.

³ Уша асар, 1,41- бет.

⁴ Уша асар, 1,273- бет.

⁵ Уша асар, 1, 275- бет.

⁶ Уша асар, 41- бет.

⁷ Уша асар, III жилд, 105- бет.

берган. Яъни, жуналиш келишиги қўшимчасини олса, аңар, ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олса анда шаклдан бўлган. Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, туркий тиллар тарихидаги б>м фонетик жараёни фақат биз биринчи шахс олмошидагина эмас, ҳатто бу кўрсатиш олмошида ҳам юз берган. Қийёсланг: Мунар маңзар эмди эшит ушбу сөз. („Қудатгу билиг“) Мунар сэн айурсан мэниң тэб мэниң. („Қутадегу билиг“) Тилэнсэң, аны тут, тилэсэң муны. („Қутадегу билиг“)

Қадимги туркий тилда қўлланган ўзак сўроқ олмошлари эски туркий тил даврида ҳам қўлланилиши давом этди. Шу билан бирга, сўроқ маъносини аңлатган сўроқ ўзак олмошларига турли қўшимчалар қўшилиши асосида ҳам сўроқ олмошларининг доираси бу давр тилида янада кенгайди. Жумладан, „нэ“ сўроқ олмоши ҳақида Маҳмуд Кошғарий „Нарсани аниқлаш учун ишлатиладиган сўроқ сўзи нэ дир, нэ тэрсэң — нима дейсан демакдир“ деб ёзади: Ач нэ йэмэс, тоқ нэ дэмэс. Бу давр тилида сўроқ олмошининг нэ, нэ кўринишлари фаол ишлатилгани ҳолда, ундан нэлўк, нэчўк, нэтэк, нағутэк, начэ шакллари ҳам ясалган:

Нағутэк тэгир эмгэк сенга,
Нэдэк бэк бўлур бул будунға улук.

(„Қутадегу билиг“).

Бу давр тилида „ким?“ сўроқ олмошининг ҳам қўлланилишини Маҳмуд Кошғарий таъкидлар экан, „шахсларни аниқлаш учун қўлланадиган сўроқ олмоши ким дир. Бу ким олмоши — сўзлаётган ёки ишлаётган киши қайси одам демакдир“² дейди. Эски туркий тил даврида сўроқ олмошининг қайу шакли ҳам қўлланган: Асығлығ қайу ул асығсыз қайу. Бу давр тилида бу олмошнинг қайда шакли ҳам ишлатилганлигини Маҳмуд Кошғарий қайд этади: „Қайда—нарсаларнинг ўрнини аниқлаш учун қўлланадиган сўроқ олмошидир“. Айни пайтда, қайда олмошининг қанда, қайуда шакллари ҳам мавжудлигини Маҳмуд Кошғарий таъкидлаб кўрсатади: „Қайда олмошининг қанда равишидаги н лик варианты ҳам бор“.

¹ Уша асар, I, 113- бет.

²

Уша асар, I, 284- бет.

Эски туркий тил даврида қўлланган биргалик олмошларининг ҳам қадимги туркий тилдаги шундай олмошлар билан деярли ўхшашлиги бор. Чунончи, бу давр тилида ҳам ҳамма маъносида қамуғ сўзи ишлатилган: „Қамуғ — ҳамма маъносидаги кўпликни белгиловчи олмошидир, қамуғ киши туз эрмас „ҳамма одам бир хил эмас“ маъносида. Айни пайтда шу маънода бу давр тилида барча сўзи фаол қўлланган: „Кўпчилик шахс ва нарсаларни белгиловчи ҳамма маънолардаги сўз — барча сўзидир. Барча кэлдилар — ҳаммалари келдилар маъносида“.

Эски ўзбек тили даврида ҳам бир томондан қадимги туркий ва эски туркий тил давридаги олмошлар сақланиб қолса, иккинчи томондан, бу давр тилида, табиий, ўзига хос жиҳатлар ҳам кўзга ташланади. Чунончи, шахс олмошлари эски ўзбек тилида қуйидагича шаклда қўлланилган: Биринчи шахс бирлик маъносини бу давр тилида банда, фақир, ҳақир сўзлари билан бирга аксарият қадимий мэн сўзи ифодалаган. II шахс бирлиги учун сэн сўзи қўлланилган. I, II шахс бирлик олмошларига эски ўзбек тилида кўплик - лэр, - лар шакли қўшилмаган:

Сэн гулсэнү, мэн ҳақир булбулдурмэн,
Сэн шуъласэнү, ул шуълага мэн қулдурмэн.
Нисбат йўқолур деб ижтиноб айламаким,
Шаҳмэн элга, валэ сэнга қулдурмэн.

(Бобур)

Гарчи кам даражада бўлса-да, баъзан II шахс кўпликни аңлатиш учун II шахс бирлик шаклига-лэр кўплик шакли қўшилиб келиш ҳолати ҳам учрайди: мэн сэнлэргэ бөлдүм қаған. („Ўғузнома“)

III шахс бирлиги учун ул//ол олмоши қўлланилган. Бу олмош келишик қўшимчаларини қабул қилган пайтда, оқангдошлик қонуниятининг иккинчи ҳодисаси амал қилади. Яъни қўшимчанинг ўзакка таъсири натижасида ўзакдаги лабланган у//о унлиси қўшилган қўшимчанинг у/усусиятига қараб лабланмаган э ёки а унлисига айланади. Тушум ва қаратқич келишигидаги н сонор ундошининг таъсирида ўзакдаги л ундоши ҳам н товушига айланади:

¹ Уша асар, I, 314- бет.

²

Уша асар, III, 249- бет.

Ҳижронда соғиниб мени шод этгайсэн,
Мэн хастани мухлис эътиқод этгайсэн.
Бу хатни анинг учун битидим мунда,
Кўргач бу хатимни, мени ёд этгайсэн.

(Бобур)

Бу олмош жуналиш келишиги қўшимчасини олган пайтда ўзидаги н ва қўшимчадаги г, ғ товушларининг бир ўринда келиши натижасида эъё аңа шаклини олади.

Биз олмоши биринчи шахс бирлиги ҳамда кўплиги маъносида ишлатилган. Баъзан биз олмоши бу давр тилида -лэр қўшимчасини ҳам қабул қилган бўлиб, аммо бу ҳолат жуда кам даражада бўлган: Биздин бурун тарих айтқанлар арабий луғатларни қошуб турурлар. („Шаж. тарок.“) Бизлэр бундақ тархи ажаб олий имаратни ҳаргиз көрмэгән эрдук. (Фурқат)

Сиз шакли II шахс бирлигига нисбатан ҳурмат маъносида ҳам қўлланилган, айни пайтда у кўшлик -лэр қўшимчасини ҳам қабул қилган. Султон Аҳмад бэг сизни падшаҳ кётэрўр. („Бобурнома“) Сизлэр қайдин кэлэ—сиз? („Бобурнома“)

III шахс кўплиги алар, элэр, анлар, энлэр. Алардын мал алыб. („Бобурнома“) Ҳануз анлар кишиниң атын тутмай турурлар. („Шаж. турк“)

Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, шахс олмоши келишик қўшимчалари билан турланган пайтда эски ўзбек тили даврида ҳам худди қадимги ва эски туркий тил давридаги фонетик жараёнлар юз бериши давом этган. Масала, ҳурмат ва кўплик маъносида қўлланувчи I, II шахс биз, сиз олмошларига қаратқич келишигининг қисқа -иң шакли қўшилиши давом этади: Бизиниң— у сизиниң ара болмади қан (Шн). I шахс бирлик ва кўшлик олмошига ушбу келишик қўшимчасининг -им тарзда қўшилиб ишлатилиш ҳолати ҳам учрайди — бизим, мэним каби. I, II шахс бирлик олмоши жуналиш келишиги қўшимчасини олган пайтда худди III шахс олмошидаги товуш жараёнидек ҳодиса юз берган ва у: маңа, саңа, маңга // манқа, санқа шаклида қўлланилган. Агар манқа бақсаныз, эзиңизни алдурур-сиз. („Бобурнома“) Баъзан жуналиш келишигининг қадимий -ғару//гэру шаклининг фонетик ўзгариши натижасида мэн+гэрў мэңэрў>маңару>маңар; сэн+гэрў>сэңэрў>саңару, саңар тарзида маңар. саңар, аңар шакллари ҳам истъ-молда бўлган.

Кўрсатиш олмошларининг қўлланилишида ҳам эски ўзбек тили билан қадимги ва эски туркий тиллар ўртасида умумийлик кўзга ташланади. Бу давр тилида кўрсатиш олмошлари ул, бу, уш, шу, ушбу, ошул, оша, ошал, шул, ошу, эңэ мөңэ шаклларда ишлатилган. Бу олмошлар келиб чиқиш эътибори билан бир-бирига алоқадор бўлиб, бу ҳақда туркологлар турлича фикр билдирганлар. Жумладан, Н.К. Дмитриев шул олмошини шу ва ул олмошига бўғласа¹, баъзилар шу олмошини ошбу га олиб бориб тақаса, Ф.Д. Ашнин ошул-ошол (ошол>шол>шу) шаклда кўрсатади². А.М. Шчербак ҳам шул ни ошул сўзига бориб тақалишини қувватлайдики,³ бу фаразия ҳақиқатга анча яқин: шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғона мэн. (*Муқимий*) Бу кўрсатиш олмоши ҳозирги пайтдаги, яъни сўзлашиб турган пайтдаги воқеа-ҳодисани кўрсатиш учун қўлланган бўлса, ул кўрсатиш олмоши унинг аксини ифодалаган ва улар эски ўзбек тили даврида фаол ишлатилган: Бу бозаны ичмэк ҳайал қылдук. („Бобурнома“) Ул йыл Самарқандтын чықыб. („Бобурнома“) Эски ўзбек тили даврида бул олмоши ҳам истемолда бўлган. Унинг шаклланишини айрим туркшунослар бу ва ул олмошининг қўшилишига олиб бориб тақайдилар⁴. Ваҳоланки, бу ва ул олмошлари бир-бирига қарама-қарши маъноларни ифодалайдилар. Бу ва бул олмошлари келишик қўшимчаларини олган пайтда, биринчидан, л сонор товуши н сонор товушига ўтади, иккинчидан, баъзан туркий тилларга хос б>м фонетик жараёни юз беради: му-нуң түбидин ақар. („Бобурнома“)

Маҳмуд Кошғарий томонидан шундай, худди, ҳозиргина, шу онда маъносини ифодалайди, деб изоҳланган уш сўзи эски ўзбек тили даврида ҳам кўрсатиш олмоши сифатида қўлланилган. Айни пайтда бу давр тилида уш ва бу кўрсатиш олмошининг бирикишидан

1 Дмитриев Н.К. Об указательных местоимениях в башкирском языке, —Тр. МИВ, 1947, N4, 73- бет.

2 Ашнин Ф.Д. Указательные частицы в тюркских языках, изв. АН СССР, ОЛЯ, 1958, XVII, N5, 428—429- бетлар.

3 Шчербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Имя), 129- бет.

4 Қаранг: Дмитриев Н.К. Кўрсатилган асар.

ташқил топган ушбу олмоши ҳам қўлланиладиган бўлди ушбу чақда ҳам бир киши бир кишидин сорса. („Шаж тарок“.) Эски ўзбек тилида ош//уш ва ул кўрсатиш олмошларининг бирикувидан ташқил топган ошул¹ кўрсатиш олмоши ҳам қўлланилган: Ошул қалъа ичига кирмиш. (Шн.)

Ошул олмошининг (ош//уш+ул>ошу>ешә) қисқарган шаклининг истеъмол доираси эски ўзбек тили даврида тор бўлган дейиш мумкин: Ошандін қачқан бирла... („Бобурнома“)

Эски ўзбек тилининг маълум давригача, яъни XV асрдан олдинги ёдномаларида ўзлик олмоши маъносини ифодалашда қўлланган кэнду (кэнту)² сўзи давр ўтиши билан истеъмолдан чиқди. Бу давр тилида ушбу маънони ифодалашда асосан ўз олмоши иштирок этади: өз элини талаб... олқа қылулар. („Бобурнома“)

Эски ўзбек тилида қадимги туркий ва эски туркий тил давридаги туб сўроқ олмошлари (ким, нэ//нэ, қай//қан) билан бирга, бу олмошларга турли қўшимчаларнинг қўшилиши асосида ясалган сўроқ олмошлари ҳам фаол қўлланган. Бу сўзларнинг этимологияси — келиб чиқиши ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Чунончи, ким сўроқ олмошини Шотт В. мўғул ёдномаларидаги кимип (одам)³, В. Котвич ва Г.И. Рамстедт уни кикэ ва м қисмларга ажратиб кўрсатади⁴. Нэ сўроқ олмошини Г.И. Рамстедт ізга боғлайди ва қаратқич келишигининг таъсирида н (іэниң>нэниң)⁵ га ўтган деб таъкидлайди. Н.А. Баскаков

1 Суюнчиев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели, 31- бет; Дмитриев Н.К. Об указательных местоимениях в башкирском языке. 73- бет; Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, 97- бет.

2

Қаранг: Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Кўрсатилган асар, 101- бет.

3

Schott N. Versuch über die tatarischen sprachen, Berlin. 1836, 71- бет.

4

Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология, 76-78- бетлар.

5

Рамстедт Г.И. Ўша асар, 76- бет.

нэ сўроқ олмошини отга боғлайди (нэмә>нэнә, мэмә(нар-са)¹).

Ким сўроқ олмоши тил тарихининг олдинги давридагидек эски ўзбек тилида ҳам шахсга нисбатан ишлатилган ва сўз ўзгартувчи қўшимчаларни қабул қила олган: Кимдин тилайин. (*Атойи*)

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидур.

(*Бобур*)

Нэ//нә сўроқ олмоши ҳам эски ўзбек тилида воқеа-ҳодиса, ҳайвон, жониворларга нисбатан фаол ишлатилган: Билман, нэ жарима билан ҳиридин ихроқ қылды. („*Бобурнома*“). Бу хусусият айни пайтда эски ўзбек тилининг маълум даражада ҳозирги ўзбек тилидан ўзига хос жиҳатларини ҳам кўрсатади. Нэ//нә ўзак сўроқ олмоши асосида ясалган нимә нэчўн//нэвчун (нэ учун) >нэучун>нэучун>нэчун, нэ учун >нэучун>нэвчун, нэчук, нэлук, нэтэк, нэшә (нiшә), нэчә (не чағ) нэчағ>нэчә) олмошлари ҳам эски ўзбек тилининг маълум давридаги ёдгорликларда турли даражада қўлланилди. Қай ўзак сўроқ олмоши асосида ясалган қайу, қайсы, қайда//қанда//қайуда, қайдын//қайдан қандын//қандан, қайан сўроқ олмошлари ҳам бу давр тилида истеъмолда бўлган. Қач ўзак сўроқ олмоши воситасида эса қачан, қанча сўроқ олмоши ясашиб, бу олмошлар ҳам эски ўзбек тилида ишлатилган.

Эски ўзбек тилида биргалик олмошларининг қўлланилишида ҳам, бир томондан, эски туркий тил даври хусусияти сақланса, иккинчи томондан айрим ўзига хос жиҳатлар ҳам мавжуд. Биргалик маъносини ифодалашда бу давр тилида барча, бары, баъзи сўзлари кенг қўлланилиб, айрим ҳолатда ҳамма (ҳама), жумла шакллари ҳам истеъмолда бўлган. Қадимги туркий ва эски туркий тил учун характерли бўлган қамуғ олмошининг истеъмол доираси эски ўзбек тили даврида тамоман чегараланди.

Васкаков Н.А. Каракалпакский язык, II, Фонетика и морфология, I. М., 1952, 296- бет; Суяров И. Сўроқ олмошларининг этимологияси ҳақида. — Уч. зап. Кокандского ГПИ, серия филологическая, 1964, IV, 203—204- бетлар.

олмошлар тарихий (мэ, сэ) шаклига қайтади мэниң<мэ+ниң; мэни<мэ+ни; сэниң<сэ+ниң; сэни<сэ+ни. Бу ҳолат ҳам мэн, сэн сўзининг охиридаги -н бу олмошларининг ўзагига тегишли бўлмасдан, қаратқич келишиги қолдиғи эканлигини тасдиқлайди. III шахс олмоши у (<ул) қаратқич келишигида турланган пайтда қўйидагича кўринишда бўлади: унинг < уннинг<ул+нинг. Ўзак ун кўринишига ўтади ва жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги қўшимчани шу ҳолатда олади: ун+га, ун-да, ун+дан. Кўринадики, ҳозирги ўзбек адабий тилида у шахс олмоши келишикда турланганда, адабиётларда қайд этилаётганидек, битта „н“ товуши орттирилмайди, балки бу олмош тарихий шаклига (фақат ул эмас, ун тарзига) қайтади. Биз, сиз олмошларига қипчоқ лаҳжасида қаратқич келишигининг худди қадимги туркий тил давридагидек иң шакли (бизиң ўй, сизиң ўйиңиз каби) қўшилади.

Тарих изининг тил далилларида мужассамлашуви кўрсатиш олмошларида ҳам анчагина. Бинобарин, туркман тилида бу, о (л), ишбу, шу, ушбу, шо (л); қозоқ тилида бо (л), ол, осы; қорақалпоқ тилида бо(л), ол, осу—усу усы; нўғай тилида бў(л), ол; уйғур тилида бу, у (шев. валарида) ушбу, ошал, ошу, шу, шул¹, мана у, маву, ману, мана бу, мана шу, мошу²; қирғиз тилида бу (л), ал, ушу (л), ошо (л). Ўзбек тили ва унинг шеваларида бу, у (шев.валарида) бо (л), во (л)³, шу, ўша (л)⁴ (шев.) эшэ ушэ⁵, оша ошу⁶ тарзда ишлатилади: „Бу тап-тақир дашт“. (Ойбек) „Сен шу ерда андак тўхтаб тур“, — деб тайинлади“. (П.Турсун) Ўзбек тилининг қипчоқ

¹ Садвакасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины и проблема взаимодействия уйгурских и узбекских диалектов. АДД, Алма-Ата, 1972, 22- бет.

² Назирки замон уйғур тили. II, Морфология ва синтаксис. Алматы, 1966, 138- бет.

³ Аҳмедов А. Джушский говор узбекского языка. АКД. Ашхабад, 1962, 18- бет.

⁴ Комилова Х. Ўзбек тилида сон ва олмош (ҳозирги замон ўзбек тили курсидан материаллар). Тошкент, 1953, 12- бет; Иброҳимов С. Айрим олмошларнинг эволюцияси масаласига доир. УТАМ, 1960, 5- сон, 60- бет.

⁵ Джураев В. Шахрисябский говор узбекского языка, 18- бет.

⁶ Шарипов Х. Узбекские говоры Южной Киргизии, 17- бет.

лаҳжасида ул//ол, у/о кўрсатиш олмошлари бир хил маънони англатганидек, шу, шул, шо, шол шакллари ҳам муқаррар лаҳжада бир хил ҳолатда қўлланади. Ўзбек адабий тилида ва айрим шеваларда ўша (өшэ) кўрсатиш олмоши қўлланилгани ҳолда бу шакл қипчоқ лаҳжасида учрамайди. Бу ҳолат айни пайтда ўзбек адабий тили ва баъзи шеваларда эски ўзбек тили анъанасининг давом этиши бўлса, қипчоқ лаҳжасида қадимги туркий ва эски туркий тил хусусиятининг узоқ сақланганлигини кўрсатади. Ҳозирги ўзбек тилида бу, шу, ўша олмошлари мана, ана сўзлари билан бирикиб ҳам кўрсатиш маъносини англатилади. Оғзаки нутқда, хусусан, қипчоқ лаҳжасида баъзан б-м фонетик жараёни юз бериб, бунда кўрсатиш олмоши мунда // мунда тарзда ҳам қўлланади. Бу ўринда яна бир изоҳталаб ҳолат шундан иборатки, ҳозирги ўзбек тилида бу, шу, у, ўша кўрсатиш олмошлари жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари қўшимчасини олган пайтда бу олмошлар тарихий бун, -шун, ун-, ўшан- шаклига қайтади ва қўшимча ана шу ўзакка қўшилади. Бу олмошлардаги н товуши сингармонизм қонуниятига биноан ўзакнинг л ундошининг қаратқич келишигида турланиши нисбатида шаклланган тарихий шакли: бул, шул, ул, ўшал. Бул+ниң, >бун+ниң>бунниң> бунниң.

Тарих изи ҳозирги ўзбек тилида ўзлик олмошининг қўлланилишида ҳам сақланиб қолган. Бу маънода эски ўзбек тилида қўлланган өз (ўз) сўзи ишлатилади. Бу олмошнинг ишлатилишида адабий тил билан унинг шевалари ўртасида тафовут йўқ. Ўз олмоши эгалик қўшимчасини олган пайтда бирлик ва кўпликда ҳам шахс (кишилик) олмошларининг маъноси англашилиб турадики, бу ҳолат ҳам ўша қўшимчанинг тарихий шахс олмошларининг фонетик ўзгарган шакли эканлигини кўрсатади. Қўйилган:

Бирликда

1. (Мэн) ўзим

2. (Сэн) ўзинг

3. (У) ўзи

Кўпликда

1. (Биз) ўзимиз

2. (Сиз) ўзингиз

3. (Улар) ўзлари

Бу ўринда таъкидланиши лозим бўлган бир ҳодиса шундан иборатки, қадимги туркий тилда ўзлик олмоши маъносига қўлланган „кэнди“ сўзи ҳозир гагауз ва турк-

ман тилларида сақланиб қолган: гагауз тилида: кэнди өз мактапундан. Туркман тилида: кэнди китабы¹.

Тил далилларида тарих изи сўроқ олмошларининг қўлланилишида ҳам ҳозирги туркий тилларда анчагина сақланиб қолган. Чунончи, ҳозирги қозоқ тилида ким, нэ, нэмэнэ, қай; қарачай-балқар тилида: ким, нэ, қа си; қирғиз тилида ким, нэ, қандај, нэмэнэ; туркман тилида ким, нэ, нэмэ, хажы шаклида қўлланилади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам туркий тиллар тарихида қўлланган ўзақ сўроқ олмошларига турли қўшимчанинг қўшилиши асосида шаклланган сўроқ олмошлари ишлатилади: ким?, нима?, қандай?, қанақа?, қайси?, қанча?, неча?, нечта?, ким беради?, Нима деди?, Қанча талаба? Шеъриятда на, нэ, нечун тарихий шакллари ҳам фаол ишлатилади:

Яшаб келмоқдаман ўзимга кўра,
Ўтган-кетган сирдан кўнглим эрур тўқ.
Лекин недир менга етишмас сира,
Балки етишмайди у эски қудуқ.

(А. Орипов)

Нечун боқишларингиз мунгли ва сузгин,
Шумикин ишқ достони — жарангдор севги?
Нечун бир нафасдаёқ ёноқлар сўлғин,
Шумикин дил туғёни — беқарор севги?

(Миртемир)

Ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида сўроқ олмошининг қай-тайин (қайтайын бармаса?), қандай чақайкин //қандачақайкин//қандачақа шакллари ҳам қўлланади. Шунингдек, адабий тилдаги ким, неча сўроқ олмошлари ўрнида бу гуруҳ лаҳжаларда кум, нэчи шакллари ишлатилади.

Тил далилларида тарих изини ҳозирги туркий тилларда биргалик олмошларида (бари, барча, барлиқ) ҳам учратиш мумкин. Бинобарин, ҳозирги қозоқ тилида бары, барша, барлиқ, бутун; бүтүн; туркман тилида бары, бүтин, тўқөл, нэмэ, эпли, јумлэ, татар тилида бары, барча, барлиқ, ботин, қирғиз тилида бары, бардық, буткул, бу

Қаранг: Боржаков А. Туркмен дилинде гайдым галышмалары. — ИА АН. Туркменской ССР, серия общественных наук, 1962, N 2, 70-бет.

тун; озарбайжон тилида вар, вары, җаму, җамы, җаму, бутун; уйғур тилида бәри, барчә, пүтүн, пүткүл шакларида ишлатилади. Ҳозирги ўзбек тилида бари, (бар+и), барча (бар+ча), бутун (бут+ун), җамма шаклари ишлатилса, җипчоқ лаҳжасида юқоридаги шакллар билан бир қаторда пүтүн, жәми (жәми баллар кәлди), барлығы (шўйәрдагиләрдиң, барлығы барады) кўринишлари җам қўлланилади. Сўзлар қиёсида җам шу нарса аниқ бўлмоқдаки, җозирги туркий тилларда қўлланадиган биргалик олмошлари бир-биридан фарқланадиган бўлса, бу асосан фонетик тафовут ҳисобига бўлмоқда. Ҳатто җозирги озарбайжон тилидаги җаму җамы-җаму биргалик олмошларини туркий тиллар тарихидаги қамуғ олмошининг фонетик жиҳатдан ўзгарган кўриниши деб қарашга тўғри келади ва бу фонетик жараён җозирги ўзбек тилидаги җамма биргалик олмошига җам тегишли кўринади. Ўзбек тили шеваларида қўлланиладиган биргалик олмошларининг аксариятини бошқа туркий тиллардаги олмошлар билан қиёслаганда, бу каби фонетик жараёнларнинг амал қилганлигига яна бир ишонч ҳосил қилишга тўғри келади.

Тил далилларида тарих изининг мужассамлашуви олмошларнинг бошқа турларида җам мавжудки, бу тил категорияларининг барқарор ҳодисалиги сабаблидир.

Феъл гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Феъл гуруҳидаги сўзлар туркий тиллар тарихининг энг қадимги, яъни қадимги туркий тил давридан бошлабоқ алоҳида тизим бўлиб шаклланиб улгурган эди. Бу давр тилидаги феълларнинг асоси эса, табиийки, иккинчи шахс бирликнинг буйруқ шакли бўлиб ҳисобланади: көр, бил, эсиг, әлт, бол каби. Феълнинг бўлишсиз шакли эса бу давр тилида җам ўзакка -ма/мә қўшимчасини қўшиш асосида шалган: удымадым (ухламадим), кәлмәди. Қадимги туркий тил давридаги феъллар җам аввало содда ва мураккабга бўлинади. Содда феъллар бир бўғинли ва аксприят икки бўғинли бўлган: ач, уқ, бар, бол, көр, сур, тут, қорқ; бити, йара, тыңла, алқын (камайтириш) ағыт (бўшатиш).

Феълларнинг ясалишида бу давр тилида җам морфологик усул маҳсулдор бўлиб, хусусан, исмдан феълнинг шилиши фаол; -а -а/-э; ат + а > ата, йаш + а > йаша,

бош+а>боша. -ла/-лэ¹ аң+ла>аңла, йай-ла> (ёзла-ёзни ўт-каз) тыңла топ+ла>топла, сэз+ла>сэзлэ. Бу давр тилида суз ясовчи -ла/лэ нисбат ясовчи -н қўшилишидан шакланган -лан / -лэн қўшимчаси ҳам феъл ясашда иштирок этган: -ат+лан>атлан. қ/-к, ик/-ық қўшимчаси ҳам феъл ясаган йолуқ, ичик, -сирэ / -сыра: қаған+сыра, қағансыра, уруғсыра. П.М. Мелиоранский -сирэ/сыра қўшимчасини туркий тиллардаги р ~ з товушларининг баъзан тенглигини эътиборга олиб бўлишсиз феълдаги -сиз / сыз шаклининг эквиваленти деб қарайди².

Буйруқ-истак майли қадимги туркий тилда ўзак шаклида (ай, бил, көр, бол, қал каби) ва ўзакка айрим қўшимчаларни қўшиш йўли билан ҳосил қилинган. Чунончи, II шахс ҳурмат маъноси ва кўплиги учун феъл ўзагига -иң/-ың, - уң/-уң -н қўшимчаси қўшилган (-иң из, иңыз шакли жуда кам) бар+иң>барың, бил-иң>билиң, сақын+ың>сақының, эртигиз.

Бу давр тилида -ғыл, -гил қўшимчаси асосида ҳам шу майл ҳосил қилинган: бил+гил>билгил, әсид+гил>әсидгил, ур+ғыл>урғыл.

Қадимги туркий тилда I шахс буйруқ-истак майлининг бирлиги учун -айын/-әйин, -йын/-йин; кўплиги учун -алым/-әлим, -лым/- лим қўшимчалари қўлланилган:

айайайин>айайин (айтайин), йаз+ма+йын>йазмайын (гуноҳга ботмайин), адыр+ыл+ма+йын > адыр+ылмайын (ажралмаймиз), сул+а+лим>сулалим (биз урушамиз), қаб+ыш+алым>қабышәлым (биз бирлашамиз). Гарчи кам даражада бўлса-да, бу давр тилида ҳам -ғай/гәй шакли учрайди: бол+ғәй>болғәй.

Буйруқ-истак майлининг бўлишсиз шакли -ма/мә қўшимчаси асосида ҳосил қилинган: бол+ма+зун>болмазун (бўлмасин), йит+мә+зўн>йитмәзўн (йўқ бўлмасун).

1

Изоҳ: -ла/лэ қўшимчасининг туркий тилларда феъл ясаши ҳақида жуда кўп ишларда қайд этилган: Дыренкова Н.П. Грамматика ойратского языка. М., -Л.: 1940, 122- бет; Харитонов Л.Н. Типы глагольной основы в якутском языке. М., 1954, 92- бет; Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, 258- бет; 129- бет; Насылов В.М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940, 78- бет; Мирзаев Х. Историческая грамматика азербайджанского языка. Баку, 1962, 209-бет. Фуломов А.Ф. Феъл. Ҳозирги замон ўзбек тили курси бўйича материаллар. Тошкент, Ўз ФА нашриёти, 1954; Ҳожиёв А. Феъл. Тошкент, Фан, 1973 ва б.

2

Мелиоранский П.М. Ўша жойда.

Буйруқ-истак майли III шахс бирлиги ва кўплиги учун зун/-зўн (баъзан-чун) қўшимчаси қўшилган:

бар+зун>барзун (борсин) бол+чун болчун(бўлсин).

Туркологлар -зун/ -зўн қўшимчасининг этимологияси-ни турлича шарҳлайдилар. Айримлар уни III шахс эгалик қўшимчасига боғласа¹, баъзилар қадимги истак майли билан алоқадор² деб қарайдилар.

Шарт майли феъл ўзагига -сар/-сэр қўшимчасини қўшиш йўли билан ҳосил қилинган:

бар+сар>барсар (борса агар), эр+сэр>эрсэр (агар юрса).

Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, феъл майлининг бу тури шахс-сон қўшимчасини олиб туслан-майди. Бундай пайтда шахс олмошлари тўлиқ қўшилган: мэн барсар мэн, сэн барсар сэн, ол барсар ол; биз барсар биз, сиз барсар сиз каби.

- кул тэгин йоқ эрсэр, қоп өлтэчи эртигиз — Агар Кул-Тэгин бўлмаганда, ҳаммангиз ўлар эдингиз („Кул-Тэгин“ битигтоши, 50).

Замон шакллари қадимги туркий тилда турли қўшимчалар ёрдамида ҳосил қилинган.

Ўтган замон маъноси феъл ўзагига -ди -ды, ты/-ти қўшимчасини қўшиш асосида англашилган. Қадимги туркий тил ёдгорликларида, хусусан, „Култегин“ ва „Тўнюқуқ“ ёдномаларида л, р, н ундошлари билан битган феъл ўзагига қўшимчанинг жарангсиз -ти/ты шакли қўшилган: қалты, болты, кэлтэ, олурты, элўрти; сақинты, йўкўнти каби.

Унли ва бошқа ундош товуш билан тугаган феълларга ўзакнинг хусусиятига қараб -ди/ды қўшилган: басды, йайды, тәнди, қачды, сўңушди; битиди, тәди, қалмады каби. Аммо Ўрхун-Энасой ёзма ёдгорликларида л, р, н ундошлари билан тугаган феъл ўзагига қўшимчанинг жарангсиз ва жарангли шаклининг аралаш ҳолда қўшилиш

1 Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка, 219- бет; Дмитриев Н.К. Грамматика банкирского языка, М.-Л.: 1948, 164- бет.

2

Рамседт Г.И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957, 83- бет; Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжения глагола в банкирском языке, М., 1958, 157- бет.

Ўғуз ва қипчоқлар бирликда бар, кўпликда барың дейдилар. Улар кўплик қўшимчаси -лар/лэрни тушириб қолдирадилар. - лар/ -лэр ўрнига тингловчи бирлигида -ңыз/иңыз (-ыңыз/иңиз) қўллайдилар, улар тилида бир кишига нисбатан ҳам кўплик устига кўплик қўлланади. Шу парчада ҳам келган:

Авлаб мэни қоймаңыз,
Айық айыб қаймаңыз,
Ақар кўзўм уш тәңиз,
Тәгрә йүрә қуш учар.

(Севгилисига айтади): „Мени овлаб, ўзингизга асир қилганингиздан кейин, хўрлаб ташлаб қўймангиз, ваъдага вафо қилингиз, денгиз сувлари каби кўз ёшларим дарё бўлиб оқаётир. Кўз ёшларим атрофида қушлар учиб юрибди“¹.

„Буйруқнинг кўплиги — ўғуз ва қипчоқларда буйруқнинг бирлик шакли охирига ғуннали -ң орттириб ясалади. Чунончи: эт тоғраң — гүшт тўғранлар ёки эвгә оғраң — уйга боринлар, дегандаги каби. Бу тўғри қоидалар. Лекин турклар ҳурматлиларга ёки ёши катта ёшлиларга сўзлаганларида, бирлик буйруқ шаклининг охирига ғуннали -ң орттириб қўллайдилар. Бу ғуннали -ң уларда ҳурмат белгиси сифатида ўрин олган. Кўпликда улар тоғраңлар, оғраңлар тарзида қўллайдилар. Шунинг учун икки мустақил кўплик белгисини бирга қўшиб қўллаш хато ҳисобланмай, тўғри деб тушунилади. Ўғузлар билан қипчоқлар биринчи усулни қўллайдилар. Қоида шудир“².

Буйруқ-истак майлининг III шахс шакли эски туркий тил даврида -сун/ -сўн -су/ сў, -суну қўшимчалари ёрдамида ҳосил қилинган.

Сэн көрсў, билсў, эшитсў сөзўн. („Қутадеу билиг“)

Сэн өгрән, сэнгә бу йазылсу тўгўн. („Қутадеу билиг“)

Ачун қалмасуну сәниңсиз қуруқ. („Қутадеу билиг“)

С. Е. Малов бу ҳолатни буйруқ феълининг тўлиқ ва

1

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 50-51- бетлар.

2

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III, 327-328- бетлар.

қисқа шакли деб изоҳлайди¹. Маҳмуд Кошғарий бу қўшимчани асосан -сун / -сўн тарзда изоҳлайди:

„Буйруқ феълнинг учинчи шахс бирлиги иккинчи шахс буйруқ шаклига ҳамма қабилаларда бир хил -сун/-сун қўшиш билан ясалади: барсун, кэлсўн каби“². „Бу бўлимнинг ўзга буйруғи тоғрасун — тўғрасин, оғрасун — йўл олсин дир. Бу бўлимнинг бўлишсиз шакли буйруқ охирига м ва а/ә (алиф) орттириб ясалади: оғрамасун — йўл олмасин, тоғрамасун — тўғрамасин, демакдир“³.

Шарт майли эски туркий тил даврига келиб, хусусан, „Қутадғу билиг“ ва „Девону луғотит турк“ да -са/-сә шаклида қўлланиладиган бўлди. Бу ҳолатни Маҳмуд Кошғарий ҳам алоҳида таъкидлаган⁴. Шахс-сон қўшимчасининг қисқа -м, ң; -қ/к, ңиз/-ңыз (-ңызлар, -ңызлар) шакллариининг қўшилиши ҳам табиий шу даврга тўғри келади. Чунки мазкур ёдномаларда шахс-сон қўшимчасининг қисқа шакли билан бирга ҳам тўлиқ шаклининг -барса+мэн, барса+сэн тарзда қўшилиш ҳолати ҳам учрайди. Ваҳоланки, қадимги туркий тил даврида -сар/-сәр шаклга шахс-сон қўшимчасининг тўлиқ -мэн, -сэн, -биз, -сиз, -ул кўриниши қўшилган. Бошқача қилиб айтганда, бу жараён бар+сар+бин (мин мэн) барсар+мэн>барса+мэн>барсам; бар+сар+син бар+сар+сэн> >барсэң барса+ң>барсаң тарзда кечганлиги аниқ.

Шарт феълнинг (шахс кўплик шаклда -миз ўрнида (барса+ миз, барса+ң) қўшилиши Марказий Осиё туркий тилларида XI асрдан кейин юз берган II шахс шаклида -сиз ўрнида -ңыз (лар) /-ңыз (лар) барса+сиз барса+ңызлар) қўшилиши ҳам шу хилда бўлса керак⁵.

Феъл замонлари ҳам эски туркий тил даврида асосан қадимги туркий тил давридагидек давом этди. Маҳмуд Кошғарий феъл замонларини иккига: мозий — ўтган за-

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, 301- бет.

² Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 67-68- бетлар.

³ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III, 326-327- бетлар.

⁴ Шукуров Ш. Феъл тарихидан. Қадимги туркий ёдгорликлар тилида майл ва замон шакллари. „Фан“ нашриёти, Тошкент, 1970, 32—33- бет.

⁵ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 12- бет.

мон ва музори — келаси замонга ажратади. Балки олим ҳозирги замонни келаси замон билан бирлаштиргандир.

Ўтган замон феъли эски туркий тил даврида -ди /-ды, -ит, -ти /-ты қўшимчалари билан шаклланиб, уларга ўзакка қўшилиши нуқтаи назардан эътибор берилса, қадимги туркий тил даврига нисбатан ҳозирги туркий тилларга анча яқинлаша бошлаганлигининг гувоҳи бўламиз. Чунончи, қадимги туркий тил даврида л, н, р ундошлари билан битган ўзакка бу қўшимчанинг жарангсиз шакли ҳам қўшила олгани ҳолда, эски туркий тил даврида бу товушлардан сўнг қўшимчанинг жарангли шакли қўшиладиган бўлди. Бошқача қилиб айтганда, эски туркий тил даврида қадимги туркий тил давридан фарқли ўлароқ, жарангсиз товуш билан битган ўзакка бу қўшимчанинг жарангсиз (-ти/-ты) шакли ва жарангли ундош билан битган ўзакка жарангли (-ди/-ды) шакли қўшилган. Бундан зундоши билан битган ўзак мустасно. Бундай пайтда жарангсиз шакл (-ти / -ты) қўшилган. Масалан: там+ди, сын+ды, туғ+ды, алда+ды, тэг+ди, ең+ди, ағ+ру+ды каби эски туркий тил давридаги бу ҳолатга Маҳмуд Кошғарий алоҳида эътибор бериб, уни шундай изоҳлайди: „Нутқни ёқимли қилиш учун охири қаттиқ ҳарфлар билан тугаган ўзақлардан ясалган ўтган замон феъли қўшимчасидаги -д ни -т га алмаштириш тўғрироқдир. п, ч, қ, к ҳарфлари қаттиқ ҳарфлардир. Булардан бошқа ҳарфларда ўтган замон феъли қўшимчасини -д билан ёзиш ҳам муносибдир“¹. Олим давом этиб яна ёзади: „Шуни билиш зарурки, феълнинг ўтган замон шакли ҳамма феълларда (феълларнинг ўзак ва негиз шаклларида) -ди /-ды қўшилиб ясалади, ҳеч ерда ўзгармайди. Ўтган замон феълтини ясовчи -д, -п, -т, -ч, -к каби тўртта қаттиқ ҳарфлар билан қўшилганда -т га алмашади. Чунончи, тэпти — тепди, тутты — олди, қачты—қочди, чөкти—чүкди каби ўзидан сўнгги -д ни т га айлантиришда -қ ҳам -к га ўхшайди. Чунончи, ол маңа бақты каби. Бу -д ни -т га айлантириш, у ҳарфларнинг махражлари қаттиқ бўлгани учундир. Буларнинг асли -д дир. Юқоридаги ҳарфларга қўшилганда -т равишда талаффуз қилиш яхшироқдир. Ҳар қандай феъл бобларида ва феъл тур-

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 12-бет.

ирида ҳам асос шудир¹. Ўтган замон феълининг бу гурига шахс-сон қўшимчалари эски туркий тил даврида қуйидаги шаклларда қўшилган: I шахс бирлик -м, -им, -ым, -ўм, -ум: эшитгим, уқтум („Қутадагу билик“) уқтурдум, эмуладим (Девон); I шахс кўплик -миз, миз ақтымыз, тўғдимиз (Девон). II шахс бирлиги -ң; уқтуң, кордўн, („Қутадагу билиг“), бардың, кэлдиң (Девон). II шахс кўплиги -ңыз; -ңыз. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарий бади: “Ўтган замон феълининг қўшимчаси -ды/ди сўзловчи, тингловчи, ўзга шаклларда ҳар вақт шу равишда -и/-илиқдир. бардым да -м ҳарфи иш-ҳаракат сўзловчи томонидан бажарилганини билдирувчи белгидир. бардыңдаги -ң тингловчини, бардыдаги -и/ы ўзгани билдирувчи белги (қўшимча)дир.

Турклар ҳурматли кишиларга нисбатан, гарчи у киши ёлғиз бўлса ҳам бардыңыз дейдилар. Ҳолбуки, -ңыз /-ңыз аслида кўпликни билдирувчи қўшимчадир. Ўғузлар фақат кўликда қўллайдилар: бардыңыз —ҳаммангиз бордингиз, демақдир.

Бу ерда ўғузлар талаффузи қоидага мувофиқ бўлса ҳам, туркларникида фасоҳат, катта-кичикни фарқ қилиш киби гўзаллик бордир. -ди/ -ды ҳамма ерда кўрсатганимиздек, -и/-ы лик бўлади. Бу қоида ҳар бир феълда ва ҳар бир бўлимда ва ҳамма туркларда умумийдир.²

Маъно жиҳатидан -ди/ -ды, -ти/ -ты шакли феълга оқин бўлган -дуқ/-дўк, -туқ/- тўк қўшимчаси билан исалган ўтган замон феъли ҳам эски туркий тил даврида қили истеъмолда эди. Унинг қайси шаклининг қўлланилиши -ди/ -ды, -ти/ -ты қўшимчаси қонуниятига мос келади. Бу ерда таъкидланиши лозим бўлган бир ҳолат шундан иборатки, Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳича -дуқ/ -дўк, -туқ/ тўк айрим гуруҳ тилларда бирлик учун ҳам, кўлик учун ҳам бир хилда қўшилган³.

Қадимги туркий тилда кенг истеъмолда бўлган ўтган замон феълини ясовчи -миш/ -мыш шакли эски туркий тил даврида ҳам фаол эди: ол қадашын кени сөзләмиш („Қутадагу билиг“) — у қариндошинг тўғри гапирибди.

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 41—42- бетлар.

² Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 52—53- бетлар.

³ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, II, 64—66- бетлар.

тинглә+гәй+мән, сөzlә+гәй+сән („Қутадғу билиг“), сәт қай, бар+ғай („Девон“).

Эски ўзбек тили даврида ҳам феълларга хос хусусият асосан эски туркий тил давридагидек давом этди.

Буйруқ-истак майлининг I шахс бирлигини ҳосил қилишда эски ўзбек тилининг барча даврида - (а) йи / -(ә) йин қўшимчаси фаол иштирок этди. Бу шаклнинг қисқа -(а) й/-(ә) й кўринишининг қўлланилиши XIV аср охириларида бошлаб учрайди¹:

Қаёнға борсанг итингмен, ўзумни еткүрайин,
Етишмасам сенга боқиб дуо қилиб турайин.
Юзум бўсағанға сурсам не яхши айшдурур,
Иноят эт эшигингда бу айшни сүрайин.

Фироқинг ичра йиғидин нечун йиғай ўзни,
Емим бош урди жаҳонға не навъ ёшкурайин.

(Бобур)

Буйруқ-истак майлининг I шахс кўплиги

Ўзбек тилида аксарият -алың/ -әлиң; -алым/ -әлим, -(а) лы -әли; (а) лық / -(ә) лик; -а (йық) - (ә) йик; қисман -(а) йлық/ -(ә) йлик қўшимчалари билан ҳосил қилинган:

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг аҳволини дағи ижмол била зикр қилалинг. (Бобур)

Йурун мэккәгә баралы (Сак.) Көрәлим. (Бобур)
Күрәшәлиң. (Бобур) Рубару болалың. (Бобур) Көрә (й) лик (Шайбонийнома). Сәңә бәрәйик. (Бобур) Өзимизниң аҳволымызны алайық. („Шаж.турк“) Ойнайлық, күләйлик, аман болайлық. (Муқимий)

Буйруқ-истак майлининг II шахс бирлик шакли эски ўзбек тили даврида ҳам феъл ўзагига -ғыл / -гил, -қыл/ -кил қўшимчасини қўшиш асосида ясалади: тутқыл, сорғыл, әйләгил (Бобур). Хабар қилғыл. (Сак.)

Қаро күзүм келу мардумлуғ эмди фан қылғыл,
Күзум қаросида мардум киби ватан қилғыл.

(Навоий)

¹ Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. 140-бет.

Кейинги давр тилида бу қўшимча билан бирга йи//гин шакли ҳам истеъмолда бўлди. Рост айтқын. (Бобур). Аны алып кэлгин. (Бобур) Аяқ басқын (Амирий) Байан қылгын. (Амирий)

Неча дедим ул санамға бармағын,
Қилмади ул тарк охир бармағын.
Мунча ким худойлиқ кўргузди ул,
Ақл ҳайрат қилди, тишлаб бармағын.

(Навоий)

Эски ўзбек тилида II шахс кўплик маъноси -ң, иң, -ың, уң -уң қўшимчаси билан ҳосил қилинган:

Бу кун туруң, сабах кәтиң. (Шаж. турк) Сабр қылын. (Ш. ң.) Худди эски туркий тилида қипчоқ ва ўғузлар тилида бўлганидек, эски ўзбек тили даврида ҳам бу шакл -з қўшимчасини орттириб, -ңиз, -ыңыз, -иңиз, -уңуз, -уңүз, ўңиз, -уңыз қўшимчаси ясалган ва гарчи кам даражада бўлса-да, шу маънода ишлатилган:

Йана бир нәчә йигит қошуңыз.

(Бобур)

Корўнүз („Шайбонийнома“), қопарыңыз (Лутфий), битиңиз (Сак.) Ишрат қылмаңыз (Мунис).

Эски ўзбек тили даврида кўплик маъноси II шахсда бундай ҳолатда дастлабки кўплик шаклга -ләр/ -лар ни қўшиш асосида -ңләр / -ңлар, -иңләр/ -ыңлар/ ҳамда кўплик+кўплик+кўплик — ң +из+ләр (-ң+из+лар), -иң+из+ләр) -иң+из+лар тарзда ҳам қўшилиб келган: Тутқилар (Шн.) йүгүрүңләр (Шаж. турк).

Буйруқ-истак майлининг III шахс бирлиги -сун / -сүн қўшимчаси билан ясалган:

Келтурса юз балони ўшал бевафо менга,
Кәлсүн, агар юзумни эвурсам, бало менга.

(Бобур)

Сенсузин, эй умр, бир соат мэнга жон

болмасун,

Сен бўлу бас тубиё фирдавсу ризвон

болмасун.

(Навоий)

Бу қўшимчанинг -син/ -сын шакли ўғиз ва қипчоқ гуруҳ тиллар учун хос бўлиб, XIX асрдан кейинги ёдно-маларда¹ фаоллашди. Кўпликни ифодалаш учун -сун/ -сўн қўшимчасига -лэр / -лар қўшилган. Айни пайтда кўплик кўринишини қўшмасдан ҳам бу давр тилида -сун/ сўн орқали ҳам кўплик маъноси англашилган.

Шарт майли эски ўзбек тили даврида асосан -сэ/-са қўшимчаси билан ифодаланиб, улар шахс-сонда тусланган:

Бирликда

Кўпликда

I шахс — сэм/-сам

- сэк / -сақ

II шахс — сәң -саң

- сәңиз / -саңыз

III шахс — сә/ -са

- сә (лар) -са (лар)

Қайси мавзони ки манзил айласа ул шахсувор,
Кеча тонг отқунча қилсанг посбонлиғ ихтиёр,
Солсанг ўзни ичкари, гар ғойиб олса пардадор,
Қавса чиқсанг қавмаса даргоҳ аро тутсанг қарор.

(Навоий)

Лутф этсангу кўнгул била жон ўргатсанг,
Васлинг била эй жону жаҳон ўргатсанг,
Бу қатла ёмонроқ ўлса ҳолим сенсиз,
Айб айламагайсену ёмон ўргатсанг.

(Бобур)

Менинг сўзимдин чықмасалар Синд
Суйининг ул йузида подшоҳ қиличин чопсам.

(„Бобурнома“)

Эски ўзбек тилида шарт феълининг аналитик шакли сэ/ -са эрди -сэ/-са эди тарзда қўлланилган: Англасам эрди мунча дўстлар йордин айырылмас эдим ўлгунча. (Бобур)

Гар меҳр била бу чарх эвр улса эди,
Жонлардин анинг жавфи керак тўлса эди,
Бобур киби жонға меҳр боғлар эрдим,
Гар ушбу жаҳонда меҳри жон бўлса эди.

(Бобур)

¹ Абдурахмонов Ф., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, 12-бет.

Эски ўзбек тилида феъл замонларини кўрсатувчи қўшимчаларнинг ишлатилишида бир томондан эски туркий тил даври билан яқинлиги бўлишдан ташқари, айрим жиҳатлари билан ҳозирги ўзбек тилига яқинлаша бориши кўзга ташланади. Жумладан, ўтган замон феълининг кўрсаткичи - ди/ -ды, -дў/ -ду га шахс-сон қўшимчасини қўшиш асосида ясалган:

Бирликда

I шахс -дим/-дым, -дўм/-дум

II шахс -диң/-дың, -дўң/-дуң

III шахс -ди/-ды

Кўпликда

-дик/ дық, -дўк/ -
дуқ

-диңиз/ -дыңыз

-ди (ләр) -ды (лар)

Ани көрдўң билирнинг фикридин кеч,
Ки биз ҳам көрдўк, аммо билм эдўк ҳеч.

(Навоий)

Ваҳки бордуқ яна ҳажри элгидин зор, эй кўнгул.

(Навоий)

Бу давр тилида жарангсиз билан тугаган ўзакка қўшимчанинг ҳам жарангсиз шакли қўшилган.

Эски ўзбек тили даврида -ған/ -гән, -қан/ - кән қўшимчали ўтган замон сифатдош шаклининг ўтган замон феъл маъносида қўлланилиш ҳолати ҳам маълум даражада унинг ҳозирги ўзбек тилига яқинлаша боришини кўрсатади: Баъзи одамларга мэниң ошандақ мазмунларым марғуб болмағандур. (Фурқат). Ушбу ай ичрә кэлиб алғандур. (Шн.)

Англа ким овора болғанлардур ул ой ишқидин,
Ҳажр саҳросида кўрсанг тоғу водий аро эл.

(Навоий)

-ған/-гән, -қан/- кән шакли эски ўзбек тили даврида бир тўлиқсиз феъли, дурур/турур ҳолат феълининг турли шўринишлари билан бирга ҳам қўлланилганки, бу ҳолат ҳам ҳозирги ўзбек тилида давом этмоқда.

-мыш/ -миш шаклли ўтган замон феъли ҳам эски ўзбек тили даврида истеъмолда бўлиб, бунда сўзловчи ўз

кўзи билан кўрмаган, ўтмишда содир бўлган воқеани ифодалайди:

Кўзга то кирмиш хаёлинг совуғ оҳим ваҳмидин,
Бағламышмән куры ҳар сари мужгонидин аңа.

(Навоий)

Бу шаклга шахс-сон қўшимчаси I шахс бирликда тўлиқ ва қисқа шаклда қўшилгани ҳолда бошқа шахсларнинг қўшимчаси тўлиқ кўринишда қўшилиб ишлатилган: айтмышсэн, айтмишмән, айтмышам, айтмышбиз, айтмышсиз каби.

Ҳозирги-келаси замон маъноси эски ўзбек тили даврида -ғай/ -гәй қўшимчаси орқали ифодаланиб, улар шахс-сон кўрсаткичнинг тўлиқ шакли билан тусланган:

Экмак эмас барча бу ким турғасен,
Арпа-у бугдой сочибон ўрғасен.

(Навоий)

Тэңри ҳеч мусулмонға бу баланы бэрмәгәй.

(„Бобурнома“)

Жамолинг васфини, эй ой, неча элдин эшитгәймән,
Не кун болғай висолингға мени дилхаста йэтгәймән.

Тараҳҳум юзидин юзунгни кўрмакка буйурғайсэн,
Хуш улким, оразингни кергәмән, сўзунг эшитгәймән.

(Бобур)

Ҳозирги-келаси замоннинг булишсиз шакли -ман/-мән¹ қўшимчаси асосида ясалган.

Сендин нафасе мурод тапман,
Ишқингда кўнгулни шод тапман.
Ишқ аҳлиға илтифот көрмән,
Ҳусн олдида эътиқод тапман.

(Бобур)

Ҳозирги замон феълининг -мақда/ -мәкдә қўшимчаси билан ясалган кўриниши гарчи кам даражада бўлса-да,

¹ Гуломов А.Ф. Ўзбек тилида -мән аффикси. „Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“, 1961, 3- сон, 20- бет.

кики ўзбек тилига оид ёдгорликларда, „Ўғузнома“, Алишер Навоий ва Мунис асарларида учрайди¹: ... бир шунқар қыатның ичәгүсин йэмәктә турур. („Ўғузнома“)

Маст олуб бир дам шабаб айямыны тут муғтанам,
Ким йигитлик дамбадам өтмәкдәдүр айяам ара.

(Навоий)

Эйни инәйәтиндин қалымға қыл назара,
Өлмәкдә-мән ғамындын, дардымға әйлә чара.

(Мунис)

Ҳозирги-келаси замон маъноси -ә/-а (й) равишдоши билан ифодаланганда -а/-ә (й) + турур+мән (айта+турур+мән // айта+дур+дурур+мән, -а/ -ә (й) +дур+мән (айта+дур+мән) -а -ә (й)+мән (айта+мән) шакл-ларда ишлагилган. Табиийки, бу шаклнинг негизи битта бўлиб -айта+дурур +мән>айта+дур+мән>айта+мән айтаман>айтаман тарзда тараққиёт босқичини бошидан кечирган. Шунингдек, ҳозирги-келаси замон маъноси -а/ -ә (й) +турур+ған-гән// -ә/ -ә (й)+тур+ған/-гән шаклида ҳам ифодаланган:

Мәни шәйда қыладурған бу көнүлдүр, бу көңүл,
Хару расва қыладурған бу көнүлдүр, бу көңүл.

Күринадики, бу шакл — -а/ә (й)+турур+ған (-гән>-а / -ә — (й) + тур + ған (-гән) // -а / -ә (й) + дур + гән > -а/ -ә + ди + гән > эди-гән тарзда тараққиёт босқичини бошидан кечирган.

Эски ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон маъноси -р, -ар/-ар,-ўр/-ур қўшимчаси билан ҳам ясалиб, у ўзича шахс-сон қўшимчасининг тўлиқ шакли билан тусланган. Ўғзан I шахсда қисқа шаклининг қўшилиш ҳолати ҳам учрайди.

Қашы үчүн жан бәрүрәм, достлар.

(Лутфий)

Ҳар нәчә эл тиләмәс, мән тиләрәм,
Эл мәни сийләмәсә, мән сийләрәм.

(Шн.)

¹ Абдураҳмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси, 175-бет.

Айни пайтда ҳали бу давр тилида ҳам -р билан биринчи -йур/-йур қўшимчаси ҳам ҳозирги-келаси замон феъллини ясашда тенг (параллел) иштирок этган: башла+р /башла + йур, сөзл + р / сөзлэ + йур, тилэ + р // тилэ + йур, қыйна + р // қыйна + йур каби.

Ҳозирги-келаси замон маъноси бу давр тилида баъзини -гу/-гү, -қу/кү қўшимчали феълга шахс-сон қўшимчасини қўшиш асосида ҳам ясалган:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидур.
Яхши киши кўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топғусидур.

(Бобур)

Ҳажринг ғамидин оқибат ўлгум, қаро кўз,
Юз ғуссаву андуҳ ила борғум, қаро кўз.
Васлинг била қилмадинг иложин, Бобур,
Мушкулки, фироқинда тирилгум, қаро кўз.

(Бобур)

Бўлишсизлик маъноси бу кўрсаткич олдидан -ма/мә қўшимчасини қўшиш асосида ифодаланган:

Ҳар сўзки, не дермен сенга лоф ўлмағуси,
Бемаънию ҳарзаву разоф ўлмағуси.

Сифатдош эски ўзбек тили даврида -р, -әр/ -ар, -ир/ыр, -ўр/-ур; -миш /мыш; -гән/-ган, -кән/қан (а+ган/-ә+гән) қўшимчалари билан ҳосил қилинган. -р, -әр/-ар, -ўр/-ур шаклли сифатдош бу давр тилида ҳам ҳозирги-келаси замон маъносини аниқлатган:

Берди көрәр —кўз-у эшитўр қулоғ,
Айтур тил, атрни аңлар димоғ.

(Навоий)

Бу насиҳатим англа, нэ билўр киши ёнгла,
Нэ болур экин тонгла, сен бугун ғанимат тут.

Ғофил ўлма давлатта, ўзни солма меҳнатта,
Тэңри бэрур албатта, давлат иста, ҳиммат тут.

(Бобур)

Бу кун ахшамғача нэ болури маълум эмэс.

(Махмур)

Бу шакл одатда эски ўзбек тилида фаол ишлатилиб, тилининг инкор маъноси -мэс/-мас (-мэ + с, < с < з р) қўшимчаси асосида ифодаланган: сарғарур сарғарай-сур сарғармас сарғармайдуру (Келурн.)

-Миш/ -мыш шакли сифатдош туркий тиллар тарихининг дастлабки давридан бошлаб кенг истеъмолда бўлиб, эски ўзбек тилининг ҳам XV асргача бўлган ёдгорликларида худди қадимги ва эски туркий тил давридагидек шаклларда ва маъноларда қўлланилган бўлган. XV асрдан кейинги давр тилида кўпроқ ўтган замон шакли маъносида қўлланиши давом этди: қылмамыш жонин фидо жононға етмас деб эмиш, Эй Навоий ушбу сўз бирла фидо юз жон анга. (Навоий)

Деди ким Шах-заман Балх сары кэлмиш (Шн.)

Мен сени өлтүрмиш эрдим.

(Сак.)

Ул ишта, агар мухолафат айларсен,
Тенгри ҳақи, бу сўзда хилоф ўлмағуси.

(Бобур)

Ҳаракат номи эски ўзбек тили даврида асосан -ш, -иш / -ыш; -мақ/-мек; -в,/ -ув -ув қўшимчалари билан ясалган. Чунончи, -ш, -иш/ -ыш қўшимчасининг истеъмол доираси кам бўлиб, у баъзи ёдгорликларда учрайди: коруп ол қачышын. (Шн.) Хан кэлишидин бурна (Шн.) Аларниң кэлишин кордум (Шн.) Буларның алышы — йуларның бэриши бу муқаррардин артуқ ва оксук эрмэс. ("Бобурнома")

-Мақ/-мэк шакли эски ўзбек тилининг барча даври учун характерли бўлиб, бу қўшимча билан ясалган ҳаракат номи фаол ишлатилган: оңай алып ағыр сатмақ аның мақсуды. (Махмур) Бағы кўйдүрмэкдин ғам йоқ (Махмур). Бада ичмэк сары болмас майыл (Шн.) Мэниң сонлүмки, гулнинг ғунчасидек таҳ-батаҳ қондур. Агар йуз минг баҳор ўлса, ачымағы нэ имкондур. (Бобур)

Осон эрмас бу майдон ичрә турмақ,
Низомий панжасига панжа урмақ.

(Навоий)

Қайта көрмәк мумкин өлмайди.

(Фурқат)

-в -ув/ -ўв шакли туркий тиллар тарихида дастлаб -гу /гў, -қу/-кў кўринишда бўлиб, ҳатто эски ўзбек тили тарихининг маълум даврида ҳам шу тарзда қўлланишда давом этди. Баъзан унга -чи/ -чы қўшимчаси қўшилиб, от ҳам ясалди: бар+ғу+чы, кэл+гў+чи каби. Айни пайтда бу қўшимчаларнинг фонетик ўзгаришга учраб, (-ғу/-гў>-уғ/ ўғ>-в, -ув/-ўв/-в, -ув/ ўв шаклига ўтиши ҳам шу даврга тўғри келади: Ўсав. (Бобур) Ондин икки киши болды сақлав. (Шн.) Аммо бу шаклнинг истемол доираси эски ўзбек тилида жуда тор бўлган.

Қадимги туркий тилда учрамаган, эски туркий тил даврига келиб шаклланган, аммо ҳали бу давр тилида истемол доираси тор бўлган -гән/ -ған, -кән/-қан қўшимчаси эски ўзбек тили даврига келиб фаоллашган. Бу қўшимча ҳам ўтган замон сифатдошини ясаб, -миш/мыш шакли сифатдошларга маънодош сифатида қўлланган. Табиийки, дастлабки шаклларнинг ҳисобига бу қўшимча билан ясалган сифатдошнинг истемол доираси ортган:

Эй, хуш ул майким анга зарф ўлса бир сынған сафол,
Жом ўлур четинамо жамшид ани ичган гадо.

(Навоий)

Гурбат туғи йапқан руҳи зардимниму дей,
Ё ҳажр чықарған оҳи сардимниму дей?

(Бобур)

Шаҳар ҳалин биләтурған бўлди. (Шн.)

Равишдош шакли эски ўзбек тилида -п/ -б, -ип/ -иб, ып/-ыб қўшимчалари асосида ҳосил қилинган:

Хуштур бир тура шоми ҳажр икки ёр ўчрәшиб,
Танышыб (п), бир-бирларин маҳкам кучушуб йығлашиб.

(Навоий)

Чин дей сенга, Бобурки, ошиқликда
Ҳар неки қылыб (п) эрдим пушаймон бўлдум.

(Бобур)

Равишдошнинг қадимги туркий тилдаги -пан/-пән
шакли бу давр тилида -бән / -бан / -ибән / -ыбан, -
үбән/ -убан) тарзда ишлатилади:

Ногаҳ агар нағма чекиб бир найи,
Маст қылыбан ани ҳолат майи.

(Навоий)

Зулфиға кўнгул қўюб паришон бўлдум,
Кўз алдурубан юзига ҳайрон бўлдум.

(Бобур)

Чиқти ул миңча киши атланыбан,
Иш қилурға бариса қатланыбан.

(Шн.)

-ғач / -гәч, -ьқач / -кәч шакли равишдош ҳам эски
ўзбек тили даврида истъёмолда бўлди:

Ҳусни ортар юзда зулфин анбар афшон әйләгәч,
Шамь равшанроқ бўлур торин паришон әйләгәч.

(Навоий)

Ошиқ олғач кўрдум ўлумни ўзумга, эй рафиқ,
Ўзга кўнглумнинг бу оламда қароси қолдиму?

(Бобур)

Ачылғач келиб эртаси ҳужраси,
Қилур жаң-у жанжал ҳар эртаси.

(Муқ.)

Қадимги туркий тилда мақсад маъносини ифодалашда
филл ишлатилган -ғалы/ -гәли, -қалы/ -кәли шакли
равишдошининг эски ўзбек тили даврида ҳам истъёмол
қилараси кенг бўлган:

Көргәли ҳуснунгни зори мубтало бўлдум саңа,
Не балолиғ кун эди ким ошно бўлдум саңа.

(Навоий)

Учғалы пар чиқарибтур кўнглум.

(Мунис)

-ғунча / - гўнчә, -қунча / - кўнчә шакли келиб чиқини эътибори билан ҳаракат номи (ғу / -гў , -қу / -кў) на равиш ясовчи (-чә / -ча) қўшимча асосида (-ғуча / гучә) шаклланган бўлиб, равишдош сифатида эски ўзбек тили даврида фаол ишлатилган:

Тонг эмас жисмим ақызғунча кўзум гар тўкти ашқ,
Не ажаб абри баҳори аққуча хос йиғламоқ.

(Навоий)

Кирмәгўнчә бу улус қолумға,
Бармағумдур йурубон йўлумға.

(Шн.)

Шабнам эрмас наргис ашқидур недун қон йиғламас,
Кўз йумуб ачқунча гулшан умри поёнин кўруб.

(Навоий)

Йуз очғил, кўз сени тойғунча кўрсун.

(Лутфий)

Баъзан унинг лабланмаган -гәнчә / -ғанча // -қанча / -кәнчә шакли ҳам шу маънода қўлланилган:

Болғанча сипеҳр даври коми бўлсун,
Афлок уза базм ихтишоми бўлсун.

(Навоий)

Та кэлгәниңчә айлар бэзор, ароба қурсун.

(Муқ.)

-а / -ә (-й) кўринишли равишдош якка такрорланиб, қўшма феълнинг асосий қисми сифатида ишлатилган:

Фироқ отына йана-йана келдим

(Лутфий)

Ыттыфақ қыла алмай...

(Бобур)

Он кўн өтмэй йана атланды хан.

(Шн.)

Равишдошнинг бўлишсиз маъносини ифодалаш учун ишлатиладиган қадимги туркий тилдаги -мадын /-мэдин шакли эски ўзбек тили даврида (д>з>й фонетик ҳодисаси натижасида -майын/-мэйин ва қисқа -май/ -мэй шаклларда қўлланганки, бу ҳолат ҳам эски ўзбек тилининг ҳозирги ўзбек тилига яқинлаша борганлигини кўрсатади:

Сен гумон қилгандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмэйин нафи этма бу майхона аҳлин, зоҳида.

(Навоий)

Хўбларни арз қилдим қилмади кўнглум писанд,
Ани кўргач, ихтиёри қалмайин деди бу хўб.

(Навоий)

Сэни көрмән-өләр-мэн, гар йолуқсаң.

(Душқин)

...аш йэмэй йатсам, касал даванамэн.

(Муқ.)

Тил далилларида тарих изининг мужассамлашуви, ҳозирги тилимизга назар ташласак, феъл гуруҳидаги сўзларда ҳам анчагина эканлигига гувоҳ бўламиз. Бундай умумийликни аввало туркий тилларнинг феъл негизида учратиш мумкин. Дарҳақиқат, ҳозирги туркий тилларнинг деярли барчасида худди туркий тиллар тарихидагидек феълларнинг асоси иккинчи шахс буйруқ шакли саналади: бор, ол, кел, кет, ўт, қол, бўл ва б.

Феълнинг бўлишсиз шакли ҳам ҳозирги туркий тиллар ва уларнинг шеваларида -мэ/-ма қўшимчасини феъл негизига қўшиш асосида ифодаланади: көрмэ, барма, экмэ, кэтмэ, ишлэмэ, башлама ва ҳ.

Ҳозирги ўзбек ва бошқа туркий тилларда қўлланиладиган феъллар ҳам шаклланиш жиҳатидан худди тилимиз тарихидагидек туб ва ясама бўлишдан ташқари, ҳамон бу гуруҳдаги сўзларнинг морфологик усул билан ясалиши маҳсулдордир.

Ҳозирги ўзбек тилида тарих изининг мужассамлашуви

Менга бу ҳашамлар керакмас ортиқ,
Менга ўз кулбаи хонамни бергил.

(А. Орипов)

Эски ўзбек тили даврида бу шаклнинг -н лашишга ўтган -ғын -гин, -қын -кин тури ҳозирги оғзаки нутқда тўлиқ сақланиб қолгани ҳолда (айтқын, барғын, аз+ғын көргин каби) адабий қолип сифатида -гин кўриниши қабул қилинган:

Келма, келмагин, майли,
Йўлда елмагин, майли,
Кутмайман эрта-ю кеч,
Жиндек жилмагин, майли,
Сўнмиш ишқи демагин,
Хом хаёлда кулмагин.
Ишқим баттароқ ҳозир,
Майли, бетинч бўлмагин.

(Миртемир)

Ҳозирги ўзбек адабий тилида II шахс кўплик маъноси айни пайтда худди эски туркий ва эски ўзбек тилидагидекин -инг қўшимчаси билан ҳосил қилинади: боринг, ўқинг, келинг. Шу билан бирга, бу шаклга -лар қўшимчасини қўшиб -боринглар, ўқинглар, келинглар тарзида ҳам кўплик маъноси ифодаланади: „Ўтираберинглар ўтираберинглар!“ — деди Давронов. (П. Турсун) Нутқда бундай қўлланишда ҳурмат муносабати англашилиб турлади. Қипчоқ ва ўғуз лаҳжасида қадимий кўпликни англашиш учун қўлланган -иңиз (-иңиз), -ыңыз (-иңиз) шакли кўплик -ләр/ -лар қўшимчасини иккинчи марта қабатланган шаклда олади: ўйгә кириң +из+ләр, төргә эт+иң+из+ләр, аштан ал+ың+ыз+лар, шу жәйдә тур+иң+ыз+лар, бизикигә бар+ың+ыз+лар каби. Кучли ҳис туйғуни ифодалаш учун адабий тилда бу шаклдан ҳам фойдаланади.

Буйруқ-истак майлининг III шахс бирлиги тил тарихидан фақат лабланмаган шаклнинг қўлланилиши билан фарқланади: у бу ерга келсин! ...Ҳар ким ўз ўрнини ўтирсин. (С. Айний). -лар қўшимчаси баъзан ҳурматни,

Коновов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 206- бет.

баъзан кесатиш, пичингни англади: Марҳамат
илсинлар! Гапирсинлар! каби.

Шарт майли маъноси ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам худди эски ўзбек тилидагидек. Аммо умумхалқ тилида, асосан сингармонистик хусусият сақланиб қолган шева-ларда бу қўшимча худди тилимиз тарихидагидек -сә/-са шаклда ишлатилади. Булар шахс-сон қўшимчалари билан тусланган пайтда ҳам тарихий шаклдан фарқланмайди:

I шахс -сәм/ -сам	-сәк/ -сақ
II шахс -сәң/-саң	-сәңиз/ -саңыз
III шахс -сә/ -са	сә/ләр/-са (лар)

Бирлик

Кўплик

барсам, гәлсәм, кәсәм	барсақ, гәлсәк, кәсәк
барсаң, гәлсәң, кәсәң, бар саңыс, гәлсәңис, кәсәңләр	
барса, гәсә, кәсә	барсала, гәлсәлә; кәсә (лар)

Етимлар ҳақидан қўрқмаса биров,
Сўқмоққа айланиб кетсалар йўллар;

Қиблагоҳлар осий, туғишганлар ёв,
Ғазналарга чўзилса қўллар;

Болалар руҳига ҳаёт деган дарс—
Манманлик уруғин жойласа;

Ошиқлар кўчада маъшуқасин эмас,
Кимнингдир қадамин пойласа;

Элнинг шоирлари ғаним зотлар каби
Бир-бирларин ғажиб-есалар;
Минбарларга чиқса кўча-кўйнинг гапи,
Андишани қўрқоқ десалар...

Бундай юртда энди қирғин шарт эмас.

(А. Орипов)

Ҳозирги ўзбек тилида феъл замонларини кўрсатувчи қўшимчаларнинг ишлатилишида ҳам эски ўзбек тили

даври билан деярли умумийлик мавжуд. Фақат бу ерда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, эски ўзбек тилидаги айрим шакллар ҳозирги ўзбек тили даврига келиб архаиклашган. Жумладан, -ди/ -ды, -ти/ -ты кўрсаткичи ҳозирги ўзбек тилида ҳам ўтган замон тушунчасини аңлатувчи феълни ҳосил қилгани ҳолда¹, унинг лабланган (-дў / -ду) кўриниши истъомолдан чиқди:

Бирликда:

Кўпликда

I шахс -дим (-дым; -дик (-дық, -ти+к/ тық)
-тим/ -тым

II шахс -диң, (-дың; -диң-из
-тиң/ -тың)

III шахс -ди /-ды, -ти/ -ди+лар.
-ты

1) бор+ди+м

1) бор+ди+к

2) бор+ди+нг

2) бор+ди+нг+из

3) бор+ди

3) бор+ди+лар.

Умумхалқ тилида ва оғзаки нутқда бу шаклнинг жангисиз ҳамда тил олди ва тил орқа шакллари (айт+ты, айт+ты+ң, айт+ти-м; айт+ты+қ, айт+ты+ң-ыз; кэт+ти+м, кэт+тиң, кэт+ти; кэт+ти-к, кэт+ти+ңи+з каби). Шунингдек, Тошкент шаҳар шеvasида аксарият -ди+миз (бордимиз, айтгимиз, ёздимиз каби) кўриниш ҳамон истъомолда эканлиги тил далилларида тарихий ўзгаришнинг акс этиши натижасидир.

Оғзаки нутқда II шахс кўплиги учун ҳурмат маъносиди — ўқидинглар, ўқидингизлар, ўқидиларинг, ўқидиларингиз шакллари ҳам қўлланилади. Гарчи бу сўзларда шахсон ва кўплик қўшимчаларида ташқи кўринишдан тафовут кўзга ташланса-да, аслида фақат қўшимчаларнинг

¹ Бу ҳақда қаранг: Баскаков Н.А. Причастие на -ди/-ты в тюркских языках. Труды Москов. инст. востоковедения, 1951, 6-сон, 205—217-бетлар; Кононов А.Н. Происхождение прошедшего категории времени в тюркских языках. Тюркологический сборник, I, М. -Л.: 1951, 112—117-бетлар; Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология, М., 1957, 62-бет; Ғуломов А. Феъл. 23—24-бетлар.

ўрни алмашган бўлиб, аввалги шакллар қарлуқ шеваси, кейингилари эса қипчоқ шевалари учун хосдир.

Эски ўзбек тили давридаги ўтган замон феъли маъносида қўлланган -ған/-гән,-қан/кән шаклли ўтган замон сифатдоши ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу маънода қўлланади. Аммо ҳозирги ўзбек тилида -ған>-кан фонетик жараёни юз бериб, эк+ған > эккан, боқ+ған > боққан, соғ+ған>соққан шаклига ўзгаради, деб таъкидланади¹. Бироқ бу ўринда фонетик жараён ҳақида эмас, балки тарихий -ған/ -гән,-қан/кән шакллариининг ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланиб қолганлиги ва сингармонизм—оҳангдошлик қонуниятининг талаби билан турли шаклнинг қўшилиш ҳолати ҳақида фикр юритиш ўринлироқ бўлар:

Яхшидир аччиқ ҳақиқат, лек ширин ёлғон ёмон,
Шу ширин ёлғонга, лекин алданиб қолғон ёмон.

(Эркин Воҳидов)

Эски ўзбек тилидаги бу хусусият ҳозир қипчоқ гуруҳ тилларда ва хусусан, қипчоқ лаҳжасида тўлиқ сақланиб қолган: Эк+кән, тик+кән, чэк+кән, чық+қан, тық+қан, қорқ+қан, уқ+қан, туқ+қан; кэ(л) +гән, дэгән, көргән, оз+ған, тоз+ған, соз+ған, бар+ған, тур+ған, бур+ған, айна+ған, тай+ған каби. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу шакл худди эски ўзбек тили давридагидек эр тўлиқсиз феъли ва дурур ҳолат феълининг турли кўринишлари билан бирга ҳам қўлланиладики, бу ҳолат ҳам тилдаги барқарорликдан далолат беради.

Тил тарихининг барча даври учун хос бўлган ўтган замон феълени ҳосил қилувчи -миш/-мыш шакли одатда ўғуз гуруҳ тилларга хос бўлиб қолса-да, аммо ҳозирги ўзбек тилида ҳам шерьиятда учрайди:

Ишқинг юрагимда ташламиш каманд,
У кундан ошиқман, камандингда банд.
Балоларга дучор бўлсам-да ҳарчанд,
Сени унутмайман, о, бўсаси қанд!

(Миртемир,

Демишсан: Ёр унга омад ҳар нафас,
Айрича илтифот бор бу одамга..."

(А. Орипов)

¹ Қаранг: Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 216- бет.

Демишлар: „Ҳар шоир эл қақнусидур,
Битиги — халқ руҳи, ғам, қайғусидур!“
(Жонибек Субҳон)

Саҳройи боболар армон этмиш юрт
Балки шу гўшадур, шу яшил оғуш.

(Миртемир)

Эски ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон маъносини ифодаловчи феъл ясаган -гэй/ -гай шакли Хоразм ўғуз ва қипчоқ шеваларига хос (бахти йатмағый, өлмәгийсэн¹ бўлиш билан бирга, шеъриятда сақланиб қолди:

Сени кутиб олгаймиз
гулзор ё олмазорда,
Гўдакдай чўмилгайсан
Чирчиқда ё Анҳорда.
Собит ора, бир оз кун
юриб кетсанг бўлмасми?

(Миртемир)

Соқоли кўксига тушса ҳам гарчанд,
Инсон аталмагай масалан, серка.
Одамлик ҳурмати шунчалар баланд,
Уни ураберма ҳар нафас ерга.

(А. Орипов)

Кимдир чоҳ ичра ҳам давронин сургай,
Кимдир чўққида ҳам ўтта келгай дуч.
Кўзинг очиқ эса ҳар нени кўргай,
Бир ён дўст, бир ёнда — нафрат билан ўч.

(А. Орипов)

Эски ўзбек тилидаги ҳозирги-келаси замоннинг бўлишсиз -ман/-мән шакли одатда ҳозир ғарбий туркий тилларга хос. Аммо ҳозирги ўзбек тилида шеърий услубда гарчи кам даражада бўлса-да, н>м фонетик жараёни асосида шакланган -мәм кўриниши учрайди.

Онагинам кўз олдида юргим бор,
Кетмам, тўлқин ирғитгандай қирғоққа.

(Миртемир)

¹ Абдуллаев Ф.А. Кўрсатилган асар, 90- бет.

Унинг сариқ вужудчаси „лов“ этди фақат,
Билмам, уни мафтун этмиш қандоқ манзара?
Не бўлса ҳам хотирамда қолди шу ҳолат,
Менинг мурғак шуурида очилди яра.

(А. Орипов)

Маълумки, ҳозирги ўзбек адабий тилида фаол ишлатиладиган -моқда қўшимчаси билан ясалган феълларнинг дастлаб қўлланилиши эски ўзбек тили давридан бошланган эди.

Эски ўзбек тилида ҳозирги-келаси замон маъносини англатиш учун қўлланилган -р/эр, -ар, -ўр/-ур қўшимчасининг -эр шакли ҳозирги адабий тилда -р, -эр/-ар шакли оғзаки нутқда, -ўр/-ур шакли бошқа шакллар билан бирга шеърятда учрайди: Ит ҳурар, карвон ўтар. (Мақол) Тап-тап этар, тагидан карвон ўтар. (Топишмоқ: элак) Айтар сөзди айт, айтмас сөздән қайт.

Сойларга тикилсам, кўзим ёшланур,
Жарларга эгилсам —айланур бошим.
Тонг чорида бунда ҳаёт бошланур,
Далада пахтачи жамий юртдошим.

(Миртемир)

Эски ўзбек тили давридаги -ғу/-ғў шаклига шахс-сон кўрсаткичини қўшиш асосида ясалган ҳозирги-келаси замон феъли ҳозирги ўзбек адабий тилида шеърӣ услубда сақланиб қолди.

„Тулпор тўғри чортоқ томон чопармиш,
Сен ҳам ахир чопиб келгунг Чортоққа.
От айланиб, қозирғини топармиш,
Сен ҳам ахир топиб келгунг шу ёққа...“

(Миртемир)

Мен узлатни элимнинг
Юрагидан ахтаргум,
Ўксикларнинг энг пинҳон
тилагидан ахтаргум.

(А. Орипов)

Қолган чўллар гул бўлғуси,
Ҳосилингиз мўл бўлғуси,
Душман куйиб, кул бўлғуси.

(С. Абдулла)

Харакат номи асосчи қўшимчалар доирасида қўшимча тарих изининг мўжассамлашувини кўриш мумкин. Ҳозирги ўзбек тилида ҳаракат номи асосан -в, -ув; -иш; -моқ қўшимчалари асосида ифодаланиб, уларнинг қўлланилишида, бир томонлама, тил тарихи ва бошқа туркий тиллар билан умумийлик, иккинчи томондан, ўзига хос жиҳатлар касб этганлигининг гувоҳи бўлади. Келиб чиқиш эътибори билан -гу/-гў>-(ы)г (у)г¹ қўшимчасига бориб тақалувчи -у ~ ў, ~ (ы) в, ~ (у) в шаклли ҳаракат номининг ўзбек адабий тилида истемол доираси нисбатан камроқ бўлиб, у асосан қипчоқ гуруҳ тиллар² ва ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжаси учун келди. Қиёсланг: қозоқ тилида: оқув, жайлав, шақырув; қирғиз тилида: бару, кёрў, кэлү; нўғай тилида: барув, келув; бошқирд тилида: алыв; ўзбек тилида: сайлов, учрашув; қипчоқ лаҳжасида: жэйлөв, барув, кэлүв, айтув, қайтув, чақырув ва б. Ҳозирги туркий ва ўзбек адабий тилида худди эски ўзбек тили давридагидек (гарчи у даврда асарият -гу/ -гў шакли истемолда бўлган бўлса-да, бу шаклли ҳаракат номинга -чи қўшимчаси қўшилиб, от қам ясайди: қозоқ тилида: сөйлөвши, сыпырувши; қирғиз тилида: билучу; қарақай-балқар тилида: йазылчу; нўғай тилида: барувшы; татар тилида: ташувчы; олтой тилида: садучы-садучи; ўзбек тилида: барувчы, келувчи, оқувчи, оқытувчы каби.

Эски ўзбек тили даврида истемол доираси тор бўлган -ш, -иш, -ыш, -уш, -ўш қўшимчасининг ҳозирги ўзбек, уйғур, шунингдек, қирғиз ва туркман тилларида истемол доираси кенгайди. Қозоқ, қорақалпоқ, нўғай тилларида -ш, -иш, -ыш, -уш, -ўшнинг вазифаси асосан -у, -ув га юклатилган бўлса, бошқа қипчоқ гуруҳ ва туркман тилида, бошқа ўғуз гуруҳ ҳамда Сибир ва Олтой тиллари учун бу қўшимча кammaҳсул саналади. Масалан: Озарбойжон тилида: гйриш, билдириш; бошқирд тилида: барыш, талаш; қозоқ тилида: жаріс, жүгирис; татар тилида:

1 Баскаков Н.А. Некоторые аффиксы словообразования функциональных форм глагола, общие для алтайских языков, СА, 1973, XVII, 2—4, 87—89-бетлар.

2

Неталнева Х. Қазирги қаззақ тилиндеге — У тулғалы қымыл семелері жайында. Изв. АН. Казахской ССР, серия филологии и искусствознания, 1961, 1 (17), 80—90; Тойчубекова Б. Имена действия в киргизском языке, АКД, Фрунзе, 1968, 6—7-бетлар.

уйғур тилида: йығылыш, кйриш; туркман тилида: гулиш, алыш, опуш, қурулуш; ўзбек тилида: билиш, барыш, кэлиш, кириш, чықыш, оқыш, ...

Ўзбек тили даврида истемол доираси кенг бўлган мөн қўшимчасининг ҳозирги туркий тилларда қолланиш чегараси турличадир. Жумладан, ҳозирги тилларда, турк, қисман қўмиқ тилларида бу қўшимча қолланилади. Қийёсланг: озарбайжон тилида: ғазмағ, гулмэк; тилмэк; бошқирд тилида: уқимақ, бармак, тўлэмэк. Ҳозирги ўзбек тилида -моқ шаклининг истемол доираси тарайди². У аксарият ҳолатда ҳозир ўрин-пайт доираси билан бирга келади³. Бу шакл ҳозир кўпроқ қўшимча услубга хос бўлиш билан бирга, ўзбек тилининг тарихида ҳамон унинг истемол доираси кенг.

Сифатдош ясовчи қўшимчаларнинг ҳозирги туркий ва ўзбек тилида қўлланилишида ҳам тарихий ўзгаришларни кўриш мумкин. Жумладан, туркий тилларнинг барча даврида истемол доираси кенг бўлган мөн сифатдошини ясовчи -миш/-мыш шаклининг тарихий мунсабати эски ўзбек тили давридаёқ қисман ўзгариш эди. Яъни XV асрдан кейинги давр эски ўзбек тилида бу шакл асосан ўтган замон феъли маъносига қўлланилади давом этган эди. Маъно жиҳатдан -ган шаклига яқин бўлган -миш кўринишининг ҳозирги туркий тилларида қўлланилиш даражаси турлича⁴. Яъни у ҳозирги туркий тилларда кенг ишлатилганидек, ўзбек тилида ҳамон услубда сақланиб қолди. Масалан, гагауз тилида:

¹ Мамедов Т. Дж. Глагольные имена на -дыр, -ачэг, -маг и -ма в современном андийджанском литературном языке, АКД, Баку, 1962, 12—16-бетлар.

² Мамедов Ф. Имена действия и состояния в современном узбекском языке, АКД, Самарканд, 1960, 7-бет.

³ Мамедов Ф. Ҳозирги замон ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат номлари. — Андийджанского ГПИ, 1957. IV.

⁴ Мамедов Ф. Шакли ҳақида қаранг: Ҳожиев А. Ўзбек тилида -моқда қўшимча услуби. УТАМ. 1958, 4, 73—76-бетлар; Мелиев К. Ҳозирги туркий тилида ҳаракат номлари. 67—68-бетлар; Шукуров Ш. К истории развития этого времени -мақда. Вопросы тюркологии. 1965, 97—98-бетлар.

⁵ Мамедов Ф. А.Н. Турецкая глагольная форма * „-мыш“. — Уч. зап. Самаркандского гос. универ. N 20, Серия филологических наук. 1939, 1-бетлар; Мухтаров Дж. История развития причастных форм в узбекском языке. АДД, Ташкент, 1971, 48-бет.

урэнмиш (олим), гəйинмиш; тува тилида: кəлбиш, торда -йən хам қўлланилади: гəлгən // -гəлийən, бошқирд тилида: қырқмыш; турк тилида: башқиртəн//гəтйən каби¹.

Бир қабила йўлбошчиси демиш Темурга...

(А. Орипов)

Сўнг, топингиз дейишибди, эчки эгасин,
Дарҳол ҳайдаб келтирмишлар ота-болани.
Бир ўқ билан ўчирмишлар отанинг сасин,
Бола эса қолабермиш, чекиб нолани.

(А. Орипов)

Алишербек, маликул калом
Бул исмга жойламиш жисм,
Ки ул ёнмиш тегсиз фироқда,
Ҳижрон босмиш руҳи равонни.

Дард забтига олгани чоқда,
Балогардон айламиш жонни!

(Муҳаммад Али)

Туркий тиллар тарихида истемол доираси кенг бўлган (-гən, -кən,) -қан шаклли ўтган замон сифатдош ҳозирги барча туркий тиллар учун хос. Масалан, озарбий тилида: бурулган, чалишган; гагауз тилида: улашқан, чалышқан; турк тилида: ворушқан, апышқан, қачарган, чалышқан; қозоқ тилида: сораған, билэгэн.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу шакл -гən/ -рон даражаси кўрсатилгани (билаган, чапаган, қапаган) ҳолда¹, умуман ўзбек тилида, яъни унинг барча шеваларида тўлиқ тарихий шакллари оҳангдошлик қонуниятига амал қилган ҳолда сақланиб қолган². Масалан, тиккən, эккən, төккən, беккən, чеккən, қорққан, сатқан, чаққан; кəргən, ергən, тəргən, тəkислəгən; барған, озған, тозған, қозған, қубырсқан каби. Ҳатто, хоразм-ўғуз шеваларида -гən билан ба

Ҳозирги-келаси замон маъносини англатувчи -р, -ир, -ур, -ур, -ар, -эр шаклли сифатдош ҳозирги барча туркий тилларидаги каби² ўзбек тили³ ва унинг шеваларида ҳам тарқалиш доираси чегараланган⁴. Унинг лабунган шакли эса шеърият учун хос:

Агар бу дунёда яшашдан мақсад,
Ном қолдириш бўлса, бу жуда осон.
Қабр тошларига ёзилган сарҳад,
Ўчмай яшай олур неча минг замон.

(Шукрулло)

Ҳозирги-келаси замон маъносини англатувчи тарихий -дурур+ган// -э+дурур+ган>а+дур+ган// -э+дур+ган>адыган // -ингən тарзда тараққиёт босқичини ўтаган охирги шакл ҳозирги ўзбек тилида адабий қолип сифатида қўлланади: келадиган, борадиган, келадиған, айтадиған, ўқийдиған каби. Бу шакл қипчоқ лаҳжасида ҳозир ҳам худди эски ўзбек тили давридагидек ишлатилади: баратурған адам, ётатурған киши, кэләдйргән адам, оқуйтурған бала, келәйтирған адам каби. Ҳозирги ўғиз лаҳжасида ҳам кўриниш товуш жараёнини ҳисобга олмаганда бу шаклнинг қўлланилишида эски ўзбек тили давридаги ҳолат қўлланилган: кəлəйатырған, барайатқан // -барайатырған; баратоғун а: дам, кəлəтоғун мыйма:н, барадаған, бола-тоғун каби⁵.

Кўринадики, сифатдош шаклларининг қўлланилишида ҳам бир томонидан тил барқарор ҳодиса сифатида туркий тиллар тарихидаги кўринишларнинг аксарияти ҳозирги туркий тиллар, шунингдек, ўзбек тили ва унинг шеваларида сақланиб қолган. Иккинчидан, тилдаги ижтимоий-тарихий давр ўтиши билан баъзи ўзгаришларни ҳам табиийки, тилга келтирган.

Абдуллаев Ф.А. Уша асар, 98- бет.

Современный казахский язык, 323- бет

Мухторов Ж. Ўзбек тилида сифатдош шаклларининг тараққиёт тарихи. Науч. тр. Самарқанд. ГПИ, Новая серия, 1969, №1, 134- бет.

Абдуллаев Ф.А. Уша асар, 99- бет.

Абдуллаев Ф.А. Уша асар, 98- бет.

¹ Жуманиязов Р. Ўзбек тилида сифатдош. Тр. ИЯЛ, Т., 1949, 106-бет.

² Данияров Ж. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с бекским литературным языком, изд. „Фан“, Ташкент, 1975, 162-163-бетлар. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси, „Фан“ нашриёти, Т., 1978, 98-99- бетлар.

Равишдош шаклининг қўлланилишида ҳам ҳозирги ўзбек тилида тил тарихидаги ҳолат давом этмоқда. Чунки қадимги туркий тил, эски туркий тил ва эски ўзбек тили фаол ишлатилган -п/-б, -ип/-иб, -ып/-ыб қўшимчалари ҳозирги ўзбек тилида ҳам равишдош шаклини ясашда фаол ишлатилади. Тўғри, бу шаклни адабий тилда фақат -б/иб тарада деб кўрсатилади. Аммо тил тарихи ва бошқа туркий тиллардаги қўлланиладиган шу қўшимча асосидан ясалган равишдошларга эътибор берилса, ҳозирги оғзаки нутқ ва халқ шеваларидаги -п ва унинг фонетик вариантлари бирламчилигига гувоҳ бўламиз. Қиёсланг: көпти қойан қачып қутылмас. Қара сийирим қарап турады қызыл сийирим йалап турады (-қа: зан-ө: т)¹.

Қипчоқ лаҳжасида: жақшы тавып гәпирәр, жамма қавып. (Мақол) Жугирип бардым жездәмә. Тавып асаңақ санап ал. (Мақол) Гарчи равишдошнинг бу тури оғзаки талаффузда жарангсиз -п тарзда талаффуз қилинса-да, аммо имло қондасига биноан -б шаклда ёзилади: Қозининг хотини ўлуб (п), у ёлғиз қолди. (Афанди латифасидан) Афанди янги чопонни кийиб (п), хачирга миниб (п) қўшниси билан бирга қозига жўнади (Афанди латифасидан) Қадимги туркий тилдаги -пан/ -пән, эски ўзбек тили даврида фонетик ўзгаришга учраган -бан / бән/, -ибән, /-ыбан/ равишдош шакли ҳозир оғзаки нутқда қисман фонетик ўзгариш юз берган ҳолда -бақ (ыбақ) тарзда ишлатилади: барыбақ айтаман, келибақ тўшүндим, айтыбақ кэләйин ва б.

Тарихий -ғач / -гәч, -қач / -кәч шакли, асосан, ҳозирги ўзбек адабий тилида сақланиб қолган дейиш мумкин. Табиийки, ҳозирги грамматикаларда унинг асл кўриниши -гәч деб қайд этилади ва қолган шакллар фонетик ўзгариши теккач (тег-ғач), чиққач (< чиқ+ғач), йиққач (йиғ+ғач)² деб кўрсатилади. Аммо бу ўринда ўзакнинг хусусиятига қараб, оҳангдошлик қонуниятининг учинчи кўриниши (яъни жаранглилик ва жарангсизликдаги монандлик) асосида қўшимчаларнинг ўзакка монанд равишда тарихийликдан узилмаган ҳолатда қўшилишини таъкидлаш ўринли бўларди.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг деярли барча шеваларида тилимиз тарихида қўлланилган -гәли/-ғалы,

1

Абдуллаев Ф.А. Кўрсатилган асар, 99- бет.

2

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка, 243- бет.

қалы/-кәли ва унга маънодош -гәни/ -ғаны, -қаны/ -қони шакллари мақсад маъносини ифодаловчи равишдошларни ҳосил қилишда иштирок этади. Қиёсланг: көргәли //көргәни кәлди, айтқалы // айтқаны кәлди, йазғалы //йазғаны алды/, эkkәли // эkkәни алды каби.

Тил тарихида пайт маъносини англатувчи равишдошларни ҳосил қилган -гүнчә / -ғунча, -қунча/ -күнчә ва кейинчалик истъёмол қилинган унинг лабланмаган -гәнчә / -ғанча, -қанча /-кәнчә шаклларининг ҳар икки тури ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланилади: Ўзим борма-гунимча кампирнинг кўнгли тўлмайди. (П. Турсун)

Қишлоғим, тағин ҳам сулуvsан бугун,
Тағин ҳам суюксан, менинг ардоқлим.
Нечоғлик тўкиссан, нечоғлик тўкин,
Дунё тургунча тур, қўли қадоқлим.

(Миртемир)

Умумхалқ тилида эса асосан унинг лабланмаган шакллари ишлатилади: барғанча, айтқанча, көргәнчә, чеккәнчә, бөккәнчә, теккәнчә, шашқанча, ташқанча, ойнағанча, тойғанча, озғанча кабилар.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам худди тилимиз тарихидагидек -о/ -а (й) қўшимчасини феъл негизига қўшиш асосида ҳам равишдош шакли ясалади.

ықандан чықтық таң ата,
Арысқа бардық кўн бата.

(Иқон)

Айта-айта жирәди

(Қипчоқ)

Равишдошнинг бўлишсиз шакли ҳозирги ўзбек тилида кудди эски ўзбек тили давридагидек -мәй (-май) қўшимчаси билан ҳосил қилинади: Ёзувчилар ҳақида ҳар кил гапларни эшитавериб, чалкашиб кетган фикрларимни бир мезонга **сололмай** юрардим. (Шукрулло) ...деганларидек, рўнаро **келолмай** юрар эдим. (Шукрулло) Умумхалқ тилида, хусусан қипчоқ лаҳжасида унинг тил тарихидаги тўлиқ -мәйин / -майын шакли истъёмолда:

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. М., 1962, 471: Исхаков Ф.Г. ИСГТЯ, I, 137- бет; Рамstedт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология, М., 157, 54- §.

бармайын, айтмайын, сатмайын, келмәйин, кәтмәйин, көрмәйин, билмәйин каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилида қўлланилаётган равишдошларда ҳам тарихий ўзгаришларни юқоридаги таҳлил тўлиқ асосламоқда.

Равиш гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Туркий тиллар тарихида равишлар мустақил сўз туркуми сифатида энг ёш, энг кенжаси бўлиб, қадимги туркий тил даврида бошқа гуруҳдаги сўзлар ҳисобига, алоҳида сўз гуруҳи сифатида эндигина шаклланаётган эди. Яъни феълнинг равишдош шакли ва келишиқ қўшимчаларини олган отларнинг айримлари равиш туркумига ўта бошлади. Бу ҳол, ўз навбатида, равишларнинг бошқа гуруҳдаги сўзлар билан алоқасини, муносабатини белгилайди. Чунончи, қыйын — оғир, қоды — қуйи сўзлари келиб чиқип эътибори билан равишдош бўлгани ҳолда ичрә -ичра (ич+ра), ташра (таш+ра), кәрү — орқага (кә+рү), әбрү — уйга (әб+рү), йоқару-юқорига, әбгәрү — уйга (әб+гәрү), илгәрү — илгарига, олдинга (ил+гәрү), анта — унда, у ерда (ан+та), бунта — бунда, бу ерда (бун+та) сўзлари жуналиш ва ўрин-пайт келишиги қўшимчасини олган отдир. Бу сўзлар қадимги туркий тил даврига келиб, равиш маъносини ҳам англата бошлаган. Бошқача қилиб айтганда, равиш туркумига ўтган. Айни пайтда, ўша давр тилидаёқ -ча /-чә, -тәг қўшимчалари равиш маъносидаги сўзларни шаклантирган ҳам: отча — ўтдай, өртча — ёнғиндай, субча — сувдай; бөридәг — бўридай, қойтәг — қўйдек каби.

Эски туркий, хусусан, эски ўзбек тили даврига келиб, қадимги туркий тилдаги асл туркий равишлардан ташқари, эрон тиллари ва араб тилидан бу гуруҳга доир сўзлар ҳам ўзлаша бошлади. Масалан, аҳиста, ҳаргез, даима, даым, агаҳ, раван, ҳардам, дам, ҳануз, дамадам, ҳардам, ҳарлаҳза, пайваста, субҳидам ва б. Шу билан бирга, эски ўзбек тили даврида ҳам равишларнинг ясалишида худди қадимги туркий тил давридагидек, морфологик, синтактик усул давом этдики, бу ҳол улардаги умумий ҳолатни белгилайди. Чунончи, бу давр тилида ҳам -ча/-чә қўшимчаси турли сўзларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг ҳолати, даражаси, миқдорини англаувчи равишлар ясаган: улурлуғы бургутчә болғай. (Бобур)

Мән туркчә бошлабан ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.

(Навоий)

Жуналиш келишиги қўшимчасига -ча/-чэ қўшиш асосида шаклланган -ра+ча > рача, -гэ+чэ > гэчэ, -қа+ча > қача, -кэ+чэ > кэчэ қўшимчаси ҳам эски ўзбек тили даврида исм гуруҳидаги сўзлардан равиш ясаган: қанузгача киши звуна тушмаймэн. (*Шаж. турк.*) Та намаз хуфтангача йол барылды. (*Бобур*)

Эски ўзбек тили даврига келиб, -дэк/-тэк қўшимчасининг истемол доираси ортди. Яъни, бу давр тилида у -мыш// -миш; -ган / -гэн, -қан/-кэн; -р, -эр/-ар, -ўр/-ур; -гў/ -гу, -кў/ -ку қўшимчали сифатдош ва ҳаракат номига қўшилиб равишлар ясаган: мэн дэгэндэкоқ болды. (*Бобур*) Яағы бирлэ урушурдэк болғай. (*Шн.*)

Айни пайтда бу қўшимча шахс ва кўрсатиш олмошларига ҳам қўшилиб ишлатилган: Тапылмас насли адамдын сэниң-тэк. (*Атойи*) Сабадын нары андағ қилур-мэн, Мундағ қилурмэн. (*Шаж. турк.*)

Эски ўзбек тили даврида қадимги туркий ва ҳатто, ҳозирги ўзбек тилидан фарқли ўлароқ, таң ва тўн сўзларига -ла/ -лэ қўшимчасини қўшиш асосида ҳам пайт равиши ҳосил қилинган: эмди бу кун таңла бу сөз Абид ханга йэтэр. (*Шаж. турк.*) Тўнлэоқ йэтти ошул қорғанға. (*Шн.*) Таңласыға бу йўртітин көчўб (*Бобур*) Мазкур қўшимча XV асрдан бошлаб баъзан: шул, бул, ул кўрсатиш олмошларига ҳам қўшилиб, фонетик ҳодисага учраган ҳолда (бул+ла>буй+ла, шул+ла>шуйла, ул+ла>уйла каби) буйла, шуйла, уйла тарзда қўлланган. Бу шакл ҳозир ғарбий туркий тилларда сақланиб қолган бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида ундай, бундай, шундай деган маъноларни англатади:

Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Буйлаким пайдо бўлур, юлдуз ниҳон бўлғач қуёш.

(*Навоий*)

Шуйла ким башта барын айтылды.

(*Шн.*)

Эски ўзбек тилида равишлар синтактик усул билан шаклланди, асосан ҳозирги ўзбек тилига тўғри келади, дейиш мумкин. Чунончи, қўшма равишлар бир кун, бир лаҳза, ҳар кун, ҳар қайда, ҳар сафар; жуфт равишлар тун-кун, кеча-кундуз, бара-бара, аз-аз тарзда ишлатилганидек, ҳозирги ўзбек тилида ҳам шу усул давом этмоқда.

Ҳозирги ўзбек адабий тили¹ ва умумхалқ тилида, яъни халқ шеваларида равишларнинг шаклланиши ва қўлланишида тил тарихидаги ҳолат давом этмоқда, дейиш мумкин. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида ҳам морфологик усул билан равиш ясалганда -ча қўшимчаси отга (дўст+ча, ўзбек+ча), сифат ва равишга (атроф-ли+ча, янги+ча, яширин+ча), олмошга (менинг+ча, сенинг+ча, бул>бун+ча, шул>шун+ча, ул>унча) анча фаол қўпилади. Бу қўшимча олдидан -лар кўплик қўшимчаси келтирилиб, *одамларча, болаларча, дўстларча* тарзида қўллаш ҳозирги ўзбек адабий тили учун хос бўлгани ҳолда ўзбек тилининг қипчоқ лаҳжасида бундай шаклни худди тилимиз тарихидагидек одатдаги ҳол деб бўлмайди. Аммо тил барқарор ҳодиса бўлганлиги сабабли умумхалқ тилининг аксарияти, чунончи, қипчоқ лаҳжасида адабий тилдан фарқли ўлароқ ҳануз ишлатиладиган ўйтип // өйтип; бийтип // буйтип; шўйтип // шөйтип равишлари тарихий бўйла, шуйла, уйла равишларидирки, бу халқ тилининг туганмас бир манба эканлигини исботлайди: шуйтып жыргөниңэн, әлгән жақшы. Бийтип отырмай, ишинди қымайсама. Балларды өйтып урышмаң. Шуй-дәп>шуйтип, буйдәп >буйтып, уй+дәп >ўйтип.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, равиш гуруҳидаги сўзларнинг деярли барча турида ҳозирги умумхалқ тили билан тарихий шакл орасида умумийликлар, ўхшашликлар мавжуд. Бундай умумийликлар нафақат умумўзбек тилида, балки умумтурк тилида ҳам сақланиб қолганки, бу ҳолат уларни фақат қиёсий усулда ўргангандагина тилнинг тараққиёт босқичини тўғри белгилаш имконини беради. Дарҳақиқат, ҳозирги ўзбек тилида равиш гуруҳидаги сўзларда ҳам тарихий ўзгаришлар анчагина.

Кўмакчи гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Қадимги туркий тил давридаги кўмакчилар ҳам ўзича мустақил маъно англатмасдан от ёки отлашган сўзлар билан бирикиб, гап бўлақларининг ўзаро муносабатини белгилаб келган. Чунончи, тэг кўмакчиси ўхшатиш маъносини ифодалаш учун қўлланган бўлиб, у ҳозирги туркий тилларга қўшимча сифатида етиб келди:

Тәңритәг, тәңридә болмыш түрк билгә қаған бу өдкө

¹ Фузаялов С. Ўзбек тилида равишлар. Тошкент, 1953.

олуртум (Қ.б.) — Тангридай, тангридан бўлмиш турк билга ҳоқон бу дунёга келдим.

тәги кўмакчиси келиб чиқиш эътибори билан тәг (тег-моқ, етмоқ) феълининг равишдош шакли бўлиб, бу давр тилида асосан жуналиш келишигидаги сўз билан бирга қўлланган:

тәмир қапығқа тәги иртимиз (Тон). Темир дарвозагача қувиб бордик. Учүн кўмакчиси ҳам қадимги туркий тил даврида қўлланилиб, ҳозирги туркий тилларда англагган маъноларни ифодалаган:

Турк будун Учүн тўн удымадым: кўнтўз олурмадым (Қ.б). Турк халқи учун тунда ухламадим, кундуз бекор ўтирмадим. етру сўзи ҳам бу давр тилида кўмакчи вазифасида қўлланилган: -Анта етру қағанымга етунтум (Тон) — Шунинг учун ҳоқонимга мурожаат қилдим.

бирла сўзи қадимги туркий тил даврида ҳам биргалик маъносини англадиб, кўмакчи сўз сифатида истеъмолда бўлган: иним кул-тәгин бирлә сөзләшдимиз (Қ.б). иним култәгин билан сўзлашдик. ара сўзи ҳам қадимги туркий тил даврида худди ҳозирги туркий тилларда англагган маънони ифодалаган: экин ара киси оғлы қылынымыс (Қ.б). Иккаласи орасида инсон боласи (ўғли) пайдо бўлди.

Эски туркий тил даврида ҳам асосан қадимги туркий тил давридаги кўмакчилар қўлланилган. Айни пайтда уларнинг айримларида баъзи фонетик ўзгаришлар ҳам юз берган. Масалан „бирла“ кўмакчисидаги ана шундай жараёнлар ва уларнинг маъноси ҳақида Маҳмуд Кошғарий махсус изоҳ беради: „Бирла сўзи бирга, шерик маъносидадир. Ул менинг бирла эрди каби. Сўзда енгиллик учун баъзан Р туширилиб, била тарзида талаффуз қилинади“¹. Айни пайтда ўша давр тилидаёқ „билан“ шакли ҳам мавжуд эди. Бу кўмакчи, шунингдек, худди ҳозирги ўзбек тилидагидек биргалик, восита, сабаб, натижа маъноларини англагган. Эски туркий тил даврида каби, йаңлығ сўзлари ҳам кўмакчи вазифасида ишлатилган:

Қул йаңлығ ўғуллуғинғни қилсам,
Ўғул кәби қуллуғинғни қилсам.

(„Қутадағу билиғ“)

Эски ўзбек тили даврига келиб, кўмакчиларнинг қўлланилишида бир томондан қадимги туркий ва эски туркий тил даври аънаналари давом этса, иккинчи томон-

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, I, 360- бет.

дан, шу давргагина хос бўлган жиҳатлар ҳам кўзга ташланади. Чунончи, бу давр тилида ҳам -дек/ -тек кўмакчиси худди аввалгидек ўхшатиш, қиёслаш маъносида қўлланилган:

Қаро тилни демактин бир замон чек,
Десаи ким бормағай бошинг қалам-тек.

(Навоий)

Бу ўринда изоҳталаб бир ҳолат шундан иборатки, -дек қўшимчаси ҳозирги ўзбек адабий тилидаги каби фақат бош келишиқдаги сўзни бошқариб қолмай, балки қаратқич келишиқдаги кишилиқ ва кўрсатиш олмонларини ҳам бошқарган. Қиёсланг: Муддаосидек фармонлар бериб, рухсат берилди. Мунингдек жавоб қилди. ("Бобурнома")

Бу кеча кулбамға келди ул қуёшим ёшурун,
Қариларда келмади ҳаргиз мунингдек кечқурун.

(Бобур)

Жаҳондин менга ғам бўлса, улусдин гар алам бўлса,
Не ғам юз мунча ҳам бўлса, сенингдек ғам-ғусорим бор.

(Бобур)

Бу давр тилида йаңлығ кўмакчисининг истемол доираси кенг бўлиб, у ҳам ўхшатиш, қиёслаш маъноларини ифодалаган:

Минг бандаси ҳоқон била қайсар йаңлығ,
Юз чоқари Дороу Искандар йаңлығ,
Ҳам тахтиға поя чархи ахзар йаңлығ,
Ҳам тожиға қубба меҳри анвар йаңлығ.

(Навоий)

Билан кўмакчиси эски туркий ва ҳозирги ўзбек тилидаги маънони ифодалагани ҳолда, бирлан, бирла, билан, била, илан, ила шаклларда ишлатилганлиги кўзга ташланади:

Сендек менга ёри жафокор топилмас,
Мендек сенга бир зори вафодор топилмас.
Бу шаклу шамойил била худ ҳуру парийсен,
Ким жинси башар ичра бу миқдор топилмас.

(Бобур)

Қуёшим ҳар сариға азм қилса, зарре, қолмон,
Не учунким агар айрилсам, ондин кун кўра олмон.
Онингдек бўлмишам ҳайрон қуёш янглиғ юзунгаким,
Қуёшдек найзалар тегса кўзумга кўз ила олмон.

(Бобур)

Ким бир шоҳ учун кетургай ул тоифани,
Тожир ўзин айлаган баҳо бирла ғани.

(Навоий)

Кўзу кўнглумга то бўлди аён ул зулф бирлан юз,
Кўзумдин уйқу учти тун кўнгулдин сабр ҳам кундуз.

(Навоий)

Мумтоз адабиётда учун ва жигат кўмакчилари фаол ишлатилгани ҳолда, ҳозирги ўзбек тилидан фарқли ўлароқ, таркибида феъл шакли бўлмаган ёйиқ бирикмаларни ҳам бошқара олган. Қиёсланг: Темурбекнинг зод ва буди кечдин учун. („Бобурнома“) (Кечдин бўлгани учун). Қор улуғ жигатдин. („Бобурнома“) (Қор кўп бўлгани). Ҳозирги ўзбек адабий тилида бундай бирикмаларда албатта сифатдош шакли иштирок этади.

Сари кўмакчиси эски ўзбек тили даврида ҳозирги ўзбек тилига нисбатан фаолроқ ишлатилган. Баъзи ҳолатда сари сўзи ўзининг асл маъносини, яъни предметлик маъносини сақлагани ҳолда отлар каби эгалик, келишик, кўшлик қўшимчаларини қабул қила олган: Кобул олгондин бир неча кун сўнг Қандаҳар Сарыға рухсат этилди. („Бобурнома“)

Сочию кўзию қошидин бошта ҳаводур,
Не бошда ҳаво, ҳар бариси бошта балодур.
Қош ёси била ул қаро кўз ғамза ўқини
Ушшоқдин ўзга сариға отса хатодур.

(Бобур)

Эски ўзбек адабий тилида ҳам от кўмакчилар анчагина бўлиб, жумладан, олд, йон, қот, қош, ўнг сўзлари кўмакчилик вазифасида қўлланган пайтда айрим ҳолатда ўзаро маънодошлик ҳам касб этади. Бу ўринда яна шуни таъкидлаш лозимки, бу сўзларнинг шу вазифада келиш даври ҳам бир хил эмас. Чунончи, агар қот, ўнг сўзлари XIII—XIV асрдан бошлаб кўмакчи вазифасида келса, қош,

олд сўзларининг бу вазифаси XV асрдан бошланди. Шу давр тилида „қош“ кўмакчи оти бошқаларига нисбатан фаол ишлатилган:

Қошинга кўп бора олмон, нетай оралиқда,
Ёшим тишинг дуридин айру баҳру уммондур.

(Бобур)

Тўғри, бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам сақланган. Бироқ ҳозир унинг маънодош шакли бўлган „олд“ ва „ён“ сўзлари фаол ишлатилади. Эски ўзбек тилида „олд“ кўмакчи отининг истемол доираси тор бўлиш билан бирга, аксарият „д“ товуши фонетик жараёнга учраган ҳолда қўлланилади:

Ағёр кўз оллидаву ул ёр аён йўқ,
Ғамхоре кўнгул ичраю ғамхор топилмас.

(Бобур)

Боғловчи гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Боғловчи сўзларнинг шакли қадимги туркий тилда ҳозирги туркий ва ҳозирги ўзбек тилидан фарқлироқ бўлган, дейиш мумкин. Чуновчи, -ли/ -лы қўшимчаси қадимги туркий тил даврида боғловчи вазифасида қўлланилиб, ҳозирги у, ва боғловчилари ифодалаган маънони англатган, яъни шу боғловчилар вазифасини бажарган дейиш мумкин:

адығлы тоңузлы -айиқ ва тўғғиз
тўнли кўнли — туну кун.

Шунингдек, қадимги туркий тил даврида азу боғловчиси ҳозирги ё боғловчисининг, йэмэ боғловчиси ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ҳам боғловчисининг вазифасида қўлланилган. Аммо бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳозир умумхалқ тилининг барча гуруҳларида унинг йэм тарзда ишлатилишини тарих изининг сақланиши деб қарашга тўғри келади: өзийэм өтө кэлишкэн. Мэнэм бараман. Айтқанам өзи, қайтқанам өзи каби.

Эски туркий тил даврида ҳам йэм, йэмэ боғловчиси қўлланишда давом этди: кэздэн пирасэ көнүлдэн йэм йирар. (Девон) Айни пайтда бу давр тилида ушбу боғловчи билан бирга ҳам боғловчисининг қўлланганлигини учратиш мумкин: Бўри, тулку, арслон, айғ ҳам тўғғуз.

„Қутадғу билиг“) Қадимги туркий тил даврида айирувчи боғловчи сифатида ишлатилган азу сўзининг эски туркий тил даврида ҳам шу маънони англатганлигини Маҳмуд Кошғарий алоҳида таъкидлайди: „Икки ишнинг бирини иштиёр қилиш, тавлаш маъносини ифодаловчи ёрдамчи сўзudir. — Узум егил азу қовин егил дегандаги каби“¹. Бу давр тилида тақи, йана бириктирувчи боғловчилари фаол ишлатилганидек, йа боғловчиси ҳам қўлланилган. Шунингдек, ҳозирги ки боғловчисининг тўлиқ ким шакли ҳам истъомолда бўлган: Боқа кўр бу сўзлар ким айдим сенга. („Қутадғу билиг“).

Эски ўзбек тили даври боғловчиларнинг ишлатилиши жиҳатидан ҳам боғламлик вазифасини ўтайди, дейиш мумкин. Чунки эски ўзбек тилида ишлатилган боғловчиларнинг бир қисми қадимги туркий тил ва эски туркий тилда қўлланилган бўлса, бир гуруҳи ҳозирги ўзбек тилигача етиб келди. Чунончи, эски ўзбек тилида истъомолда бўлган ва, -у (йу), ҳам (ҳам...ҳам), тақы // дағы, йэмд бириктирувчи боғловчиларининг аксарияти ҳозирги ўзбек тилида ҳам қўлланади:

Сенга бори сўзунгда муттафиқмен,
Муҳиқсен сен дағы мен ҳам муҳиқмен.

(Навоий)

Ёки эски ўзбек тилида айирувчи боғловчилардан йа (йа...йа), йақы, йахуд, (йахуд... йахуд, хақ, хақы, гақ (гақ...гақ), гақы (гақы...гақы), азу кабиларнинг ишлатилганлиги ҳам масалани янада ойдинлаштиради:

Йа эшитмас, йа эшитгач зулмин айлар бирга юз.

(Навоий)

Гақ-гақ, иситма ўтидин ёнмоқ иши,
Гақ тўнгдуруридин яна чиранмоқ иши.

(Навоий)

Бу боғловчилар табиийки, (азу боғловчисидан ташқари) ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам истъомолда. Эски ўзбек тили даврида аммо, лэкин, лэк, валэкин, валэк, валэ зидловчи боғловчилари фаол ишлатилган:

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, I, 82- бет.

Ғам ўтидин, эй ҳақим, ўлмак тилармен, жомим,
Заҳр қўшсанг қўш валекин қотмағил зинҳор.

(Навоий)

Дедимки бу ишдаким бўлубмен маъмур,
Ҳар нечаки тутмасам ўзумни маъзур.
Лек риштани аждаҳоға келтурган зўр,
Зўр эткай ўзига истаса қилмоқ мўр.

(Навоий)

Топиб ҳолин неча ким айлаб идрок,
Ҳунардин мамлу, аммо айбдин пок.

(Навоий)

Куйдум ул дам ким юз очдинг халқни куйдурғали,
Элга ўт солдинг вале мен нотавонға тушти ўт.

(Навоий)

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилига бу боғловчиларнинг дастлабки иккитаси етиб келгани ҳолда, кейингилари фақат эски ўзбек тили даври учун хос бўлиб қолди, холос.

Эски ўзбек тилида эргаштирувчи боғловчиларнинг махсус бир гуруҳи мавжудки, улар -ки боғловчиси асосида тузилган боғловчилар ва боғловчилашган сўз бирикмаларидир. Чунончи, -ки, -ким, қачонким, ҳарқачонким, вақтики, замониким, ўшандоқки, вақтдаким, нечукким, не жиҳатданким, нега ким, ани учунким кабилар. Элининг лафзи қалам бирла росттур. Ани учунким, мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур. („Бобурнома“) Ҳозирги ўзбек тилига эргаштирувчи боғловчиларнинг ҳам бир қисми етиб келди.

Юклама гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Қадимги туркий тилда юклама кам бўлиб, асосан ов //оқ сўзидан иборат. Бу юкламанинг эски туркий тил даврида истемол доираси ортди. Бу сўз „Девону луготи турк“ да фақат гина маъносини ифодалагани ҳолда „Қутадғу билиг“ да ёлғиз, фақат, гина, атиги, бирдан-бир, албатта, бутунлай маъноларини ҳам билдирган:

Бирўқ эрса душман минг ул ёслиғи.

(„Қутадғу билиг“)

Мингин дўстинг эрса бирўқ озлиғи.

(„Қутадғу билиг“)

Бу давр тилида -қына, -кинә юкламасынинг мавжуд бўлганлигини Маҳмуд Кошғарий изоҳлаганидек¹, П.М. Мелиоранский² ҳам таъкидлайди. Шунингдек, эски туркий тил даврида -му/-мў сўроқ юкламаси ҳам қўлланилган: тиләгин болурму, кэлүрмү эшин. („Қутадғу билиг“)

Эски ўзбек тилининг барча даврида юкламалар шаклий кўриниши, маъно хусусияти, ишлатилиш ўрнига қараб бир қатор ўзига хос хусусиятлар билан характерланади. Жумладан, улар қўшимча шаклда соф юклама сифатида ҳамда юкламалар вазифасида қўлланувчи мустақил сўз сифатида учрайди. Маъно хусусиятига кўра улар таъкид, кучийтириш, сўраш, илтимос, ажратиб кўрсатиш, қатъийлик, аниқлик, таажжуб, фараз, тахмин, истак, орзу каби бир қатор қўшимча маъно нозикликларини юзага келтириш билан характерланади. Ишлатилиш ўрнига қараб ҳам юкламалар фарқланади. Яъни уларнинг айримлари сўз оқирида, айримлари ўзи алоқадор бўлган сўзнинг ёнида, биъзи пайтда ўртада бошқа сўз ҳам келиши мумкин ёки ўша ўзига алоқадор сўзнинг икки томонида, баъзан эса жумланинг бошида келиши ҳам мумкин, эски ўзбек тилида -ўқ (-оқ) юкламаси фаол ишлатилиб, у асосан, чегаралаш, таъкид, ажратиб кўрсатиш каби маъноларни ифода қилиб, гап бўлақларининг барчаси билан бирга кела олган: Бу тажрибалиқ бекларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидан-ўқ ёндуқ. („Бобурнома“) Рубару бўлгоч-ўқ уруша ҳам олмади. („Бобурнома“)

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилида ундош товушдан сўнг -оқ, унли товушдан сўнг -ёқ (йақ) қўшимчаси худди шу маънони англатади. Айни пайтда бу қўшимчани шу сўзнинг фонетик жараён асосида шакли деб қарашга тўғри келади: Биринчи куниеқ, ҳозирданоқ айтади. У келибоқ ишга тушди.

Эски ўзбек тилида мустақил сўз сифатида сўз ва гап

¹ Маҳмуд Кошғарий. „Девону луғотит турк“, III

² Мелиоранский П.М. Араб. филолог. о турецком языке, 112- бет.

олдидан қўлланган магар юкламаси таажжуб, фирма, тахмин; гўя юкламаси ўхшатиш; кошкэ юкламаси орзу, истак; шойод юкламаси истак, тахмин, фараз; балкэ юкламаси маънони кучайтириш, таъкидлаш маъноларида ишлатилган. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам бу юкламалар айрим фонетик тафовутлар билан қўлланилади.

Қўшимча юкламалардан -му// -мў эски ўзбек тили даврида фаол ишлатилган бўлиб, у аксарият ҳолатда мантиқли урғу олган сўзларга қўшилган. Яна шунини таъкидлаш мумкинки, эски ўзбек тили даврида унинг асосан лабланган шакли қўлланган:

Ё қошинг янглиғ эгилган жисми зоримниму дей?
Ё сочингдек тийра бўлгон рўзгоримниму дей?
Ҳажри қотил бирла кўнглум ҳолатинму шарҳ этай?
Дарди муҳлик ичра жони беқароримниму дей?

(Бобур)

-чи/-чы юкламаси эски ўзбек тилининг дастлабки даврида камроқ қўлланиб, XIX аср тилидан бошлаб фаоллашди:

Эй водийи Айман ичра қўйчи,
Итмен сенга ўз қошингда қўй-чи!

(Навоий)

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилида бу қўшимча юкламалар худди эски ўзбек тилидагидек фаол ишлатилади. Фақат бу ўринда таъкидланадиган бир ҳолат шундан иборатки, сўз охирида лабланган унли товушни талаффуз қилиш қийин бўлганлигидан ҳозир тарихий -му/-мў юкламаси -ми тарзида ишлатилади. Тарихий гина қўшимчаси ҳам ҳозирги ўзбек тилида ҳамон истемолда. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилида -да, -ку, -у, -и қўшимча юкламалари ҳам фаол қўлланилади.

Ундов гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар

Инсон ҳис-туйғусини, ҳолатини ифодаловчи сўзлар ҳамини ҳам мавжуд бўлган. Шунинг учун тил тарихининг барча даврига хос.

Эски туркий тил даврида ва (во) сўзи ачиниш, алам маъносини англатувчи ундов сўз бўлиб, эски ўзбек тилида вай, эй, вай, вой шаклида фаол қўлланди: Вай, йўз миқ вай ким, сарви равоним бардыла. (Навоий) Ҳозир умум-

валқ тилида ҳам бу сўз вай(вой), вай-вай (вой-вой) шаклида ишлатилади. Сўзловчининг тингловчи фикрини жалб этиш, хитоб, мурожаат этиш маъноларини ифодалаш учун эски ўзбек тилида қўлланган эй ундов сўзининг ҳозирги ўзбек тилида ҳам истемол доираси кенг:

Эй Навоий, йиғламоқ оҳимға таскин бермади,
Ваҳ, бу не ўтдурки, йўқ таъсири тўфондин анга.

(Навоий)

Эски туркий ва эски ўзбек тилида огоҳлантиришни англатиш маъносида қўлланган ай, айа ундовлари ҳозирги тилимизда архаиклашган:

Май бирла юзунг тимтим аҳмарму экин айа,
Ё шуъла аро бир-бир аҳгарму экин айа.

(Навоий)

Аҳ сўзида сўзловчининг ҳис-ҳаяжони, таажжубланиши, афсусланиши каби маънолар англашилиб, эски ўзбек тилида бу ундов сўзи фаол қўлланилган:

Аҳ, эмди қалмады аҳ урғалы ҳам қувватым.

(Атойи)

Айни пайтда бу сўз шу маъноларда ҳозирги ўзбек тилида ҳам кенг ишлатилади.

Маҳмуд Кошғарий эски туркий тил даврида қушларни, ҳайвонларни чақириш учун бирмунча ундов сўзлар қўлланганлигини таъкидлайди¹. Чунончи, бу давр тилида чилк-чилк// чик-чик сўзлари эчкини чақириш, чөк-чөк сўзи туяни чўктириш, хөш-хөш сўзи сигирни соғаётганда тинчлатиш учун қўлланилганки, ҳозирги ўзбек тилида бу сўзларнинг дастлабки иккитаси айрим фонетик тафовут билан чигы-чиги шаклда, кейинги икки жуфти эса ҳеч қандай ўзгаришсиз ишлатилади. Бу ҳолат ҳам ундов гуруҳидаги сўзлардаги маълум тарихий ўзгаришларни кўрсатади.

¹

Маҳмуд Кошғарий. „Девону луготит турк“, II, 334—338- бетлар.

ХУЛОСА

Қиёсий-тарихий усулда тилни кузатиш тилшунослиқда ўзини ҳар жиҳатдан оқлаган усул эканлиги бугун янада аниқ бўлиб қолмоқда. Айни пайтда, ўзбек тилини кейинги пайтда фақат бир қолипда ўрганиш, аниқроғи уни рус тили қолипига солиб таҳлил этиш, бошқача қилиб айтганда, тил далилларида, матндан келиб чиқиб эмас, балки назарияга амалиётни мослаб таҳлил қилиш аксарият ўзбек тили ҳақида сунъий хулосалар чиқаришга олиб келди. Ваҳоланки, ҳозирги ўзбек тилида тарихий шакллар етарли ва ҳатто жуда кўп бўлиб, ҳозирги ўзбек тилини умумтаълим мактабларида ва олийгоҳларда ҳам фақат қиёсий-тарихий усулда ўргатишига кишиларда бу тилга нисбатан меҳр уйғотади. Негаки, бундай ўрганиш ҳозирги ўзбек тили ҳақида тўғри хулоса чиқаришга имкон беради. Зеро:

1. Ўзбек тили тараққиёт босқичининг бирор даврида олти унлилик тизимига эга бўлмаган. Туркий тилларнинг дастлабки даврида саккиз унлилик тизими, ўзбек тили тарихининг барча даврида тўққиз унлилик тизимидан иборат бўлган. Табиийки, ҳозирги ўзбек тили ана шу узоқ тарихий босқичнинг тадрижий давомидир. Демак, ўз-ўзидан ҳозирги ўзбек тили ҳам тўққиз унлилик тизимига амал қилади.

2. Туркий тиллар тарихининг бирор даврида, шунингдек, ўзбек тилининг тараққиёт босқичи жараёнида ҳам ярим унли, графема деб аталувчи товуш ҳам, унинг шартли белгиси — ҳарфий ифодаси ҳам бўлмаган. Бу тушунча славян-кирилл алифбосини қабул қилиш муносабати билан бирданга пайдо бўлди ва тил гўё йил сайин ўзгариб турадиган ҳодиса сифатида биз уни ўзбек тили фонетикаси дарслигига киритдик, айни пайтда ўқувчининг саводсизлигигагина хизмат қилувчи бу белгиларни ўқувчига сингса-сингмасга тарғиб қилмоқдамизки, қиёсий-тарихий усулда кузатиш бундай „киритма“ нинг ўзбек тили учун ортиқча юк эканлигини ҳар жиҳатдан исботламоқда.

3. Ўзбек тилини қиёсий-тарихий усулда кузатиш, жумладан, товуш жараёнларини шу усулда таҳлил этиш, туркий тилда, хусусан, ўзбек тилида қайси товушлар бирламчи, қайсилари иккиламчи эканлигини аниқлашга илмий асос беради.

4. Тилни шу усулда ўрганиш ўзбек тилидаги ундош товушларда рўй берган тадрижий тараққиёт босқичларини тўғри белгилашга ёрдам беради.

5. Ўзбек тилининг тарихий тараққиёти ва умумхалқ тили манбаси оҳангдошлик қонуниятига амал қилганлиги сабабли унинг бошқа бир қатор туркий тиллар билан умумий жиҳатлари мавжуд. Бу ҳолат туркий тилларни қиёсий ўрганиш асосида уларни яқинлаштириш йўлида ҳаракат қилишга имкон беради. Шу вақтга қадар амалда бўлган, мутлақо алоҳида йўлдан кетишдек ноилмий ва зўраки йўналишга тўсиқ қўйиш имконини турдиради.

6. Ҳозирги ўзбек адабий тили ва умумхалқ тилининг грамматик қурилишида ҳам тарих изи мужассам. Бу жиҳатлари ўзбек тилини тарихдан узиб олиб ўрганиш мутлақо мумкин эмаслигини кўрсатиш билан бирга, у бошқа туркий тиллар билан узвий алоқадорлигини ҳам эътироф этишни тақозо этади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
---------------------	---

І б о б

Нутқ товушларида тарихий ўзгаришларнинг акс этиши	7
---	---

I. Унли товушларда тарихий ўзгаришлар	8
II Ундош товушларда тарихий ўзгаришлар	26
III Баъзи товуш жараёнлари	55
Оҳангдошлик қонуниятида тарихий ўзгаришлар	64

II б о б

Сўз гуруҳларида тарихий ўзгаришларнинг акс этиши	69
--	----

От гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	69
Сон кўрсаткичида тарихий ўзгаришлар	69
Эгалик кўрсаткичида тарихий ўзгаришлар	73
Келишик қўшимчаларида тарихий ўзгаришлар	75
Сифат гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	92
Сон гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	97
Олмош гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	109
Феъл гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	123
Равиш гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	162
Кўмакчи гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	164
Богловчи гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	168
Юклама гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	170
Ундов гуруҳидаги сўзларда тарихий ўзгаришлар	172
Хулоса	174

ТҲЙЧИБОУВ БОСИМ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ
БОСҚИЧЛАРИ

*Олий ўқув юртлари филология факультети талабалари ва
тил-адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма*

Тошкент „Ўқитувчи“ 1996

Муҳаррир Ҳ. Юсупова

Бадий муҳаррир Э. Нурмонов

Техн. муҳаррирлар Д. Габдрахманова, Ш. Бобохонова

Мусахҳиҳлар Д. Умарова, М. Ибрагимова

ИБ №6768

Оригинал-макетдан босишга рухсат этилди 15.08.96. Бичими 84x108 1/4;
Тип. қорози. Литературная гарнитураси. Кегли 10 шпонсиз. Юқори бос
усулида босилди. Шартли б. т. 9,24. Шартли бўёқ отт. 9,45. Нашр т. 8,
3000 нускада. Буюртма №2356.

“Ўқитувчи” нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 13
50—95.

Оригинал-макет “Ўқитувчи” нашриётининг компьютер бўлимида техн
кавий ва дастурий воситалар асосида тайёрланган.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ҳузуридаги Тошке
китоб-журнал фабрикаси. Тошкент, Юнусобод, Муродов кўчаси, 1. 199

91/20

159

„O'qituvchi“